

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

ТІЛТАНЫМ

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ИМ. А.БАЙТҰРСЫНОВА
КОМИТЕТ НАУКИ МИНИСТЕРСТВА ОБРАЗОВАНИЯ
И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

№3 (63) 2016

шілде, тамыз, қыркүйек, 2016

июль, август, сентябрь, 2016

2001 жылғы сәуірден бері шығады

Бір жылда 4 рет жарық көреді

Издается с апреля 2001 года

Выходит 4 раза в год

АЛМАТЫ

Редакциялык кеңес:

М.Малбаков, филология ғылымдарының докторы, проф. (бас редактор); **Ө.Т.Кайдар**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **Р.Г. Сыздық**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **Ө.Айтбайұлы**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **К.Ш.Хұсайын**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **З.Базарбаева**, филология ғылымдарының докторы, проф. ҚР ҰҒА-ның корр. мүшесі; **Т.Жанұзақов**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Ә.Жүнісбек**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Н.Уәли**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Ж.Манкеева**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **М.Кирхнер**, Ю.Либих атындағы Гиссен университетінің (Германия) профессоры; **Н.Демир**, Хаджеттепе университетінің (Түркия) профессоры; **М.М.Махмудов**, Әзірбайжан Республикасы Ғылым академиясы Тіл білімі институты директорының орынбасары, филология ғылымдарының докторы, проф.; **С.Ж.Мусаев**, И.Арабаев атындағы Бішкек университеті Лингвистика және әлем тілдері институтының директоры, Қырғыз Республикасы Ғылым академиясының корр. мүшесі, филология ғылымдарының докторы, проф.; **М.Джусупов**, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, филология ғылымдарының докторы, проф.; **А.Фазылжанова**, филология ғылымдарының кандидаты; **А.Хабиева**, филология ғылымдарының кандидаты; **Д.К.Шомфай**, Венгрия Ғылым академиясы Этнология институтының ғылыми қызметкері, алтаистика мамандығының PhD докторы.

Редакция алқасы:

З.Базарбаева, филология ғылымдарының докторы, проф. ҚР ҰҒА-ның корр. мүшесі (нөмірдің жауапты редакторы), **А.Аманбаева**, филология ғылымдарының кандидаты, **Н. Оспангазиева**, кіші ғылыми қызметкер (жауапты шығарушылар).

Редакционный совет:

М.Малбаков, доктор филологических наук, проф. (главный редактор); **А.Т.Кайдар**, академик НАН РК; **Р.Г.Сыздық**, академик НАН РК; **К.Ш. Хусайын**, доктор филологических наук, проф.; **О.Айтбайұлы**, академик НАН РК; **З.Базарбаева**, доктор филологических наук, проф.; член корр. НАН РК; **Т.Жанұзақов**, доктор филологических наук, проф.; **А.Жүнісбек**, доктор филологических наук, проф.; **Н.Уәли**, доктор филологических наук, проф.; **Ж.Манкеева**, доктор филологических наук, проф.; **М.Кирхнер**, профессор Гиссенского университета им. Ю.Либиха (Германия); **Н.Демир**, профессор университета Хаджеттепе (Турция); **М.Махмудов**, доктор филологических наук, проф., заместитель директора Института языкознания Академии наук Республики Азербайджан; **С.Ж.Мусаев**, доктор филологических наук, проф., член корр. Академии наук Кыргызской Республики, директор института Лингвистики и мировых языков Бишкекского университета им. И.Арабаева; **М.Джусупов**, доктор филологических наук, проф., Узбекский государственный университет иностранных языков.; **А.Фазылжанова**, кандидат филологических наук; **А.Хабиева**, кандидат филологических наук; **Д.К.Шомфай**, доктор PhD по специальности алтаистика, научный сотрудник Института этнологии Венгерской Академии наук.

Редакционная коллегия:

З.Базарбаева, доктор филологических наук, проф. член корр. НАН РК (ответственный редактор номера), **А.Аманбаева**, кандидат филологических наук, **Н. Оспангазиева**, младший научный сотрудник (ответственные за выпуск).

Мемлекеттік тіркеу №1799-ж

Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінен

05.03.2001 жылы берілді

Государственный регистрационный

№1799-ж выдан 05.03.2001 года Министерством культуры

информации и общественного согласия

Б.Р.Каримов

Өзбекстан, Ташкент, Өзбекстан ұлттық университеті
философия ғылымдарының докторы, профессор, МАИ академигі

ТІЛ КОНСЕРВАТИЗМІНІҢ СТЕРЕОТИПТЕРІ ЖӘНЕ ОРТАТҮРКІ ОРТАШАЛАНДЫРЫЛҒАН ТІЛДЕР, ДҮНИЕЖҮЗІЛІК ТІЛ ЖӘНЕ АДАМЗАТТЫҢ ОРТАҚ ЖАЗУ ЖҮЙЕСІ ТУРАЛЫ ТҰЖЫРЫМДАМАЛАР

Аннотация: Мақалада этносизм мен этнолингвопанизм тұжырымдамалары, орта-түркі тілінің құрылуына кедергі келтіретін тілдік консерватизмнің стереотиптері, мен туыс-тас тілдер топтары үшін орташаландырылған тілдер жүйесі қарастырылады. Тіл білімі саласындағы заманауи іргелі тұжырымдамалар тілдің мәнін, оның жүйесін, құрылымы мен даму заңдылықтарын, әлем тілдерінің тілдік қауымдастықтарының түрлерін терең тануға мүмкіндік береді. Математикалық лингвистика және компьютерлік лингвистика әдістемелері тілдік даму процестерін зерттеу, болжау және жоспарлау үшін ең тиімді математикалық және компьютерлік әдістерді қолдануға мүмкіндік береді. Этносизм мен этнолингвопанизм концепциялары негізінде орта-түркі тілін, туысқан тіл топтары үшін орташаландырылған тілдер жүйесін, дүниежүзілік тілді және жаһандық ортақ жазу жүйесін қалыптастыруға бөгет болып тұрған тіл консерватизмінің стереотиптері зерттелді.

Тірек сөздер: стереотип, концепция, жазу.

Б.Р.Каримов

Узбекистан, Ташкент, Национальный университет Узбекистана,
доктор философских наук, профессор, академик МАИ

СТЕРЕОТИПЫ ЯЗЫКОВОГО КОНСЕРВАТИЗМА И КОНЦЕПЦИИ ЯЗЫКА ОРТАТҮРК, УСРЕДНЕННЫХ ЯЗЫКОВ, СРЕДНЕМИРОВОГО ЯЗЫКА И ЕДИНОЙ СИСТЕМЫ ПИСЬМЕННОСТИ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА

Аннотация: В статье рассматриваются концепции этносизма и этнолингвопанизма, рассмотрены стереотипы языкового консерватизма, препятствующие созданию языка орта-түрк, системы усредненных языков для групп родственных языков. Современные фундаментальные концепции в сфере лингвистики позволяют глубоко познать сущность языка, его систему, структуру и закономерности развития, типы языковых общностей языков мира. Методологии математической лингвистики и компьютерной лингвистики позволяют задействовать эффективнейшие математические и компьютерные методы для исследования, прогнозирования и планирования процессов языкового развития. На основе концепций этносизма и этнолингвопанизма рассмотрены стереотипы языкового консерватизма, препятствующие созданию языка орта-түрк, системы усредненных языков для групп родственных языков, среднемирового языка и глобальной единой системы письменностей.

Ключевые слова: стереотип, концепция, письменность.

B.R.Karimov

Doctor of philosophical sciences, professor, academician of the IAI,
Uzbekistan, Tashkent, National University of Uzbekistan

STEREOTYPES OF LANGUAGE CONSERVATISM AND CONCEPTS OF ORTATURK LANGUAGE, AVERAGED LANGUAGES, THE AVERAGED WORLD LANGUAGE AND THE UNIFIED SYSTEM OF WRITING OF MANKIND

Abstract: The article examines the concepts of ethnosism and ethnolinguopanism, considers the stereotypes of linguistic conservatism that prevent the creation of the Ortürk language, a system of averaged languages for groups of related languages. Modern fundamental concepts in the field of linguistics make it possible to deeply understand the essence of language, its system, structure and patterns of development, types of linguistic communities of the world's languages. The methodologies of mathematical linguistics and computational linguistics make it possible to use the most effective mathematical and computer methods for research, forecasting and planning the processes of language development. On the basis of the concepts of ethnosism and ethnolinguopanism, the article considers the stereotypes of linguistic conservatism that prevent the creation of the general turk language, the system of averaged languages for groups of related languages, the middle world language and the global unified writing system.

Keywords: stereotype, concept, writing.

В процессе глобализации растет роль языковых реформ нацеленных на самосохранение наций, цивилизаций и Человечества, на рост их интеллектуального и духовного потенциала. Языковой консерватизм при этом выступает как фактор тормозящий ход языковых реформ. Укоренился стереотип о том, что языки должны развиваться «естественным», «естественно-историческим», стихийным образом, что искусственные языки не должны широко использоваться в социальной жизни. Этот стереотип своим философским основанием имеет постулат о том, что языки являются объективной естественной данностью, также как и природная (неживая и живая) данность, объективная реальность. Поэтому, мол, субъективное воздействие на эту реальность путем создания искусственных языков, функционирующих на равных основаниях с естественными языками, не уместно в принципе. На самом деле язык создан обществом, а не непосредственно природой. Поэтому развитие языка должно идти и идет путем воздействия человека, в ходе развития деятельности социальных групп именно как средство реализации такой совместной деятельности. Индивидуальное субъективное воздействие на развитие языка не столь броско вследствие того что язык есть средство деятельности социальной общности, а не только индивида. Поэтому язык выступает для индивида как определенная данность, реальность в значительной мере не зависящая от его сознания и воли. Но социальная общность как субъект истории, создавший данный язык в ходе своей жизнедеятельности, реально преобразует и имеет право преобразовывать в дальнейшем, развивать свой язык. Естественная природа, неживая и живая природа развивается по естественным, природным законам. В живой природе сильный побеждает слабого, более приспособленный вид вытесняет вид, оказавшийся менее приспособленным в процессе борьбы за существование. Законы Дарвина действуют в этой сфере в сочетании с законами генетики. В социуме происходит переход к социальным законам и закономерностям и «закон джунглей», утверждающий победу сильного над слабым, в социуме заменяется на закон социального партнерства, социального сотрудничества и толерантного сосуществования по принципу кантовского категорического императива

всех субъектов социальной жизнедеятельности вне зависимости от их силы или слабости в рамках социальной общности. От царящей в природе смертельно опасной борьбы за жизнь, за существование в социуме должен произойти переход к ноосфере, к сфере подчиненной разуму, к рациональной регуляции социальных процессов на основе принципов гуманизма и этносизма [1, 2]. Социальными общностями выступают Человечество (мировая цивилизация), локальная цивилизация, государственная социальная общность, нация, ряд социальных групп меньшего масштаба. В этой связи в языковой сфере необходимо отказаться от стереотипа языкового консерватизма о неотвратимости естественно-исторического процесса развития языков, так как этот процесс противоречит гуманизму и этносизму, приводит к интенсивной гибели языков народов мира. При этом каждый из языков находится в списке, упорядоченном по величине угрозы исчезновения языка и в среднем в течение двух недель один из языков превращается в мертвый язык, когда на нем перестает говорить последний из его носителей. Но ведь эти языки являются бесценным культурным наследием Человечества, которое необходимо беречь. А борьба между национальными языками за статус мирового языка может привести к мировой войне. Поэтому необходимо перейти к сознательной регуляции процессов языкового развития всех социальных общностей.

Предпосылки и основания для осуществления такой регуляции уже сложились в эпоху мировой информационной цивилизации. Современные фундаментальные концепции в сфере лингвистики позволяют глубоко познать сущность языка, его систему, структуру и закономерности развития, типы языковых общностей языков мира. Методологии математической лингвистики и компьютерной лингвистики позволяют задействовать эффективнейшие математические и компьютерные методы для исследования, прогнозирования и планирования процессов языкового развития. Всемирные информационно-коммуникационные системы, возможности современной полиграфии, новейшие педагогические технологии позволяют организовать интенсивное обучение искусственным языкам и другим инновациям в сфере языкового развития и тем самым обеспечить их интенсивное распространение.

Ученые развивают науку через создание гипотез, так как абсолютно истинного знания нельзя достичь, а к нему можно приближаться, двигаясь от гипотез к теории и практике. Лингвистические инновационные концепции также формируются в форме гипотез и постепенно превращаются в теории, которые могут быть реализованы в практике языковой жизни, если они ей соответствуют. При этом целесообразно преодолеть языковый консерватизм и его стереотипы.

В контексте ойкуменической теории нации [1, 2] для обеспечения единства Человечества и сохранения его многообразия целесообразно создание системы усредненных языков для групп генеалогически родственных языков [3, 4], а в дальнейшем создание среднемирового языка посредством усреднения в многообразии усредненных языков и изолированных языков на основе ностратической (борейской) концепции, концепции языковых универсалий и статистических методов усреднения языковых феноменов [3, 4]. Создаваемый таким путем всемирный вспомогательный язык межкультурного, межнационального общения, накопления мировой информации и глобального обучения способствовал бы решению многих глобальных проблем мировой цивилизации и духовному взаимообогащению всех локальных цивилизаций и народов. Создание этого языка могло бы выступить как путь языковой и культурной конвергенции Востока и Запада в рамках системы единого Человечества.

В современную эпоху глобализации и формирования мировой информационной цивилизации **важно решение проблем формирования единого информационного**

пространства для каждой из групп родственных по языку народов. Рассмотрим это на примере алтайских народов. Языковые барьеры, как обусловленные различием языков, так и различием их письменностей, являются препятствиями развитию данного единого информационного пространства. Иероглифы, используемые в японском языке, относящиеся к алтайской семье языков, создают «иероглифический барьер», который также препятствует развитию единого информационного пространства алтайских народов. Для алтайской семьи в целом, включающей в себя тюркские, монгольские, тунгусо-маньчжурские, корейский и японский языки, проблему языкового барьера между алтайскими языками предлагается преодолеть посредством использования метода создания усредненных языков для соответствующих групп родственных языков, то есть путем создания среднеалтайского языка на основе создания среднетюркского, среднемонгольского языков и усредненного тунгусо-маньчжурского языка. Для создания среднеалтайского языка целесообразно усреднить следующие пять языков: среднетюркский, среднемонгольский, усредненный тунгусо-маньчжурский, японский и корейский языки. При этом предлагается использовать метод усреднения в меру его применимости, используя также достижения современной алтаистики и борейской, ностратической теории. При таком построении среднеалтайский язык не будет достаточно целостным. Поэтому для дополнения недостающих компонентов целесообразно использовать теорию языковых универсалий, статистические методы переработки баз данных. При создании усредненного языка для других семей и групп языков (романской, германской, индийской, дравидской, индонезийско-малайзийской, славянской, семитской, иранской, уральской и др.) целесообразно применять аналогичную методологию.

Целесообразно также создать глобальную единую всемирную систему письменности, охватывающую как письменности на основе алфавитов, так и иероглифические и силлабарийные системы письменности [5, 6, 7]. Ныне иероглифический барьер, сильнее чем «Великая китайская стена» в древности, разделяет мировую цивилизацию и мировое информационное пространство. **Необходимо решить и эту глобальную проблему языка.**

Наиболее развитой формой письменности является алфавитная система письма. Она позволяет минимизировать интеллектуальные усилия и время необходимое для эффективного и полноценного освоения письменной формы языка на базе знания устной речи, являющейся устной формой этого языка. При использовании алфавитной системы письма каждой фонеме используемой в устной речи сопоставляется графема, т.е. письменный знак, который считается письменным эквивалентом фонемы. В идеальном случае имеется изоморфизм между системой фонем и системой графем. Это позволяет быстро освоить алфавит, состоящий в большинстве языков из приблизительно тридцати-сорока графем, и на базе знания устной речи освоить письменный язык. Фактически в этом идеальном случае изучение письменного языка редуцируется к изучению устной речи и алфавита, обеспечивающего изоморфизм устной и письменной форм языка. При этом дополнительного изучения и запоминания каждого отдельного письменного изображения слова не требуется. Это позволяет оптимизировать процесс самореализации человека, повысить эффективность его инновационной деятельности по осуществлению смысла своей жизни.

В большинстве цивилизаций этот идеал не реализуется, т.к. значительная часть человечества применяет иероглифическую (Китай), иероглифическо-слоговую систему (Япония), а во многих других письменных языках (английский, французский, немецкий, хинди, урду, арабский, персидский и др.) при графическом выражении устной речи имеется много исключений из правил алфавитного письма. Западная цивилизация в широком

смысле перешла к использованию алфавитного письма, хотя во многих ведущих языках этой цивилизации имеется много исключений из фонетического принципа письма. Только китайская восточная цивилизация сохраняет иероглифическую письменность в полной мере. Японская цивилизация использует смешанную иероглифическую и слоговую письменность. Таким образом, значительная часть человечества применяет в той или иной форме иероглифическую письменность, которая требует огромных затрат времени и нетворческих интеллектуальных усилий для достижения изоморфизма устной и письменной форм языка в интеллекте изучающего язык. Это служит фактором, тормозящим темпы повышения эффективности инновационной деятельности в системе мировой цивилизации. В процессе глобализации одной из фундаментальных проблем практической реализации принципа развития в системе письменности человечества является проблема добровольного перехода к высшей форме развития письменности, к алфавитному письму всего человечества. Человек имеет право требовать от государства и общества, в которых он живет, обеспечения его современными высокоэффективными системами письменности, соответствующими наивысшим достижениям в сфере графемики, которые позволили бы личности достичь высокой производительности своего лингвистического труда. Личности и их общности имеют право требовать отсутствия в их стране устаревших, отставших от достижений современной мировой цивилизации, неадекватных, неэффективных систем письма. Это личное право человека, а также коллективное право сообщества личностей целесообразно назвать графемическим правом человека и соответствующего сообщества. Большинство государств мира обеспечивают реализацию графемических прав человека и социальных групп, но в отдельных государствах и обществах (Китай, Япония) ещё не сформировалось осознания необходимости их обеспечения.

Мы предлагаем разработанный для ханьского языка транскрипционный алфавит принять в качестве полноценного алфавита для этого языка. И на этой основе отказаться от иероглифического письма для данного языка [6]. Все письменное наследие, имеющееся на этом языке, можно преобразовать, используя современные информационные технологии, в новую форму на основе этого ханьского алфавита. Иероглифическую письменность с необходимостью изучали бы специалисты, которым это требуется по их функциональным обязанностям и добровольно все желающие. Это дало бы импульс развитию Китая и всей мировой цивилизации, т.к. изучение ханьского языка неизмеримо облегчилось для всех желающих его изучить как внутри Китая, так и за его пределами. Ханьский язык был бы включен в образовательные программы многих государств мира и смог бы широко распространиться по всему миру и наряду с английским языком стать одним из лидеров «клуба мировых языков».

Японская письменность в современный период использует два силлабария и иероглифы. Нами предложены четыре варианта проекта японского алфавита [5, 6]. Если один из этих вариантов будет введен в Японии, то изучающим японский язык не надо будет затрачивать огромные усилия на изучение тысяч иероглифов и двух силлабариев – катакана и хирагана.

Современные информационные технологии позволяют производить быстрые преобразования печатных форм текстов, использующих любую форму письменности, в электронные варианты и обратно. Разработаны также методы преобразования устной речи в электронные файлы и обратно. Преобразование информации закодированной в иероглифической и смешанной иероглифическо-слоговой системе письма во вспомогательную транскрипционную алфавитную форму кодировки можно произвести в электронной версии автоматически и быстро.

Для того чтобы при этом сохранилась возможность обратной трансформации из алфавитной формы текста в иероглифическую или смешанную иероглифическислоговую форму текста, предлагаем следующим образом решить проблему омонимии, очень существенную в китайском и японском языках. Если написанному алфавитом слову будет соответствовать несколько различных иероглифов, то их следует последовательно расположить по частотности употребления в соответствующем языке и пронумеровать, начиная нумерацию со второго иероглифа, во-первых, числами натурального ряда и, во-вторых, буквами алфавита данного языка, имеющими номер, соответствующий номеру по первой нумерации. Первая нумерация предназначена для использования этих номеров в изоморфных компьютерных преобразованиях текстов написанных алфавитом в тексты, написанные в иероглифической или смешанной иероглифически-слоговой системе. Для этого после алфавитной записи чтения иероглифа, в идущих без пробела скобках, следует вписать букву алфавита данного языка, соответствующую по второй нумерации данному иероглифу в вышеуказанном ряду. Для японского языка можно применить ромаджи или указанные выше варианты. В устной речи при ситуации, когда возникает необходимость различить омонимы, можно произносить эту добавочную букву в соответствии с ее чтением в алфавите. Это облегчило бы решение проблемы омонимии в процессе устной коммуникации, позволив избежать показа написанного иероглифа собеседнику или дополнительного разъяснения, обеспечивающего различение смысла омонимов.

Основой знания языка выступает знание устной разговорной формы языка. На этой базе формируется владение письменной формой языка. Важнейшим компонентом переводческой деятельности является поиск в словаре смысла устного слова. Его надо начать с выявления выражения этого слова в письменной форме языка. Если письменность основана на алфавите, то это сделать легко, так как в этом случае каждой фонеме соответствует определенная графема, выступающая как эквивалент фонемы в письме. В словаре при этом используется алфавитное расположение слов, позволяющее легко найти слово. Если в языке используются иероглифы, то трудно организовать такое расположение иероглифов в словаре, которое было бы удобно для поиска иероглифов. Алфавитные написания иероглифов вместе с указываемой в скобках алфавитной нумерацией омонимов можно расставить в словаре по алфавитному принципу. Используя эти технологии можно создать две параллельно существующие базы данных: 1) на иероглифической (или смешанной иероглифически-слоговой) системе письма; 2) на алфавитной системе письма. Первая система могла бы применяться внутри страны с данной иероглифической системой, а вторая – в основном, вне данной страны специалистами нефилологами в целях использования информации имеющейся в этой базе данных с минимальными затратами времени. Это сделает данные языки намного более доступными для изучения в качестве иностранного языка. Это приведет к резкому увеличению во всем мире числа лиц, изучающих китайский и японский языки и знающих их на этом функциональном уровне. Этот уровень знания позволяет достичь взаимопонимания в устном общении, а в письменном общении действовать через опосредующие компьютерные информационные технологии.

Граждане китайского и японского национальных государств имеют суверенное право изменять или не изменять свою письменность. Поэтому они имеют право создавать первую базу данных и пользоваться ею. Остальная часть человечества имеет право для удобства использования информации созданной на иероглифической письменности создать вторую информационную базу. Затраты средств мирового сообщества на создание этой базы окупятся бы тем, что облегчилось бы решение многих мировых и региональных проблем.

Богатства человеческой культуры мирового значения, закодированные в сложнейших

системах письменности связанных с иероглифическим принципом письма, целесообразно перекодировать, перейдя к оптимальной по затратам человеческих сил новой кодировке построенной на основе алфавитного принципа. Это было бы благом для всего Человечества, в том числе для самих народов Китая и Японии, являющихся неотъемлемой частью мировой цивилизации. Это позволит объединить интеллектуальные и материальные ресурсы Человечества для инновационного решения стоящих перед всеми нами сложнейших и опаснейших глобальных проблем. Самореализация, наполнение смыслом жизнедеятельности человека в этих сообществах приобрело бы характер, соответствующий требованиям современной информационной и инновационной эпохи.

Реализация данных проектов выступила бы как фактор инновационного модернизационного развития мировой цивилизации. Развитие системы информации, трансфер технологий, информационное обеспечение инновационной деятельности, защита права интеллектуальной собственности, международное сотрудничество в этих сферах обеспечивается в большей мере при преодолении языковых и иероглифических барьеров и формировании единого мирового информационного пространства, использующего алфавитный принцип и единую координированную и унифицированную систему алфавитов [7].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- [1] The oikumenic concept of nation and problems of development of languages. Ойкуменическая концепция нации и проблемы развития языков. – Qarshi, 2003. – 65 с.
- [2] Каримов Б.Р. Ойкуменическая концепция нации и проблемы развития языков. – Якутск: ЯГУ, 2004. – 105 с.
- [3] Karimov B.R., Mutalov Sh. Sh. Averaged languages: an attempt to solve the world language problem. –Tashkent: Fan, 1993 (второе изд. в 2008 году). – 35 б.
- [4] Каримов Б.Р., Муталов Ш.Ш. Усредненные языки: попытка решения мировой языковой проблемы. –Ташкент: Фан, 2008. – 55 с.
- [5] Каримов Б.Р., Каримова У.Б. Проблемы развития японской письменности и статуса японского языка в процессе глобализации // Актуальные вопросы в области гуманитарных и социально-экономических наук. Вып. 2. –Ташкент, 2005. – С. 10-16.
- [6] Каримов Б.Р., Каримова У.Б. Проблемы развития письменностей языков в процессе глобализации. –Ташкент: IFEAS, 2006. – 27 с.
- [7] Каримов Б.Р. Проблема создания единого унифицированного алфавита как глобальная проблема // Актуальные вопросы в области гуманитарных и социально-экономических наук. Вып.2. –Ташкент, 2005. – С. 22-23.

МРНТИ 16.01.09

А.В.Дыбо

Филология ғылымдарының докторы, профессор,
Ресей Ғылым академиясының (Мәскеу, Ресей) корр. мүшесі

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ «БАСТАПҚЫ» СОЗЫЛЫҢҚЫЛЫҚ РЕФЛЕКСТЕРІ

Аннотация: Мақалада басқа просодикалық белгілердің сандық қарама-қайшылығы негізінде жасалған бірқатар тілдер, негізінен, фонетика режимінде екендігі көрсетілген. Бұл функциялар одан әрі зерттеуді қажет етеді. Бұл процестерді, ішінара фонетикалық, бірақ көбінесе морфонологиялық процестерді зерттеу тиісті материалды жаңғыртуға қосу шарты ретінде өте қажет. Прототүркі тілі үшін дауысты дыбыстардың ұзындығының тіресімін жаңғырту мәселесі. Түркі тілдерінің барлық дерлік топтары қандай да бір жолмен осындай тіресім іздерін сақтайтыны көрсетілген. Басқа просодикалық белгілердің сандық қарама-қайшылығы негізінде жасалған бірқатар тілдер, негізінен фонетикалық режимде; бұл функциялар одан әрі зерттеуді қажет етеді.

Тірек сөздер: фонологиялық сипаттамалар, созылыңқылық, жаңғырту.

А.В.Дыбо

Доктор филологических наук, профессор, член корр.
Академии наук России (Москва, Россия)

РЕФЛЕКСЫ «ПЕРВИЧНЫХ» ДОЛГОТ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

Аннотация: В статье показано, что ряд языков, разработанных на основе количественного противостояния других просодических признаков, в основном, в режиме фонетирования. Эти функции нуждаются в дальнейших исследованиях. Исследование этих процессов, частично фонетических, но в значительной части морфонологических, совершенно необходимо как условие включения соответствующего материала в реконструкцию. Проблема реконструкции оппозиции длины гласных для прототюркского языка. Показано, что почти все группы тюркских языков каким-то образом сохраняют следы такой оппозиции. Ряд языков, разработанных на основе количественного противостояния других просодических признаков, в основном, в режиме фонетирования; эти функции нуждаются в дальнейших исследованиях.

Ключевые слова: фонологический характер, долгота, реконструкция.

А.В.Дыбо

Doctor of philological sciences, professor, corresponding member.
Russian Academy of Sciences (Moscow, Russia)

REFLEXES OF «PRIMARY» VOWEL LENGTH IN TURKIC LANGUAGES

Abstract: The article shows that almost all groups of Turkic languages somehow retain traces of such opposition. A number of languages developed on the basis of quantitative opposition of other prosodic features, mainly in the phonetic mode. These functions need further research. The study of these processes, partly phonetic, but largely morphological, is absolutely necessary as a condition for the inclusion of the relevant material in the reconstruction. The

problem of reconstructing the opposition of vowel length for proto-Turkic. It is shown that almost all groups of Turkic languages somehow retain traces of such opposition. A number of languages developed on the basis of quantitative opposition of other prosodic features, mainly in the phonetic mode; these functions need further research.

Keywords: phonological character, longitude, reconstruction.

1. Впервые предположил наличие фонологической долготы гласных в прапаторкском состоянии О. Бётлинг (Voetlingk 1851, с. 159-169). Бётлинг сопоставлял якутские долгие гласные и дифтонги с долгими гласными «нижегородско-татарского», т.е. мишарско-татарского языка.

2. Идея наличия древних долгот в дальнейшем не сразу получила признание. Буденц (Budenz 1865) добавлял к сопоставлениям Бётлинга сопоставление якутских долгот с долготами в узбекском и чувашском; как мы знаем сегодня, в узбекском следы долготы просматриваются в диалектах, в частности в огузском хорезмском диалекте, иканском и карабулакском, но регулярных записей их практически не проводилось; в чувашском Буденц принял за рефлекс долготы совсем другое явление – сохранение старого нисходящего дифтонга, который не связан жестко с долготой – см. примеры в Дыбо 2007, с. 60; однако, это заблуждение до сих пор фигурирует в тюркологической литературе, в работах Лигети, Рясянена и Дёрфера, и позже. В.В.Радлов, опиравшийся в своих суждениях о древнем состоянии тюркских языков прежде всего на данные памятников письменности, предположил, что те долгие и дифтонги якутского языка, которые не восходят явным образом к стяжениям вокально-консонантных сочетаний (еще сохраняв-шихся, в частности, в средневековых текстах), являются продуктом вторичных изменений, вызванных необходимостью смыслового разграничения между близкими по звучанию словами (как як. *tās* «камень» и *tas* «наружная часть»). Это объяснение, конечно, абсолютно одиозное для компаративистики, он высказывал в Radloff 1882-1883, Radloff 1901 (возра-жая К.Фою) и в Radloff 1908. К. Фой (Foy 1900) устанавливал прапаторкскую долготу из соотношения гласных орхоно-енисейского, якутского и турецкого языков. Вообще-то, позднейшие исследования орхоно-енисейского не подтверждают возможности различия в записи долгих и кратких гласных (см. Кормушин 2007); долгота в турецком литера-турном - исключительно вторичная, вследствие падения конечнослогового **y*; вряд ли Фой мог серьезно основываться на весьма неполных и противоречивых данных о долготе в турецких диалектах. В.Грөнбек, обнаруживший, по-видимому, впервые явление «огузского озвончения» как появление звонких интервокальных шумных в турецком языке после тех гласных, которым в соответствующих якутских словах соответствуют долгие (Grønbech 1902), тем не менее, в той же работе возражает против реконструкции прапаторкской долготы, пытаясь объяснить все случаи долготы и дифтонгов в якутском через выпадение интервокальных согласных, в одних случаях сохранившихся в других тюркских языках, в других не сохранившихся ни в одном тюркоязычном источнике (предлагая вполне умозрительно такие развития, как як. «*tüiört* 4» <**töbärttä*, як. *xān* «кровь» <**kajani* под.). Это решение было методологически оспорено Х.Педерсеном (Pedersen 1903). В дальнейшем спор шел с переменным успехом, были попытки ввести в сравнение данные различных тюркских языков, которые легко было оспорить, поскольку все эти свидетельства не представляли сколько-нибудь релевантного количества сопоставлений.

3. По-видимому, впервые установил фонологический характер долготы в туркменском и показал ее регулярное соответствие рефлексам первичной долготы в якутском Е.Д.Поливанов в двух статьях (Поливанов 1923, Поливанов 1927). В первой из статей Поливанов спорит с утверждением Радлова (Radloff 1882-1883, § 106): «В. В. Радлов, приводя объяснения якутских долгих гласных из стяжения двух слогов, склонен, видимо, отрицать наличие долгот в обще-турецкую эпоху – на том основании, что в прочих турецких языках

(кроме якутского) он находит соответствующие краткие гласные. Но это происходит, очевидно, потому, что Радлову были незнакомы *туркменские* факты. На самом деле, соответствия якутской и туркменской долгот могут быть непосредственно истолкованы в пользу восстановления праязыковых обще-турецких долгих гласных (впоследствии сокращенных другими тур. языками). Приведу хотя бы следующие примеры: якутск. *ta:s* «камень»—туркм. *da:š* (отличается долготой от *daš* «далекий»): якут. *sa:s* (<*ja:z*)—туркм. *ja:z* (отличается долготой от *jaz* «пиши»): якут. *ba:r* «есть»—туркм. *ba:r* (отличается долготой от *bar* «иди»)). Во второй статье приведено 15 этимологий одно- и двусложных слов с первичной долготой; 7 слов с первичной краткостью, представляющих минимальные пары для нескольких из слов первого списка.

Затем идею подхватили М.Рясянен (1937) и Л.Лигети (1937, 1938), которые тут же заспорили между собой о приоритете. Историю их спора см. в Dybo 2009. Со времени работ Лигети и Рясянена пратюркская долгота получает статус установленного факта в научном сообществе, однако список тех материалов, на которые можно опираться при реконструкции пратюркского долготы, остается неустойчивым, а ряд исследователей, менее искушенных в использовании сравнительно-исторического метода, допускают, например, выводы об исконной близости якутского языка к огузской группе языков на основании общего признака наличия первичной долготы гласных, тем самым имплицитно наводя читателя на мысль, что эта долгота является общей инновацией якутского и огузских языков (что, безусловно, неверно).

4. В настоящее время в нашей исследовательской группе (см. СИГТЯ 1997/2000, СИГТЯ 2002, СИГТЯ 2006) принято следующее обоснование пратюркской долготы. Долготы (только для первого слога) восстанавливаются на основании туркмено-якутского соответствия по долготе, с привлечением данных огузского озвончения. Этим данным соответствует наличие при краткости — отсутствие при долготе фарингализации в тувинском (спорадически отражаемой в орфографии и в большинстве случаев отмеченной в Бичелдей 2001) и в тофаларском (по: Рас. ФиЛ; Рассадин ТС); соответствие впервые сформулировано в Иллич-Свитыч 1963). Относительно спорадического сохранения первичной долготы **ā*, **ō* в гагаузском см. ниже и в СИГТЯ 2002, 23–24. Кроме того, в азербайджанском первичная долгота отражается в различной рефлексации **e* закрытого и открытого; в туркменском — в рефлексации вокально-консонантных комплексов (*a*)>*ov*, но *āv* сохраняется: *āw* «охота», *sāw* «сват», но *Gow* «трут, фитиль», *towšan* «заяц»). Тройное противопоставление по долготе в халаджском (Doerfer 1971) мы считаем нефонологическим (ср. многочисленные варианты записи в случае полудолготы), но сверхдолгота в халаджском совершенно регулярно соответствует остальным тюркским данным по долготе.

Полностью подтверждается гипотеза М. Рясянена об отражении пратюркской оппозиции по долготе в прабулгарском источнике заимствований в венгерский язык; опосредованно отражается эта оппозиция в дунайско-булгарских заимствованиях в славянские языки (см. Дыбо 2010, Dybo 2010). Противопоставление по долготе частично отражается в графике волжскобулгарских эпитафий (Erdal 1993, 149–151). Отражение пратюркской долготы в древнетюркских письменных памятниках различных графических систем нуждается в дополнительном исследовании; пока закономерности, в общем, не установлены. Примеры пратюркских минимальных (и квазимиимальных) пар по долготе:

- *āt* имя (як. *āt*, туркм. *āt*) - **āt* лошадь (як. *at*, туркм. *at*)
- *ōlogonь* (як. *uot*, туркм. *ōt*) - **ot* трава (як. *ot*, туркм. *ot*)
- *ē-* делать (туркм. *et-*, *īdeg* «присмотр») - **et* мясо (як. *et*, туркм. *et*)
- *āl*перед (туркм. *āl-yn*) - **āl* низ (як. *al-yn*, туркм. *al-t*)
- *āč* голод (як. *ās*, туркм. *āč*) - **ač*- открывать (як. *as-*, туркм. *ač-*)

**īn* звук (як. *īn*, туркм. *īn*) - **īn* «мука» (як. *īn*, туркм. *īn*)

5. Якутско-долганская система гласных сохранила древнее различие долготы и краткости гласных; в некоторый момент ее развития долгие гласные среднего подъема перешли в дифтонги в первом слоге (**ē* > *ie*, **ō* > *uo*, **ō̄* > *üö*); остальные сохранились как долгие. Впоследствии из стяжения вокально-консонантных комплексов возникли новые долгие среднего подъема, а также достигла полной симметрии система дифтонгов (возник дифтонг *ua*, гармонически парный по ряду к *ie*).

Давно было замечено (Räsänen 1937), что якутский регулярно сохраняет рефлексы первичной долготы только в односложных основах. Подробно этот вопрос исследован М. Стаховским (Stachowsky 1993, 42–45). По его мнению, сокращение в двусложных основах проведено регулярно, а случаи двусложных основ с сохраненной первичной долготой первого слога относятся к вторичному, т.е. уже собственно якутскому, словообразованию. Таким образом, наличие фонологической единицы, тождественной рефлексу первичной долготы, в первом слоге якутской односложной или неодносложной основы является основанием для реконструкции первичной долготы в пратюркском этимоне; отсутствие же таковой в односложной или неодносложной основе может служить свидетельством краткости, если его нельзя проинтерпретировать как следствие древнеякутского сокращения в праякутских неодносложных основах.

6. В туркменском языке рефлексы долгих гласных более устойчивы, чем в якутском. В туркменском литературном языке сохраняется первичная огузская долгота, фонетически (не фонологически!) развивающаяся на гласных верхнего подъема в дифтонгические сочетания, таким образом, совпадающая с вторично возникающими дифтонгами (*[uv]*, *[ij]*, *[ij]*, *[ij]*). Примеры минимальных пар на первичную долготу краткость: *at* «лошадь» – *āt* «имя», *ot* «трава» – *ōt* «огонь», *öl* «умри» – *ōl* «мокрый», *gurt* «сушеный творог» – *gūrt* «волк», *düš* «падай» – *dūš* «сон», *giz* «нагревайся» – *gīz* «девочка», *bil* «знай» – *bīl* «талия».

Особого рассмотрения требуют фонемы краткая *e* и долгая *ā*. В современном туркменском литературном языке обе эти фонемы имеют собственные пары по долготе, ограниченного употребления. Краткий *ā* употребляется в заимствованиях и в двух основах тюркского происхождения, но с нестандартным развитием: *ākel* «приносить» (< **alyp kel*) и *ākit* «уносить» (< **alyp kit*). Долгий *ē* встречается в двух словоформах, также возникших вследствие стяжения: *bēr* «возможно, он даст» и *gēr* «возможно, он придет» (из *bereri gerer* соответственно). Будучи маргинальными, обе этих фонемы не включаются обычно в фонологическую систему (см. Дмитриев 1955, 185). Старое (праогузское) **ē* в литературном языке дает рефлекс *ī*, как в приведенном *bīl* «талия», совпадая с рефлексом долгого **ī*: *dīs* «зуб».

Вторичные сокращения в туркменском встречаются в следующих ситуациях:

1) Для узких неогубленных и передней огубленной гласных: а) диссимилятивная ликвидация второго элемента фонетического *j*-дифтонга при первом *j*:- *jilān* «змея», *jir-* «расщеплять», *již* «лицо», «100» (як. *sył-* «ползать», *sīr-*, *sūs*) или б) ассимиляция этого же элемента со следующим *-j-* корня: *dij-* «препятствовать», *dy-ŋi* «остановка», *ij-* «посылать», *tij* «шерсть», *iivi-*, *iivūt-* «молотъ» (**tūd-*, як. *tūt-*, **ūd-*, як. *ūt-*, **tūk-*, як. *tū*, **īk-*). По-видимому, этот процесс прошел в общетуркменском - ср. рефлексы **ē* с диссимиляцией в противоположном направлении: *ij-* «есть», *ijmiš* «плод» < *jēmīlč* (переход в *ī* – не общетуркменский, см. ниже).

2) Для прочих случаев: это почти исключительно односложные глагольные основы с закрытым слогом, (часто от них имеются производные, открывающие этот слог (либо неглагольные односложные) и сохраняющие долготу, но оторванные по семантике): *sūr-* «гнать» (як. *ūr-*, хал. *sūr-*), *Guč-* «обнимать» (*Gužaq* «объятие» – связанное регулярное производное, долгота выровнена по глаголу, осталось «огузское озвончение»), *et-* «делать» (*īdeg* «присмотр») – оторванное производное, *ber-* (як. *bier-*, хал. *vīer-*) «давать»,

bol- «быть») (хал. *uol-*, як. *buol-*), *mün-* «ехать верхом») (**bün-*, диал. *mün-*), *tez-* «бежать») (*līz* «быстрый»). Ср. отсутствие сокращения при односложном закрытом корне, но двусложной основе: *dijrle-* «скручивать», *būs-la-* «первым сообщать радостную весть», *āt-le-* «шагать», *jān-ža-* «укорять», *īber-* (**īēr*) «посылать».

По-видимому, на общеогузском уровне или близко к моменту распада огузской общности образовалось несколько случаев вторичной долготы, которая обычно отражается так же, как первичная, в туркменском и дает «огузское озвончение» в прочих огузских языках: **iji*, **yjy* > *ī* (тур. *iğ*, Асс. *iği* «веретено», гаг. *ī*, Асс. *īji*, аз. *ij*, Асс. *iji*, туркм. *ik*, *yi* <**ijik*; тур. *çığ*, Асс. *çigi* «сырой, роса», гаг. *çī*, Асс. *çiji*, аз. *çij*, Асс. *çiji*, туркм. *çy*, Асс. *çylu* <**çyjk*, ср. аз. *byu*, Асс. *byu* «усь» <**byjk*); **ubu* > **ū* (тур. *ut*, *du* «стыд» <**ivut*, ср. **ivtan* > тур., гаг., аз., туркм. *utan*; тур. *jut* «плотать», *judum* «плоток», гаг. *jut*, *judum*, аз. *ud*, но туркм. *jivut*).

Система долгих и кратких гласных литературного языка опирается на системы так называемых 16 фонемных диалектов: салырский, сарыкский, эрсаринский, олам, сакар, човдур, северный йомудский, северный эрсаринский, в которых также представлены вышеописанные особенности. Салырский, сакарский, текинский диалекты при этом демонстрируют вторичные долготы из стяжений и вторичные удлинения неясного происхождения. Поскольку туркменская диалектология (как и большая часть ныне существующих тюркских диалектологий) работает в основном по дифференциальному принципу, т.е. фиксирует облик тех языковых единиц, которые отличаются от соответствующих литературных, и не фиксирует тех, которые, по мнению фиксатора, совпадают с литературными, применение к ее данным сравнительно-исторического анализа чрезвычайно затруднительно, и мы надежным образом не знаем, что именно происходит в других диалектных системах с рефлексам пратюркских долгот. Но, по-видимому, их поведение весьма разнообразно. См. подробно СИГТЯ 2002, С. 34-36.

7. «Огузское озвончение»:

Аз. *ad - adym* «имя» vs *at - atym* «лошадь»;

Тур. *at - adym* «имя» vs *at - atym* «лошадь».

По-видимому, этот фонетический процесс носил совершенно регулярный характер, но его результаты в огузских языках частично стираются под действием морфонологических процессов парадигматической унификации, которые особенно явно наблюдаются на именных основах. Подробно см. Dybo 2008.

8. В ряде огузских диалектов мы явно имеем дело с умирающим фонологическим противопоставлением по долготе. В общем случае они сводятся к образованию для части морфем вторичного позиционного чередования по долготе и последующему выравниванию его на другие морфемы, вследствие чего противопоставление становится аллофоническим и постепенно угасает. См. подробно СИГТЯ 2002, С. 13-15, 23, 27, 29, 32.

9. Выражения долготных противопоставлений в письменных памятниках тюркских языков, в сущности, не исследованы. Ученые при описании памятников перечисляют предположительные случаи обозначения долгих гласных, если они совпадают с пратюркскими долготами, но не приводят ни случаи обозначения долгих гласных, если они соответствуют пратюркским кратким, ни случаи необозначения долготы при пратюркских долгих. Совершенно ясно, что прежде надо описать орфографические системы памятников систематически, устанавливая в них статистику написаний форм и уже на основании ее - оппозиции, а такого описания не проводилось; напротив того, традиционная тюркология пытается зачастую в решении проблемы пратюркской долготы опираться на случайные формы из памятников, пренебрегая вполне ясными данными описанных фонологических оппозиций в современных языках. Здесь стоит еще раз вспомнить высказывание Н.К.Дмитриева в работе о значении староосманских памятников для исторической диалектологии турецкого языка (Дмитриев 1928): «Направление всех наших изысканий должно идти «снизу вверх», т.е. от данных современности к прошлому, данные которого

мы должны получить путем реконструкции. Идти от большого и известного материала к скудному и мало известному, а не обратно. Это – настолько обычный методологически путь, что говорить о нем было бы, пожалуй, излишне, если бы среди представителей современной тюркологии (науки молодой) не имелось лиц, которые (по крайней мере, в устной беседе) не держались бы обратного мнения».

Наиболее систематические описания древнетюркских графических систем в отношении обозначения долгот: О.Туна (Tuna 1960), где делается неудачная попытка установить связь написаний *plene* в орхонской рунике с пратюркской долготой; Т.Текин (Tekin 1975): исследование связи написаний *plene* в арабографической поэме Qutaḡu Bilig (XI в.) с ритмикой аруза (традиционного арабо-персидского количественного метра), также с сомнительными результатами (см. методическую критику в Voeschoten 1990, 187-188 и далее).

В наиболее современном описании древнетюркского языка (Erdal 2004, 46-50) определенно сказано, что скорее всего, уже в X веке (к которому относится наиболее релевантная в отношении объема доля древнетюркских памятников) соответствующие диалекты не имели фонологической долготы.

Интересное исключение (хотя, возможно, только в силу малого объема) представляет запись слов, маркированных как огузские, у Махмуда Кашгарского, различающая долготу с редкостной регулярностью (отметим, что другие древне-тюркские материалы, по-видимому, вопреки распространенному убеждению, не относятся к языкам огузской группы):

**ā* открытый краткий: *dāvā* < **dābā* «верблюд» (аз. *dāvā*, туркм. *dije*, як. *taba* «олень»).

e* закрытый краткий: *yāng* «победить» (jeŋ* «побеждать», аз. *jen*-, туркм. *jeŋ*-, хал. *jeŋg*-); *yārdā.š* «односельчанин» (**jer* «земля», аз. *jer*, туркм. *jer*, хал. *jer*, як. *sir*).

ā* открытый долгий: *ke:p* «как» (gāp* «форма, пример, изображение», туркм. *gāp*, чув. *kap*, як. *kier*)

ē* закрытый долгий: *ye:r* «испытывать отвращение» (jēr*-, туркм. *jer*-, аз. *jer*-, туркм. *īr*-, як. *sir*-).

Ср. след огузского озвончения: *oba* < ПТ **ōpa* «деревня, род», туркм. *ōba*.

10. Систематические следы пратюркской количественной оппозиции можно найти в болгарской группе языков, что, собственно, и свидетельствует о пратюркском характере этой оппозиции. Как упоминалось выше, фигурирующая в литературе со времен работы Budenz 1868 связь дифтонгоидных рефлексов гласных типа *a* в чувашском с пратюркской долготой ошибочна. Тем не менее, в чувашском отражается противопоставление **ō* - **o* в абсолютном начале: **o* > *vi*-, **ō* > *vi*- и **ō* - **o* в первом слоге **ō* > *va*-, *-va*, **ō* > *vi*-, *-u*/*-ü*- см. СИГТЯ 2006, 166-168, 173-174, уточнения традиционной реконструкции принадлежат О.А.Мудраку.

Наша работа по уточнению происхождения тюркизмов в венгерском привела к подтверждению и развитию идеи М.Рясянена об отражении в венгерских болгаризмах (а также отчасти в болгарских заимствованиях в старославянский) старого долготного противопоставления (см. Dybo 2010, Dybo 2010).

11. В кыпчакской группе языков наше внимание привлекает, конечно, в первую очередь мишарский диалект татарского, использованный О.Бётлинком. В якутской грамматике мишарский материал приводится, по-видимому, по личным записям Бётлинка, ср. на с. 130 – «В диалекте нижегородских татар *o* я встречал только в первом слоге», а также отсутствие ссылок при других примерах; между тем, на словарь Гиганова при примерах из тобольско-татарского и на труд Казембека автор ссылается регулярно.

Вот эти сопоставления для первого слога:

Як. *āt* «имя» – нижегор. *āt*, як. *xāl* «отставать» – нижегор. *āt*, як. *xās* «бровь» – нижегор. *kāš*, як. *sān* «угрожать» – нижегор. *jān*, як. *biār* «давать» – нижегор. *bīr*;

Як. *biās* «5» – нижегор. *bīs*, як. *biār* «давать» – нижегор. *bīr*, як. *kiāŋ* «давать» – нижегор. *kāŋ*, як. *kiäsä* «вечер» – нижегор. *kīc*, як. *diā* «говорить» – нижегор. *dī*, як. *uot* «огонь» – ни-

жегор. *ōt*, як. *uon* «10» – нижегор. *ōn*, як. *tuol* «наполняться» – нижегор. *tōl*, як. *suox* «нет» – нижегор. *jōk*, як. *suol* «дорога» – нижегор. *jōl*, як. *suoryan* «одеяло» – нижегор. *jōryan*, як. *buol* «становиться» – нижегор. *bōl*, як. *üös* «сердцевина дерева» – нижегор. *īzak*, як. *tüörd* «4» – нижегор. *dōrt*, як. *tüös* «грудь» – нижегор. *tüwiš*, як. *küöx* «голубой» – нижегор. *kāik*, як. *küöl* «озеро» – нижегор. *kūil*, як. *üöx* «бранить» – нижегор. *sūik*, як. *biär* «давать» – нижегор. *būr*;

К нижег. *jāl* «грива» приводится як. *siäl* «грива», но правильным этимологом является як. *säl* «подгривный жир».

Наличие восходящей к пратюркскому оппозиции по долготе, во всяком случае, на *a*, подтверждают и следующие сопоставления: як. *ɣa* «гора» = нижегор. *tāw* (туркм. *dār*), як. *ya* «доить» = нижегор. *saw* (туркм. *saɣ*).

Случаи несоответствия распадаются на две группы: а) Якутская долгота – нижегородская краткость. Очевидно, здесь мы имеем дело с автоматической сверхкраткостью, которую рефлексы пратюркских узких гласных получили в татарском, независимо от долготы в праформе: як. *kūs* «девушка» – нижегор. *kez*, як. *il* «привесить» – нижегор. *el*, як. *kūr* «входить» – нижегор. *ker*, як. *būr* «1» – нижегор. *ber*, як. *tīs* «зуб» – нижегор. *teš*, як. *tūs* «соль» – нижегор. *tez*, як. *būs* «лед» – нижегор. *bez*, як. *kūt* «ждать» – нижегор. *köt*, як. *tün* «ночь» – нижегор. *tön* – ср. совр. таг. *kaz*, *el*, *kēr*; *bēr*; *tēš*, *töz*, *böz*, *köt*, *tön*;

б) Якутская краткость – нижегородская долгота: як. *bas* «голова» – нижегор. *bāš*, як. *ät* «мясо» – нижегор. *īl*, як. *bisik* «колыбель» – нижегор. *bīšik*, як. *min* «я» – нижегор. *mīn*, як. *sir* «земля» – нижегор. *jūr*, як. *silim* «клей» – нижегор. *jīlim*, як. *ös* «слово» – нижегор. *sīz*, як. *ikki* «2» – нижегор. *īki*, як. *äkkirää* «прыгай» – нижегор. *sikir* (туркм. *säkdir* – «скакать»), як. *sättä* «7» – нижегор. *jīde*. Этот последний набор примеров наталкивает на гипотезу, что Бёглинк всегда отражает мишарское *i* первого слога как долгое (ср. еще «кобыла» *bījā*); возможно, так же обстоит дело с *ü*. При этом *u* бывает и краткое: *buwaz* при *kū* «грут». Некоторые основания к такому предположению имеются: Богородицкий (Богородицкий 1953, С. 102-104) показывает, что в сибирско-татарских диалектах по записям Катанова общетюрк. *ö* отразилось как *ū*, а общетюркск. *ü* – как *ū*, но, правда, никаких сходных явлений в мишарском не отмечает, хотя вообще о мишарском вокализме упоминает.

Формы *dāwul* «буря», *bāwyr* «печень» (с пратюркским кратким: туркм. *dowul*, як. *tyal*, ПТ **dagul*; туркм. *baɣyr*, як. *byar*, ПТ **bagyr*) – возможно, долгота записана перед глайдом по контрасту со след. узким. Нет объяснения для случая як. *bār* «имеется» – нижегор. *bar*.

12. Подобное «огузскому озвончению» явление наблюдается и в карлукско-кыпчакских языках. В этих языках чередование по звонкости (интервокал) - глухости (конец слога) на морфемной границе синхронно обязательно для губных и гуттуральных согласных, но не действует на дентальных согласных. Никакой связи со старой долготой синхронное чередование не обнаруживает. Однако материал синхронно неразложимых двусложных основ, в которых интересующие нас глухие согласные не попадают на морфемную границу, с достаточной регулярностью демонстрирует в карлукских и кыпчакских языках озвончение гуттуральных и губных после первично долгих гласных; после первично кратких озвончение губных и гуттуральных происходит спорадически и, видимо, зависит от степени сходства позиции с морфемной границей. Зубной обычно не озвончается после кратких, изредка озвончается после долгих. Подробности распределения и некоторые гипотезы о его происхождении см. в Дыбо 2005.

13. Рефлексы первичных долгот обнаруживаются и в тюркских языках Южной Сибири. Упомянутая выше тувинская «фарингализация», как обнаружил С.В.Кодзасов во время экспедиции МГУ 1985 г., по своим фонетическим характеристикам – ломаная фонация, от *creasqu* к *lax*; будучи ломаной, дает явственное удлинение гласного, которое отражалось в ладинографической орфографии тувинского с помощью удвоенного написания гласного. Факт соответствия этой «долготы» пратюркской краткости был замечен Н.Н.Поппе (Поппе 1929). Фонетический закон и его объяснение

(аналогичное «огузскому озвончению») сформулированы впервые В.М. Иллич-Свитычем (Иллич-Свитыч 1963: **āt* «имя» > **ad* > *at*, *adyṃ*; **at* «лошадь» > **atʰ* > *a't*, *a'dyṃ*). «Фарингализация», таким образом, проявляется только после старых кратких при шумном окончании морфемы.

Независимые записи И.И. Пейроса (1978), С.В.Кодзасова (1985), А.В.Дыбо и О.А. Мудрака (1989) показали, что те морфемы, в которых нет фарингализации, также обнаруживают некоторое просодическое противопоставление фонационного характера, а именно:

1. Все глагольные императивы: V

2. Перед сонантами: *peḷ* «поясница» < **bēVl(k)*, *dünL* «ночь» < **ūn*, *paɣL* «ремень» < **bā-g*, *daɣL* «гора» < **dāg*; *ajL* «луна» < **an'*, *baɣL* «богатый» < **bāj*;

peIV «таймень» < **beVl*, *dösV* < **tör* «корень», *diIV* «язык» < **dil* / **dil*; *derV* «пот» < **deVr*, *ajV* «зверь» < **aj*, *kuIV* «раб» < **Kul*, *menV* «я» < **men*, *etV* «вещь» < **ed*;

3. На долгих перед шумными: *dašV* «камень» < **diāl* < ПА **tiöl'i*, *dörtV* «четыре» < **dört* < ПА **iōj-*, *dišV* «зуб» < **dīl* < ПА **tiVül'u*, *kišV* «соболь» < **kīl* < ПА **k'iül'a*, *sütV* «молоко» < **sūt* < ПА **siüt'i*, *akV* «белый» < **āk* < ПА **iāk'V*, *ötV* «желчь» < **öt* < ПА **iü'e*;

buL < **būt* «нога» < ПА **būktV*, *düpL* «дно» < **dūp* < ПА **tūp'e*, *aL* «имя» < **āt* < ПА **pēt[e]*, *a□L* «голод» < **āč* < ПА **ēč'o*, *kökL* < **gōkV* синий < ПА **kōk'e*, *otL* «огонь» < **ōt* < ПА **ōt'a*, *iülL* «дыра» < **iül* < ПА **p'ōt'e*, *daL* «ржавчина» < **tāt* (**iōt*) < ПА **t'āt'u*.

Итак, перед сонантами тувинское фонационное противопоставление, как будто, отражает старую долготу; третья же группа примеров удивительным образом соотносит фонационное противопоставление на рефлексах праторкских долгих с дифтонгическим и недифтонгическим характером источников этих гласных в праалтайском.

Описанная в работах В.И.Рассадиной тофаларская «фарингализация» (по фонетической характеристике – *Laхvoice*) в целом соответствует тувинской и подчиняется правилу Иллич-Свитыча (**āt* «имя» > **ad* > *at*, *adyṃ*: **at* «лошадь» > **atʰ* > *a't*, *a'tyṃ*). Обследования на предмет иных фонационных противопоставлений в тофаларском не проводилось.

Просодические явления в торкских языках южной Сибири являются постоянным объектом описания для фонетической лаборатории Института гуманитарных исследований в Новосибирске, исследователей школы В.М.Наделяева, прежде всего И.В.Селютиной и ее учеников. Последнее время эти ученые неоднократно упоминали о скореллированном со вторичной долготой признаке «фарингализации» в кумандинском и туба диалектах алтайского языка (см. Селютина 2004, 50). Отмечено также (Сарбашева 2004), что в туба имеются случаи фарингализации в соответствии с первичной долготой; регулярность соответствия не проверялась. Кроме того, в мрасском диалекте шорского (см. Уртегешев 2004, 222) обнаруживаются минимальные пары по признаку фарингализации (что может указывать на наличие фонологичной фонации).

В 2006 г. совместная экспедиция РГГУ и Института языкознания РАН обнаружила на списке односложных основ противопоставление фонационного типа в телеско-теленгитском говоре (с. Балыкча, Улаганский район Республики Горный Алтай). Удалось произвести записи, релевантные для инструментального анализа.

ПТ кратк.	ПТ долгота/дифтонг	
Отсутствие приступа	фарингальный приступ	гортанная смычка
*āc «открой», *ās «еда>хлеб-зерно», *at«лошадь», *at «стреляй», *ok «стрела>пуля», *ot«сорняк»	*āz «заблудись», *ōt «огонь», *āš «переливайся»	*āc «голодный», *āk «белый», *iak «теки», *āz «вари», *āz «мало», *āt «имя», *yš «дым»

По-видимому, противопоставление связывается с прапторкской оппозицией кратких и долгих, причем фонация *La*hvoice, в противоположность тофаларскому (но соответствия 2й группе примеров для тувинского) соответствует прапторкской долготе, а не краткости.

Исследователи неоднократно отмечали спорадические долготы неконтракционного характера в чулымско-пторкском языке (Бирюкович 1979, 35-55; Дульзон 1952). Работы И.В. Селютиной и ее школы содержат свидетельства наличия таких долгот также в туба и, менее надежно, в чалканском и кумандинском северных диалектах горно-алтайского. По крайней мере часть этих долгот объясняется как вторичное удлинение широкого гласного перед слогом с узким гласным, описанное для хакасского, см. Боргояков 1966. Но не исключено, что под этим распределением скрывается также некоторое опосредованное отражение прапторкской долготы, выразившееся в оппозиции фонационного характера, которая дает аллофонические удлинения.

Более «общедоступные» следы прапторкской долготы находим в литературном хакасском, правда, в чрезвычайно ограниченной позиции. Речь идет об озвончениях рефлексов ПТ *č. В фонологической системе имеется следующего набора аффрикат и сибилантов дентально-небной локализации.

Дентальные: дополнительно распределенные аллофоны *s* (анлаут, ауслаут, позиция перед шумным внутри слова); *z* (позиция в интервокале; позиция после сонанта);

Небные: *š*' (анлаут, ауслаут, позиция перед шумным внутри слова, позиция в интервокале); *ž*' (позиция в интервокале; позиция после сонанта).

При этом традиционное в пторкологии воззрение, что хакасский язык интерпретирует прапторкское *č однозначно как *s/z*, а *š*' - исключительно рефлекс начального *j' (см., хотя бы, Fund. 608) не подтвердилось. Реально прапторкские среднеязычные обна-руживают в обследованном диалекте следующую рефлексацию:

ПТ фонема	Хакас. фонема	Аллофоническая реализация (по ранее указанным условиям)
*-d(-)	s	s/z (по ранее указанным условиям)
*s	s	s/z (- «-»)
*λ	s	s/z (- «-»)
*č	s на границе морфемы и в преконсонантной позиции внутри морфемы	s/z (- «-»)
	š' в интервокальной и постсонантной позиции внутри морфемы после исторического краткого гласного	š'
	ž' в интервокальной и постсонантной позиции внутри морфемы после исторического долгого гласного	ž'
*j	š' в абсолютном начале	š'
	п в абсолютном начале в присутствии носовых или исторических носовых внутри основы	p/n' (перед i)
	j в прочих случаях	j

Таким образом, во-первых, распределение дентального и небных рефлексов *č имеет на синхронном уровне морфонологический характер, будучи связано с современной границей морфемы, ср. наличие таких этимологических дублетов как *ač- «открывать» > саг. *as-* «открывать», *azil-* «открываться» (форма, образованная продуктивным способом - добавлением суффикса пассива) и aš'ix «отверстие» (непродуктивное образование на -ix, утратившее связь с производящим глаголом). С исторической точки зрения такое положение легко объясняется процессами парадигматического выравнивания, которые унифицируют облик морфемы внутри синхронных словоизменительных и словообразовательных парадигм с поправкой на синхронное аллофоническое чередование. Во-вторых,

распределение глухого и звонкого небных рефлексов обеспечено павшим в большинстве тюркских языков противопоставлением в вокализме по долготе-краткости; впоследствии в хакасском это противопоставление возникает заново вследствие контракции, но данное распределение не имеет никакого отношения к этой новой долготе-краткости. Таким образом, совершенно закономерное историческое развитие на синхронном срезе приобретает чрезвычайно запутанный вид, «распутать» который можно только при условии четкого различения шагов исторического изменения и синхронного анализа. Примеры:

а) *ič- «пить» > саг. *as-, əz-er-*; *(i)аč «волосы» > саг. *sas, saz-im*; *saVč- «рассыпать, разбрасывать» > саг. *sas-, saz-ar*; *güč «сила» > саг. *küs, küz-üm*; *ōč «мечь, гнев» > саг. *üs, üz-üm*; *aVnġač «дерево» > саг. *aγas, aγaz-im*; *ič «внутренность» > саг. *is-ker*; *jiŋč-ge «тонкий» > саг. *niske*; *sičġan «крыса, мышь» > саг. *sixxan*; *Kič-gir- «кричать» > саг. *xixxir-*

б) *ič- «лететь, летать» > саг. *uš'ux-*; *kičüg «маленький» > саг. *kaš'əg*; *Kač- «злобствовать; досада» > саг. *xaš'a-, xaš'ay*; *Kič- «скрести, царапать; чесаться» > саг. *xiš't-*; *iüčün «из-за» > саг. *üš'ün*; *sar-ča «коновязь» > саг. *sarš'in*

в) *Kjča «страсть» > саг. *xjža, xjžan-*; *kēcür «хряц» > саг. *kižər*; *bāča «свояк» > саг. *raža*; *gēc(-e) «поздний, вечер, вчера» > саг. *kižē*; *Kjč- «критиковать, злобствовать» > саг. *xixxar-* «обвинять», *xjžir-* «дразнить»; *jān «бок» > саг. *nanžix* «покосившийся набок»; *ēnčü «приданое» > саг. *inži*

Практически в тех же случаях, что и в сагайском, рефлекс ž, для которого в хакасской графике имеется специальная буква ç, обнаруживается и в литературном хакасском.

Очень похожее явление обнаруживается в башкирском языке, которому, так же, как и хакасскому, свойственно развитие *č > s. Интервокальное *-č- после долгого гласного, тем не менее, в части случаев дает ž; развитие зафиксировано в литературном языке и практически во всех говорах (в словах *küžä* «каша, похлебка» < *kōčä, *baža* «свояк» < *bāča, *böžäk* «насекомое» < *böjčäk; но ср. *kisä* «поздно» < *ge:čä, asi/äse* «горький» < *āčig, *osa* «ягодица» < *iča, *sösö* «пресный» < *süčig «сладкий»); в ик-сакмарском для этих случаев отмечено колебание ž/z, в дёмском – регулярное z. Но выяснить точные условия рефлексии в башкирском пока не удается.

14. Таким образом, в большинстве тюркских языков пратюркское противопоставление по долготе оставило следы, но распределение по морфемам практически всегда затемнено вторичными процессами. Исследование этих процессов, частично фонетических, но в значительной части морфонологических, совершенно необходимо как условие включения соответствующего материала в реконструкцию.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- [1] Агаев П.Д. Карабахский диалект азербайджанского языка (Говоры Агдамского района): Автореф. дисс... канд. филол. наук. – М., 1951. – 15 с.
- [2] Алиев А., Бориев К. Русско-туркменский словарь. – Ашхабад, 1929. – 45 с.
- [3] Ашмарин Н.И. Общий обзор народных тюркских говоров гор. Нухи. – Баку, 1926. – 62 с.
- [4] Бирюкович Р.М. Звуковой строй чулымско-тюркского языка. – М., 1979. – 72 с.
- [5] Бичелдей К.А. Фарингализация в тувинском языке. – М., 2001. – 21 с.
- [6] Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание. – Казань, 1953. – 90 с.
- [7] Бодуэн де Куртене И.А. Материалы для южнославянской диалектологии и этнографии. I. Резьянские тексты. – СПб., 1895. – 78 с.
- [8] Боргояков М.И. Об образовании и развитии некоторых долгих гласных в хакасском языке // Уч. зап. Хакас. – НИИЯЛИ, 1966. – Вып. 12. – 14 с.
- [9] Дмитриев Н.К. Материалы по османской диалектологии. Фонетика «карамалицкого» языка. I-II. Записки коллегии востоковедов, – 1928. III. – № 2. – С. 417-458.

- [10] Дмитриев Н.К. Долгие гласные в туркменском языке // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч.1. Фонетика. – М., 1955. – 5 с.
- [11] Дульзон А.П. Чулымские татарты и их язык. – Томск, 1952. – 22 с.
- [12] Дыбо А.В. К вопросу о хакасской просодии // Фонетика языков Сибири и с определенных регионов. – Новосибирск, 1986. – 31 с.
- [13] Дыбо А.В. Дентальные взрывные в пратюркском // Аспекты компаративистики. 1. – М.: РГГУ, 2005. – С. 49 – 82.
- [14] Дыбо А.В. Лингвистические контакты ранних тюрков. Пратюркский период. – М., 2007. – 103 с.
- [15] Дыбо А.В. Вокализм раннетюркских заимствований в венгерском // In Gedenkvon E.A. Helimsky. Finnisch-Ugrische Mitteilungen Band 32/33 © Helmut Buske Verlag, 2010. – 74 с.
- [16] Иллич-Свитыч В.М. Алтайские дентальные: t, d, δ // ВЯ. – 1963. – № 6. – 11 с.
- [17] Исламов М.И. Азербайжан дилинин Нуха диалекти. Баку, 1968. – 65 с.
- [18] Кормушин И.В. Тюркские-енисейские эпиграфии. Тексты и исследования. – М., 1997. – 104
- [19] Кульманов Г. Геокленский диалект туркменского языка: АКД. – Ашхабад, 1960. – 46 с.
- [20] Peiros I.I. Prototurkish Vowel Length: a possibility of reinterpretation? // Estonian Papers in Phonetics. – Tallinn, 1978. – P. 79-81.
- [21] Пекарский Э.К. Словарь якутского языка. – Т. I–III (фототип. изд.). – 65 с.
- [22] Поливанов Е.Д. К вопросу об обще-тюрецкой долготе гласных // Бюллетень 1-го Среднеазиатского гос. унив. – Ташкент, 1924, апрель, – №6. – С. 157.
- [23] Поливанов Е.Д. К вопросу о долгих гласных в обще-тюрецком праязыке // ДАН. – 1927. – С. 151-153.
- [24] Попов Г.В. Слова «неизвестного происхождения» якутского языка: Сравнительно-историческое исследование. – Якутск, 1986. – 105 с.
- [25] Попов Г.В. Этимологический словарь якутского языка. I. – Новосибирск, 2003.
- [26] Поппе Н.Н. Заметки о фонетике танну-тувинского языка в связи с вопросом об алфавите // Культура и письменность Востока. IV. – Баку, 1929. – 15 с.
- [27] Поцелуевский Е.А. Язык хорасанских тюрков // Языки мира. Тюркские языки. – М., 1997. – 24 с.
- [28] Рассадин В.И. Тофаларско-русский, русско-тофаларский словарь. – Иркутск, 1995. – 105 с.
- [29] Рассадин В.И. Фонетика и лексика тофаларского языка. – Улан-Удэ, 1971. – 14 с.
- [30] Сапарова Г. Диалект хасарли туркменского языка: автореф. дис. канд. филол. наук. – Ашхабад, 1970. – 23 с.
- [31] Сарбашева С.Б. Фонологическая система туба-диалекта алтайского языка (в сопоставительном аспекте). – Новосибирск: Сибирский хронограф, 2004. – 41 с.
- [32] Селютина И.Я. Фонологические системы языков народов Сибири. – Новосибирск, 2004. – 84 с.
- [33] СИГТЯ, 2000 – Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Лексика. – М., 2000. – 32 с.
- [34] СИГТЯ 2002 – Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Региональные реконструкции. – М., 2002. – 12 с.
- [35] СИГТЯ 2006 – Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюрка. – М.: Наука, 2006. – 24 с.
- [36] ТДПТДП – Амансарыев Ж., Атамэдов Н., Мухыев Х. Түркмендиалектологиясындан практикүм. Түркмен дивлет университети. – Ашгабат, 1973. – 44 с.
- [37] Уртегешев Н.С. Малошумный консонантизм шорского языка (на материале мрасского диалекта). – Новосибирск: Сова, 2004. – 31 с.
- [38] Хелимский Е.А. Венгерский язык как источник для праславянской реконструкции

и реконструкции славянского языка в Паннонии // Е.А. Хелимский. Ком- паративистика, уралистика. – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 416-432.

[39] Boeschoten H. Vokalquantität in Rabghuzis Poesie // CAJ 1990. V. 34. – S. 187-213.

[40] Boetlingk O. Über die Sprache der Jakuten. – SPb., 1851. – 17 c.

[41] Budenz J. Khivai táatarság. // NyK, IV. – 1865. – 33 c.

[42] Doerfer G., Hesche W., Scheinhardt H., Tezcan S. Khalaj Materials. Bloomington; The Hague, 1971. – 20 c.

[43] Dybo A. To the problems of Oghuz morphophonology. II. Word-end processes and “genetic classification” // III. teoriyalıq dil bilgisi Konferenciya sin materiallar. – Baki, 2008. – 41 c.

[44] Dybo A. Les recherches turcologiques de Polivanov. // Matériaux de Colloque E.D. Polivanov 25-26 Juin, Laboratoire des Histoire des Théories Linguistiques. – Université Paris, 2009. – 45 c.

[45] Dybo A. Bulgars and Slavs: +// Studies on the Turkic World. Festschrift in honour of Stanisław Stachowski edited by E. Mańczak-Wohlfeld and B. Podolak, Kraków 2010: 21–40 Eren E. Zonguldak-Bartın-Karabük İleri Ağızları. – Ankara, 1997. – 12 c.

[46] Erdal M. Die Sprache der wolgabolgarischen Inschriften. Wiesbaden, 1993. – 13 c.

[47] Erdal M. A Grammar of Old Turkic. Leiden: Brill, 2004.

[48] Foy K. Türkische Vocalstudien, besonders das Köktürkische und das Osmanische betreffend. MSOS, WS: 180-217. – 14 c.

[49] Fund. – Philologiae turcicae fundamenta. Wiesbaden, 1959.

[50] Grønbech V. Forstudier til tyrkisk Lydhistorie (København 1902).

[51] Hadjibeyli Dj. Le dialecte et le folklore du Karabagh // JA. 1933. I.

[52] Janhunen J. (ed.). The Mongolic Languages. L.–N.–Y., 2005.

[53] Kelly J. M. Remarks on Kašgarī’s phonology. I-II. UAJb 44: 179-193 & 45; 144-162.

[54] Korkmaz Z. Bartın ve Yöresi Apızları. – Ankara, 1994. – P. 33-35.

[55] Korkmaz Z. Fortsetzung der alten sprachlichen und kulturellen Erbe des Gemeintürkischen in den anatolischen Mundarten / Der Bericht auf der XXXVIII Session von PIAC, Praha, 1999. – P. 15.

[56] Ligeti L. Les voyelles longues en Turc // JA, 1938. – 177-204. – P. 59.

[57] Ligeti L. A török hosszú magánhangzók // MNy XXXIV, 1938. – P. 65-76.

[58] MNyTESz – A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I-III. – Budapest, 1967–1976.

[59] Németh J. Die Türkische Sprache in Ungarn im siebzehnten Jahrhundert. – Budapest, 1970. – P. 31.

[60] Pedersen H. Türkische Lautgesetze. // ZDMG 1903, Bd. 57, H.3.

[61] Radloff W.W. Phonetik der nördlichen Türksprachen. – Leipzig, 1882-1883.

[62] Radloff W.W. Zur Geschichte des türkischen Vokalsystems. – SPb., 1901. – P. 7.

[63] Radloff W.W. Die jakutische Sprache in ihrem Verhältnisse zu den Türksprachen. – SPb., 1908. – P. 25.

[64] Räsänen M. Über die langen Vokale der türkischen Lehnwörter im Ungarischen // FUF. XXIV. – P. 246-255.

[65] Róna-Tas A. Turkic Influence on the Uralic Languages // The Uralic Languages. – Leiden, 1988. – P. 33-35.

[66] Róna-Tas A. Néhány megjegyzés faneveinkről (Bükk, dió, gyertyán, gyümölcsény, gyűrűfű, éger, kőrös, mogoró, tölgy). // Magyar Nyelv. 2005: 419-438. – Budapest.

[67] Stachowski M. Geschichte der jakutische Vocalismus. – Kraków, 1993. – P. 45.

[68] Tekin T. Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler (Ankara) Hacettepe Üniv. Yayınları B 15. – P. 68.

[69] Tekin 1995a – Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler (Ankara: Simurg) TDAD 13. – P. 10.

МРНТИ 16.21.37

Т.Н.Ермекова

филология ғылымдарының докторы, профессор,
Алматы, Қазақстан

ИНТОНАЦИЯ – МАҢЫЗДЫ КОММУНИКАТИВТІК КОМПОНЕНТ

Аннотация: Интонация – ақпараттық тұтастықтың құрамдас бөлігі. Егер сөйлем ойды жарыққа шығарудың құралы десек, интонация – оны жеткізудің басты құралы. Интонация – тілдің мағына ажыратушы басты құралдарының бірі. Бір сөйлемнің интонациясын құбылту арқылы әртүрлі мағына алуға болады. Интонация арқылы төмендегідей коммуникативтік мәндерді ажыратуға болады: нақтылау, сұрау, бұйыру, таңғалу т.т. Сонымен бірге интонация арқылы адамның көңіл-күйі, мінезі, әңгіме тақырыбы мен пікірлесуші адамға деген көзқарасын, тіпті қай аймақтан екені туралы да ақпараттар алуға болады. Интонация ойды жарыққа шығарудың негізгі құралы екендігі көрсетіліп, коммуникативтік маңызды компонент екендігі қарастырылған.

Тірек сөздер: интонация, коммуникатив, компонент.

Т.Н.Ермекова

доктор филологических наук, профессор,
Алматы, Казахстан

ИНТОНАЦИЯ – ВАЖНЫЙ КОММУНИКАТИВНЫЙ КОМПОНЕНТ

Аннотация: Интонация – составная часть информационной целостности. Если предложение является средством выхода мысли в свет, то интонация – это главный инструмент его выражения. Интонация – один из основных средств смыслового различения речи. С помощью изменения интонации одно предложение может осмыслиться по-разному. С помощью интонации можно различать следующие коммуникативные значения: уточнение, просьба, приказ, удивление и т.д. Также через интонацию можно получить информацию о настроении, характере, предмете речи и отношении к собеседнику, даже получить информацию из какого он региона. Показано, что интонация является основным средством выражения мыслей и является важным компонентом коммуникативной деятельности.

Ключевые слова: интонация, коммуникатив, компонент.

T.N.Ermekova

Doctor, professor of philological sciences,
Almaty, Kazakhstan

INTONATION – AN IMPORTANT COMMUNICATIVE COMPONENT.

Abstract: The article considers the fact that the intonation is a key component of communication and is a communicative constituent. By means of intonation it is possible to allocate the following communicative values: specification, inquiry, prompt, surprise. One can receive different values, having changed the intonation of one sentence. The article discusses that intonation is a key component of communication and is a communicative component. With the help of intonation, the following communicative values can be distinguished: clarification, inquiry, hint, surprise. You can get different meanings by changing the intonation of one sentence. Intonation is an integral part of information integrity. If a sentence is a means to illuminate a thought, then intonation is the main tool for conveying it. Intonation is one of the main means of distinguishing the meaning of a language. With the intonation of one sentence, you can get a different meaning. With the help of intonation, the following communicative meanings can be distinguished: clarification, questioning, prescription, surprise, etc. Also, through intonation, one can obtain information about the mood, character, subject of speech and attitude towards a single interlocutor, even in which region. Intonation is what is the main means of illuminating thoughts and is an important component of communication. The following communicative meanings can be distinguished through intonation: clarification, inquiry, prescription, surprise. With the intonation of one sentence, you can get a different meaning.

Keywords: intonation, communicative, component.

Қазақ тіл білімінің ғылым ретінде өткен ғасырда қол жеткізген жетістіктерінің арасында А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты фонетика бөлімінің үлесі зор десек, артық айтқандық емес шығар. Өйткені өткен ғасырдың алпысыншы жылдарында Тіл білімі институтында экспериментті фонетика лабораториясы құрылып, сөйлеу тілін зерттейтін жаңа аспаптармен (осциллограф, спектрограф, интонограф т.б.) қамтамасыз еткен лаборатория бүкіл Орта Азия мен Сібірде танымал болғандығын, қазіргі таңда қазақ тілінің дыбыс жүйесін зерттейтін екі теориялық бағыттың қалыптасуы (біріншісі – дәстүрлі фонологиялық теория негізінде қалыптасқан (І.Кенесбаев, Ж.Аралбаев) бағыт, екіншісі – сингармониялық теория негізінде қалыптасқан (А.Жүнісбеков, Ж.Абуов) көзі қарықты жанға біраз нәрсені аңғартса керек. Дәстүрлі теорияны ұстанатын ғалымдар фонема – тілдегі шағын, сөз мағынасын ажырататын функционалды бірлік деп есептейді. Ал сингармониялық теория бойынша, фонеманың қызметін сингема деген просодикалық бірлік орындайды. Бір ғылым саласында осындай екі бағыттың орнығып, бірін-бірі толықтырып, ғылымға қатар теориялық құнды тұжырымдар жасауы табиғаты күрделі де нәзік тіл ғылымының дамуына ерекше серпін беріп, тіл табиғатын жан-жақты ашуда тамаша жетістіктерге қол жеткізіп отырғанын тілшілер қауымы жоққа шығара алмас. Ал өткен ғасырдың соңғы онжылдығынан бастап қазақ тілінің дыбыс жүйесі тек сегментті фонетиканың аясында емес, суперсегментті фонетика тұрғысынан да зерттеліп жатыр. Себебі тілдің фонетикалық жүйесі оның сегменттік бөлшектерінен, сөздердің дыбыстарынан ғана тұрмайды, ол тілдің күрделі суперсегментті деңгейін, яғни сөйлемдердің, мәтіннің жалпы интонациялық сипатын да қамтиды. Осымен байланысты сөйлеу тілінің интонациялық жүйесін, оның қызметін, бірліктерін, компоненттерін (әуен, қарқын, интенсивтілік, ырғақ, екпін, ұзақтылық, дауыс реңкі т.б.) тіл білімінің басқа салаларымен (синтаксис, семантика) байланысты қарастыратын интонология өз алдына жеке білім саласы ретінде қалыптасты. Аталған жаңа саланың қалыптасуында қазақ тіл білімінің белгілі маманы филология ғылымдарының докторы, профессор З.Базарбаеваның үлесін айырықша атап өткен жөн. Бір сөздің, асып кетсе сөздер тіркесінің аясында

қарастырылып келген фонетика ғылымы семантика, синтаксис, мәтін лингвистикасы, функционалды және коммуникативтік грамматика мәселелерімен ұштасағын іргелі ғылымға айналуына профессор З.Базарбаева мен оның мектебінің үлесі айтарлықтай. Интонацияға қатысты тіл біліміндегі алуан түрлі теориялық көзқарастарға терең талдау жасап, қазақ интонологиясы деген ұғымды ғылыми айналымға енгізген ғалымның күні бүгінге дейінгі еңбектерінің маңызы ерекше [1]. Өзіне тән зерттеу объектісі мен зерттеу әдістері, ұғым-бірліктері, компоненттері бар – интонология ілімінің маңызы сөйлемнің басты функциясы – коммуникативті қызмет атқару барысында ерекше айқындала түседі.

Интонация – ақпараттық тұтастықтың құрамдас бөлігі. Егер сөйлем ойды жарыққа шығарудың құралы десек, интонация – оны жеткізудің басты құралы. Калифорния университеті ғалымдарының жүргізген эксперименті назар аудартады: тәжірибеге қатысушы адамдарды төрт топқа бөліп, ағылшын тілінде тыйым, келісім, назар аудару және тыныштандыратын әңгіме айттырып жазып алады. Бұл жазбаны ағылшын тілін естіп көрмеген, алғашқы қауымдық құрылыста өмір сүріп жатқан Эквадордағы үндістерге тындапқанда, олар тілді білмесе де, интонацияның көмегімен қайсысы құптау, қайсысы тыйым салып тұрғанын дәл анықтаған. Бұл тәжірибе интонацияның қарым-қатынастағы басты құрал екендігін дәлелдей түсті [2].

Кезінде профессор Қ.Жұбанов айтқандай: Сөйлемнің сөзін қозғасаң да, әнін қозғасаң да, бәрібір, оның мағынасы да осымен бірге қобалжымақ. Екінші жағынан, тек лепті сөйлемнің өзі бірде қуану мағынасын, бірде мұңаю мағынасын т.т. бере береді. Сондықтан мұны мағына жағынан бір тапқа жапқызып, бір атпен атау дұрыс болмас еді. Ал сазына қарай айырғанда, леппен сөйлеудің түрі де, мағынасы да көп болғанмен, әнінде, сазында бір тектілік бар. Мұның бәрі де не қызғын, не солғын әуезбен – әйтеуір тепе-теңдіктен айырылған сазбен айтылады» [3,219].

Қазіргі ғылымдағы антропоэлектілік бағытына сай сөйлемді сөйлеуші адаммен, оның психологиялық жай-күйімен, жағдаятпен байланыстыра қараудан туындауы тиіс мұндай тұжырым тіл табиғатын терең түсінген зерделі ғалымдар назарынан тыс қалмаған. Осы жолдар арқылы Қ.Жұбанов сөйлемнің актуалды мүшеленуі мен сөйлемнің коммуникативтік типін ажыратудағы мағына өзгерісін дәл сипаттап берген. Расында да, сөйлемдегі сөздердің орын тәртібінің өзгеруі сөйлемдегі синтагмалардың интонациясына да, жалпы мағынасына да әсер етеді.

Мысалы: *Үсенбай қарт // баласына қалыңдық айттырды.*

Үсенбай баласына // қарт // қалыңдық айттырды.

Атрибутивтік қағынастағы тіркестердің орнын ауыстырғанда сөйлем мағынасына үлкен өзгерістер енеді. Алғашқы сөйлемдегі қарттың аты екінші сөйлемде керісінше баланың аты ретінде ұғынылады. Сөйлемдегі сөздердің орын тәртібінің ауысуы сөйлемнің актуалды мүшеленуіне, тема-ремалық қағынастардың өзгерісіне, сөйтіп сөйлем семантикасы мен коммуникативтік үдеріске де ықпал етеді. Мысалы:

Шайылған топырақтарда // шөптесін өсімдіктер өседі.

Шөптесін өсімдіктер // шайылған топырақтарда өседі.

Жалпы сөйлем семантикасына нұсқан келмегенмен, коммуникативтік акт тұрғысынан екі сөйлемде екі түрлі ойға акцент беріледі. Алғашқы сөйлем шайылған топырақтарда қандай өсімдіктер өсетіндігі жөнінде жаңа ақпарат болса, екінші сөйлемде шөптесін өсімдіктердің қайда өсетіндігі жөнінде ақпарат бар.

Немесе

Мына баланың пәлесін-ай!

Конситуациясыз алынған бұл сөйлемнің мәнінде айтушының жағымды көзқарасы бар ма, жоқ, жағымсыз көзқарасы бар ма? Оқуда конситуацияның көмегімен ажыратылатын бұл сөйлемнің модальдік аспектісі айтуда әңгімеге тосын келген адамға да түсінікті. Оны ажыратушы негізгі фактор – сөйлеушінің эмоциясымен өрнектелген сөйлесім интонациясы. Бұл жөнінде М.М. Бахтин былай дейді: «Такие речевые явления, как приказания, требования, заповеди, запрещения, обещания (обетования), угрозы, хвалы, порицания, брань, проклятия, благословения и т.п., составляют очень важную часть внеконтекстной действительности. Все они связаны с резко выраженной интонацией, способной переходить (переноситься) на любые слова и выражения, не имеющие прямого значения приказания, угрозы и т.п. Важен тон, отрешенный от звуковых и семантических элементов слова (идругих знаков). Они определяют сложную тональность нашего сознания, служащего эмоционально-ценностным контекстом при понимании (полном, смысловом понимании) нами читаемого (или слышимого) текста, а также в более осложненной форме и при творческом создании (порождении) текста. Задача заключается в том, чтобы вещную среду, действующую механически на личность, заставить заговорить, то есть раскрыть в ней потенциальное слово и тон, превратить ее в смысловой контекст мыслящей, говорящей и поступающей (в том числе творящей) личности» [4, 387].

Ақпарат әртүрлі интонациялық құралдар арқылы жүзеге асады. Интонацияның компоненттері деп аталатын бұл топқа дауыс әуені, қарқыны, ұзақтылығы, кідірісі, үдемелілігі, ырғағы мен реңкі жатады. Аталған компоненттердің ішінде барлық тілдердегі синтагмалар арасындағы мағыналық қарым-қатынасты білдірудің универсалды әдісі ретінде просодикалық тәсілдердің әуені, қарқыны, паузасы саналады. Мұны ғалымдар синтагманың соңғы сөзіне түсетін тонның бәсеңдеуі, тиянақты әуені барлық тілдерде сөздің аяқталуының белгісі болып табылады, ал фразаның соңындағы тонның көтерілуі аяқталмағандықты, тиянақсыздықты білдіретіндігімен түсіндіреді. Ал дауыс қарқыны, біздіңше, универсалды сипаттан гөрі субъективті мәнге ие. Бұл бір жағынан индивидтің психологиялық типіне де қатысты.

Интонация – тілдің мағына ажыратушы басты құралдарының бірі. Бір сөйлемнің интонациясын құбылту арқылы әртүрлі мағына алуға болады. Интонация арқылы төмендегідей коммуникативтік мәндерді ажыратуға болады: нақтылау, сұрау, бұйыру, таңғалу т.т. Сонымен бірге интонация арқылы адамның көңіл-күйі, мінезі, сөйлеу запы мен пікірлесуші адамға деген көзқарасын, тіпті қай аймақтан екені туралы да ақпараттар алуға болады. Интонацияның бұл қасиеті ертеден белгілі болған. Мысалы, XIII ғасырда өмір сүрген оқымысты Абу-ль-Фарадж былай депті: «Тот, кто разговаривает, постепенно снижая голос, несомненно, чем-то глубоко опечален; кто говорит слабым голосом – робок как ягненок; тот, кто говорит пронзительно и несвязно, – глуп как коза». Бұл пікірге қосылуға да, қосылмауға да болады. Өйткені ол жоғарыда айтылған жеке индивидтің психологиялық ерекшелігімен айқындала түседі. Ал интонацияның қай аймақтан екенін айқындауға болатынының айқын көрінісі сөйлеу тілінен де, сөзі жоқ просодикалық амалдармен берілетін күйлер. Бағыстың төкпе күйлері мен шерпте күйлер.

Интонация тыңдауға (сөйлеу және әуен) және көруге (ым-ишарат) бағытталады. Ым-ишарат, мимиканың дыбыстық интонациялық сәйкестігі болуы да немесе тілдік интонацияны дәл ауыстыру қабілеті де болуы мүмкін.

Ой сөйлеу арқылы жарыққа шығады десек, сөйлеудің іштей және дауыстап сөйлеу деген екі деңгейі болады. Ғалымдар соған сәйкес сыртқы және ішкі интонация болады дегенді айтып жүр [5]. Сыртқы интонацияны құрылымдық грамматика зерттесе, интонацияның

жоғарыда аталған екі түрі де интонология, коммуникативті грамматиканың да объектісі болуы тиіс.

Ойлаудың интонациялық құрылымы ұлттық тарихи тәжірибеге сүйенеді және көркем шығарманы өзге тілге аударғанда да ол айқын білініп тұрады. Ю.Е. Прохоров пен И.А. Стернин былай деп жазады: «Изучение национального коммуникативного сознания представляет собой несомненный теоретический и культурный интерес, а также имеет важное прикладное значение для разработки методов формирования адекватного коммуникативного сознания личности в процессе ее обучения и воспитания – как внутри национальной культуры, так и в условиях контакта культур, межкультурной коммуникации» [6, 306]. Бұл пікір тілді үйренуде коммуникативтік сананың қаншалықты маңызды екенін көрсетеді. Ал коммуникативтік санада интонацияның өзіндік орны бар.

Қорыта айтқанда, интонация коммуникативтік үдерісті дұрыс ұйымдастыруда, коммуниканттардың ақпаратты ұғынықты қабылдауына әсер ететін – коммуникативтік маңызды компонент.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Базарбаева З. Қазақ тілі: интонология және фонология. –Алматы, 2008. 42 б.
- [2] <http://slotradio.org/intonaciya-universalnyj-yazyk/> Электрон ресурс (жуктеу уақыты 10.10.2016).
- [3] Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. –Алматы: Ғылым, 1999. 132 б.
- [4] Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. –М.: Искусство, 1979. 26 с.
- [5] Радионова Т.Я. Интонация как инструмент анализа. –М., 2001. 167 с.
- [6] Прохоров Ю. Е., Стернин И. А. Русское коммуникативное поведение. –М.: Флинта : Наука, 2006. 52 с.

Қ.Есенова

филология ғылымдарының докторы,
Алматы, Қазақстан

САЯСИ ДИСКУРСТАҒЫ ПРАГМАТИКАЛЫҚ КОНТЕКСТІҢ РӨЛІ

Аннотация: Жалпы прагматиканы нақты зерттеу нысанына қарай социопрагматика, саяси прагматика, саяси дискурс теориясы, лингвосаясаттану т.б. сияқты бірнеше салаға тарамдауға болады. Олардың бәріне ортақ нәрсе – мәтіндердің белгілі бір топқа, социум мүшелеріне бағытталуы. Яғни сөйлеуді белгілі бір бағытта тыңдаушыға әсер ету мақсатында жүзеге асырылатын кез-келген әрекеттің нәтижесі ретінде қолдану. Дискурс құрылымында тыңдаушы рөлі күшейтіледі, яғни ол үнсіз байқаушы рөлінен сөзжұмсамға белсене араласатын толыққанды коммуникантқа айналады. Прагматиканың ірі құрамдас бөлігі болып қалыптасқан прагмалингвистика тіл ұстанушылардың табиғи тілді әлеуметтік өзара әрекеттестік құралы ретінде пайдалану ерекшеліктерін зерттейді. Онда нақты қарым-қатынас жағдаяттарына тән ережелер мен қағидағтардың, стратегиялардың арнаулы жүйесі негізге алынады.

Тірек сөздер: саяси дискурс, прагматика, саяси лексика, корпус

К. Есенова

Доктор филологических наук,
Алматы, Казахстан

РОЛЬ ПРАГМАТИЧЕСКОГО КОНТЕКСТА В ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация: В зависимости от конкретного объекта исследования общая прагматика может быть разделена на несколько областей, таких как социопрагматика, политическая прагматика, теория политического дискурса, лингвополитология и т.д. Общая для всех них вещь - ориентация текстов на определенную группу, членов социума. То есть, употребление речи как результат любой деятельности, осуществляемой с целью воздействия на слушателя в определенном направлении. В структуре дискурса будет усилена роль слушателя, т.е. от роли молчаливого наблюдателя до полноценного коммуниканта, активно участвующего в разговоре. Прагмалингвистика, сформировавшаяся как крупнейшая составляющая прагматики, изучает особенности использования языка как инструмента социального взаимодействия. В ней за основу принимается специальная система правил и принципов, стратегий, характерных для конкретных ситуаций общения.

Ключевые слова: политический дискурс, прагматика, политическая лексика, корпус

Q.Esenova

Doctor of philological sciences,
Almaty, Kazakhstan

THE ROLE OF PRAGMATIC CONTEXT IN POLITICAL DISCOURSE

Abstract: In the article, pragmalinguistics being an important component of pragmatism investigates the features of use of linguistics as a tool for use of a natural language as means of social

interaction. The main attention is paid in it to the concrete system of rules, policies and strategies specific for real situations. In the article, pragmalinguistics, which is an important component of pragmatism, examines the features of the use of linguistics as a tool for using natural language as a means of social interaction. It focuses on a specific system of rules and policies, strategies specific to real-life situations. A common thing for all of them is the orientation of texts to a certain group, members of society. That is, the result of any activity carried out with the aim of influencing the listener in a certain direction is spent in any speech. In the structure of the discourse, the role of the listener will be strengthened, that is, he will become a full-fledged communicator, actively participating in the conversation from the role of a silent observer. Pragmalinguistics, which has emerged as the largest component of pragmatics, studies the peculiarities of using language as an instrument of social interaction. It is based on a special system of rules and principles, strategies characteristic of specific situations of communication.

Keywords: political discourse, pragmatics, political lexicon, corpus.

Прагматиканың ірі құрамдас бөлігі болып қалыптасқан прагматлингвистика тіл ұстанушылардың табиғи тілді әлеуметтік өзара әрекеттестік құралы ретінде пайдалану ерекшеліктерін зерттейді. Онда нақты қарым-қатынас жағдаяттарына тән ережелер мен қағидағтардың, стратегиялардың арнаулы жүйесі негізге алынады. Бұл зерттеу саласында сөйлеуші субъектімен, ақпаратты қабылдаушы объектімен, олардың қарым-қатынас барысындағы өзара әрекеттерімен байланысты мәселелер қарастырылады. Сондай-ақ өз ойын барынша шебер жеткізіп, адресатқа тиімді әсер ету үшін таңдалып алынатын тілдік құралдарға назар аударылады.

Функционалды прагматлингвистика шеңберінде зерттелетін саяси дискурста көпшілікке барынша қатты-қатты әсер ету үшін мақсатты түрде іріктеліп алынатын тілдік бірліктерге толыққанды талдау жасалғаны жөн. Осы жерде тіл біліміндегі саясат пен идеологияға қатысты лексиканың аражігін ашу қажеттілігі туындайды. Кей зерттеушілер саяси лексика мен идеологемалар екі түрлі салаға: саясаттану мен социопсихологияға жатады, – дейді. Л.А. Жданова идеологиялық лексика сөйлеушінің саяси көзқарасын және мәтіннің идеологиялық бағытын білдіретін маркер болса, «мағынаның идеологиялық компоненті сөздің түрлі әлеуметтік топтардың түрлі мүдделерін көрсететін, қоғамдық сананың әр алуан формаларымен берілетін ұғым-түсініктер мен идеялар жүйесімен тығыз байланысты екендігін меңзейді» [1, 574]. Осылайша идеологемалар «саяси сана», «идеология», «саяси идеалдар», «рухани құндылықтар» сияқты атаулармен таңбаланып референттерді айшықтайды. Демек, идеологема ретінде мағыналық құрамында идеологиялық компоненті бар саяси тілдік бірліктерді қарастырған жөн [2, 4].

Ғылыми әдебиетте идеологиялық компонентке қатысты бірнеше көзқарас бар. Олардың біріншісі бойынша, сөздің семантикалық құрылымында таза идеологиялық компонент жоқ болмайды. Ол сөзжұмсамада саяси терминдердің қолданылуына байланысты пайда болады. 2-ші көзқарас бойынша, идеологиялық микрокомпонент денотативтік макрокомпоненттің құрамына енеді; 3-ші көзқарас бойынша, идеологиялық микрокомпонент коннотативтік макрокомпонент құрамына жатады; 4-ші көзқарас бойынша, сөздің денотативтік және коннотативтік мағыналарымен қатар айрықша идеологиялық макрокомпонент бар [2].

Біздіңше, мағынаның идеологиялық компоненті денотативтік макрокомпонент құрамына енеді. Себебі идеологиялық ұғымдарды білдіретін сөздердің лексикалық мағынасының құрылымы идеологияланбаған сөздердің лексикалық мағынасының құрылымынан ешбір ерекшеленбейді.

Жалпы, қазіргі қазақ баспасөзіндегі идеологемалық мәні бар лексемаларды мынадай 2 топқа бөлуге болады.

I. Аудиторияны өзіне жақындастыру мәніндегі лексемалар. Олар өз ішінен былайша

жіктеледі: 1) үндеу сөздер қызметін атқаратын идеологемалар; Достар! Серіктестер! Әріптестер! Отандастар! Мұндай сөздер әдетте тыңдаушыны жақын тарту, яғни интимизацияға бейімдеуші сөздер; 2) Арнаулы вербалды таңбалар. Өз ішінен таңбаларды былай-ша бөлуге болады: а) Біздің, Бәріміз, Баршамыз, Бірге; лексемалар қатысатын қолданыстар; ә) Мен – өзіміз коннотациясы бар, ортақтық мәнді білдіретін лексикалық бірліктер: Құрметті замандастарым! б) I жақ бұйрық рай формасындағы сөздер: Келіңіздер, бірге тамашалайық; в) Біз есімдігімен тіркесетін қолданыстар. Келтірілген формалардағы идеологемалар сөйлеуші мен тыңдаушыны жақындастыру қызметін атқарады.

II. Саяси сөзжұмсамдағы вербалды агрессияны білдіретін идеологемалар. Өз ішінен 2 топқа жіктеледі: 1) «жат», «бөтен» мәнін білдіретін маркерлер: а) дейктикалық және толық мағыналы таңбалар: бұлар, олар, бәрі т.б.; ә) оппонентке деген сенімсіздікті білдіретін көрсеткіштер: тырнақшаға алу «сыйлы қонақ», «білгіштер», «айтыпты мыс» т.б. 2) саяси терминдер: социал-демократтар, демократиялық партиялар, Қазақстан патриоттарының партиясы. Саяси дискурстағы терминдерді жағымсыз бағалаушы (терроризм, капитализм, радикализм) мәніндегі қолданыстар және екіжақты (қос валентті, консервативтік, бюрократия т.б.) терминдер [3, 127-128]. Осындай біріктіруші, жақын тартушы және бөлектеуші мәндерді білдіретін идеологемалар ежелден белгілі өзім/өзге оппозициясына сүйенеді. Осы оппозиция сөздік қордың идеологиялану үрдісін жылдамдатады және бүкіл саяси сөзжұмсам саласына қатысты жүйені құраушы қызметін атқарады. Сонымен, баспасөз бетінде жиі қолданылатын идеологиялық бірліктер қоғамның саяси өміріне қатысты сөзжұмсам саласының негізгі ұғымы болып табылады. Әртүрлі жағымды және жағымсыз мәнде жұмсала отырып, олар саяси дискурстың маңызды факторлары рөлін атқарады.

Жалпы прагматиканы нақты зерттеу нысанына қарай социопрагматика, саяси прагматика, саяси дискурс теориясы, лингвосаясаттану т.б. сияқты бірнеше салаға тарамдауға болады. Олардың бәріне ортақ нәрсе – мәтіндердің белгілі бір топқа, социум мүшелеріне бағытталуы. Яғни тыңдаушыға белгілі бір бағытта ықпал ету мақсатымен жүзеге асырылатын кез келген әрекеттің нәтижесі қандай да бір сөйленімнің жұмсалуды. Дискурс құрылымында тыңдаушы рөлі күшейтіледі, яғни ол үнсіз байқаушы рөлінен сөзжұмсамға белсене араласатын толыққанды коммуникантқа айналады. Осымен байланысты прагмалингвистиканың кілт ұғымдары арасынан қолданушы терминін бөліп көрсеткен жөн. Ол нақты жағдаятқа сәйкес сөйлеуші немесе тыңдаушы рөліне ауысып отырады. Аталмыш рөлді орындайтын сөз иесі контексттегі өз мәртебесіне сәйкес тілдік бірліктерді іріктей отырып жұмсайды. Тілдік бірліктерді таңдағанда сөйлеушінің жасы, жынысы т.б. сияқты параметрлер есепке алынады. Осындай параметрлердің дұрыс таңдалуы әріптеске қажетті бағытта ықпал етуге бейімделеді. Н.Д.Арутюнованың айтуынша, лингвистикалық прагматика сөйлеуші субъект, адресат, олардың қатысым барысындағы өзара әрекеттестігі және қарым-қатынастың нақты жағдаятына байланысты мәселе-лер кешенді түрде қарастырылады [4, 390].

Дискурсты социопрагматикалық тұрғыдан зерттеу барысында тілдік деректер өз контекстік қоршауы бойынша қарастырылады. Әсіресе түрлі деңгейлердегі тілдік бірліктерді интерпретациялаудағы контекстің рөлін қарастыруға айрықша назар аударылады. Прагматикалық құбылыстарды зерттеу: мағына, контекст, қатысым ұғымдарымен тығыз байланысты жүргізіледі.

Сөйтіп, дискурстық зерттеулерде социопрагматикалық бағытта жүргізу сөйлеу акті теориясы басшылыққа алынады.

Бұл бағыттағы прагматика сөйлеу актілерін интерпретациялау принциптерін де ескереді. Бұл жерде дискурсты прагматикалық тұрғыдан талдау мақсаты мағынаның контекстке

орай пайда болуы мен қалыптасуына әсер ететін параметрлер назарға алынады. Бұлардан бөлек сөйлеу актісінің типтері және аталмыш параметрлердің қатысымшылардың дйгтеміне тигізетін ықпалы да назарда болады.

Қандай да бір ниетті жүзеге асырушы сөйленімді сөйлеу актісі ретінде қарастыруға болады. Бұлайша зерттеу үшқырынан жүргізіледі: 1) дыбыстау; 2) референция және предикация; 3) иллюкуция [5, 39]. Мұндай зерттеулерде сөйлеушінің өз хабарламасын қандай мазмұнда құрастыратыны маңызды болады. Қоғамдық сананы манипуляциялау адамның қоғамдық мінез-құлқын реттеу мен оған тән көзқарастар жүйесін қалыптастыруға бағытталған әрекет болып табылады. Жалпы адамның ойлау жүйесі мен мінез-құлқын белгілі бір бағдарламаға ойыстыру, сәй-кестендіру үшін оның рухани әлеміндегі басты екі саланы – танымдық саласы және қарым-қатынас саласын бақылауда ұстау керек, – дейді зерттеушілер. Міне, осы жерде идеология белгілі бір тұлғаны қалыптастыруға ықпал ететін маңызды факторға айналады. Ғылыми әдебиетте идеология термині әлеуметтік қатысымның белгілі бір модельдеріндегі білімдер жүйесін білдіретін және олардың қоғамдық саяси құрылыммен өзара әрекеттестігін білдіретін формаларға қатысты қолданады. Идеология ұғымы қандай да бір қарапайым идеяның жиынтығы емес, идеологиялық тұрғыдан ықпал ету нысаны болып табылатын – адам қалыптастыратын, тарататын және меңгеретін идеялардың жүйесін білдіреді.

Сонымен, идеологиялық және тілдік жүйелердің функционалды арақатынасын саралай отырып, тіл жүйесі мен идеологияның арасындағы қатынастың тікелей дискурс категориясына тәуелді екендігі анықталады. Т.В. Дейктің бір пікірі біздің осы бір ойымызбен үндеседі: идеология адамның семиотикалық әрекетін түсіну формасы ретіндегі дискурс арқылы ғана идеологияны тануға және қолдануға болады. Дискурс мәселесіне арналған зерттеулерде идеология термині әлеуметтік түсініктердің дерексіз, абстрактті жиынтығы ретінде түсініледі. Ондай әлеуметтік түсініктер түрлі топтардың мүшелеріне ортақ болады. Тілдік ұжым мүшелері оларды өздерінің әлеуметтік қызметтерін жүзеге асыру құралы ретінде пайдаланады [6,17].

Зерттеушілердің келесі тобы дискурсты конверсациялық талдау тұрғысынан қарастыруды ұсынады. Бұл бағыт аясында сөйлеушінің қатысымдық дйгтемі мен қатысымшылардың интерпретациялық стратегиялары дискурстық әрекетті зерттеу үшін үлкен маңызға ие болады. Зерттеушілер назары тілдік және контекстік құбылыстардың дискурстағы өзара ықпалын зерделеуге ауады. Сөйтіп дискурстық зерттеу барысында лингвистикалық және экстралингвистикалық факторларды өзара теңестіріп, зерделеуге талпыныс жасалады. Бұл оның әрі контекстік мағынаны жасау процесі, әрі оның нәтижесі ретінде қарастырумен байланысты түсініледі. Осылайша соңғы жылдары бірнеше бағытқа тарамдала жүргізілетін зерттеулерді саралай келе, жаңаша үрдістің қалыптасқанын пайымдауға болады. Мұнда когнитивтік ғылымның бірнеше саласының тоғысында орналасқан дискурстық прагматика жалпы ойлау процестері жөніндегі теорияның бір бөлігі ретінде айрықша қарастыруды керек етеді. Бұл бағыт аясында қатысымның сәтті өтуіне қажетті тілдік және бейтілдік білімдердің типтері, түрлері және адам санасындағы ұйымдасу тәсілдері зерделенеді.

Қатысым жасау кезіндегі когнитивтік процестердің маңызды рөлін ескере отырып, прагматиканы тек когнитивтік ғылым саласына тән деуден аулақпыз. Мұнда әңгіме қатысым мен таным арасындағы күрделі қатынастар жайында болып отыр. Бір жағынан, адамның когнитивтік жүйесі коммуникативтік прагматикалық парадигмаға жататын әлеуметтік факторлардың ықпалымен қалыптасса, 2-ші жағынан, когнитивтік процестер тілдік бірліктерді түрлі контекстерге сәйкес таңдау мен қолдануға әсер етеді. Осылайша дискурсты прагмалингвистика тұрғысынан зерттеу тіл біліміндегі өзекті мәселелердің

бірі – тілдік форма мен қатысымдық мазмұн арақатынасын саралауға негіз болады. Бұл өз кезегінде тілдің қатысымдық табиғаты және әрекетке сәйкестігі, шарттастығы жөніндегі түсінікті тереңдете түседі. Яғни, тіл прагматикасы категориясын қатысым құралы және өнімі ретінде дискурс шеңберінде дамыту аталмыш категорияны барынша ауқымды түрде зерттеу мүмкіндігін арттырады. Прагматикалық зерттеулердің дискурс деңгейіне шығуы адамдар арасындағы қарым-қатынастың нәзік желілерін анықтауға, әсіресе жасырын тетіктерді айқындауға жол ашады.

Сонымен, дискурс тікелей адамның ойлау жүйесімен, танымдық саласымен байланысты қарастырылатындықтан, оған арналған зерттеулердің көлемі де, шеңбері де аса ауқымды болуы заңды. Сондықтан сөзжұмсақтың қоғамдағы түрлі салаларға қатысты өзіндік ерекшеліктерін анықтау үшін аталмыш проблеманы бір қырынан, яғни саяси дискурс аясында қарастыру біршама нақты нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Әрі зерттеу нысаны анық болғандықтан, мұндай зерттеулер қоғамның өзге салаларына қатысты зерттемелерге іргетас болмақ. Қалай десек те, мұндай зерттеулердің дискурс теориясына өзіндік үлесін қосатыны анық.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Словарь русского языка. –М., 1988. – 202 с.

[2] Воробьева О.И. Политическая лексика. Ее функции в современной устной и письменной речи: монография. –Архангельск, 2000.– 150 с.

[3] Комисарова Т.С. Механизмы речевого воздействия и их реализация в политическом дискурсе. – Орел, 2008. – 223 с.

[4] Арутюнова Н.Д. Прагматика // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – 108 с.

[5] Цурикова Л.В. Проблема естественности дискурса в международной коммуникации. – Воронеж, 2002. – 160 с.

[6] Дейк Ван. Вопросы прагматики текста // НЗЛ. –Вып.8. –М., 1978. – 152 с.

МРНТИ 16.01.29

З.А.Сироазитдинов

РҒА УҒО лингвистика және ақпараттық технология институтының меңгерушісі,
филология ғылымдарының кандидаты, аға ғылыми қызметкер

АСҚАР ҚҰДАЙБЕРГЕНҰЛЫ ЖҰБАНОВ – ҒАЛЫМ ЖӘНЕ ТӘЛІМГЕР

Аннотация: Асқар Құдайбергенұлы ХХ ғасырдың 60-жылдары ғылыми шығармашылығын жиілік сөздіктер құрастыру мен соның базасында қазақ мәтіндері құрылымын статистикалық зерттеумен бастады. А.Жұбанов өзінің іргелі зерттеулері (200 ғылыми еңбек, оның ішінде 5 монография, 4 оқу құралы және 5 жиілік сөздік) арқылы қазақ қолданбалы тіл білімінің бірнеше бағыттарының дамуына үлес қосты. Олар: ұлттық мәтін мазмұнын формалдау және квантитативтік-статистикалық зерттеу, жазба мәтінді автоматты талдау, компьютерлік лексикография, қазақ тілінің лингвистикалық деректер базасын әзірлеу және т.б. Асқар Құдайбергенұлы көп жылдар бойы түркі республикаларының тілші-әріптестеріне ақпараттық технологияны меңгеру ісі бойынша кеңес беріп, үнемі қолдау көрсетіп отырды. Қазақ тіліне қатысты жарық көрген жиілік сөздіктердің басым бөлігі А.Қ.Жұбановтың қатысуымен құрастырылғанын атап айту қажет.

Тірек сөздер: компьютерлік лингвистика, лингвистикалық база, лингвистикалық корпус.

З.А.Сироазитдинов

кандидат филологических наук, старший научный сотрудник, заведующий институтом лингвистики и информационных технологий ННЦ РАН

АСКАР КУДАЙБЕРГЕНОВИЧ ЖУБАНОВ - УЧЕНЫЙ И НАСТАВНИК

Аннотация: Асқар Құдайбергенович начал свой научный путь с 60-х годов ХХ века с составлением частотных словарей и статистическим исследованием структуры казахских текстов на его базе. А. Жубанов внес свой вклад в развитие нескольких направлений казахского прикладного языкознания через свои фундаментальные исследования (200 научных трудов, в том числе 5 монографий, 4 учебных пособия и 5 частотных словарей). Это формализация и квантитативно-статистическое исследование содержания национального текста, автоматический анализ письменных текстов, компьютерная лексикография, разработка лингвистической базы данных казахского языка и др. Асқар Құдайбергенович на протяжении многих лет консультировал и поддерживал коллег-корреспондентов тюркских республик по изучению информационных технологий. Следует отметить, что большинство частотных словарей, изданных на казахском языке составлены с участием А. К. Жубанова.

Ключевые слова: компьютерная лингвистика, лингвистическая база, лингвистический корпус

Z.A.Sirazitdinov

PhD in Philology, Senior Researcher, Head of the Institute
of Linguistics and Information Technologies, NSC RAS

**ASKAR KUDAYBERGENOVICH ZHUBANOV – A SCIENTIST
AND TUTOR**

Abstract: The article is devoted to scientific works of my teacher, research supervisor Askar Kudaybergenovich Zhubanov. For many years Askar Kudaybergenuly advised and supported correspondents of the Turkic republics in the field of information technologies. It should be noted that the majority of Kazakhstan frequency word books was compiled with A.K. Zhubanov's participation. The article is devoted to the scientific work of my teacher, scientific advisor Askar Kudaibergenovich Zhubanov. For many years, Askar Kudaibergenuly advised and supported the correspondents of the Turkic republics in the field of information technology. It should be noted that most of the Kazakhstani frequency dictionaries were compiled with the participation of A.K. Zhubanov. Askar Kudaibergenovich began a scientific publication of the 60s of the twentieth century with the compilation of frequency dictionaries and a statistical study of the structure of Kazakh texts on its basis. A. Zhubanov contributed to the development of several directions of

Kazakh applied linguistics through his fundamental research (200 scientific works, including 5 monographs, 4 textbooks and 5 frequency dictionaries). These are formalization and quantitative-statistical research of the content of the National text, automatic analysis of written texts, computer vocabulary, development of a linguistic database of the Kazakh language, etc. Askar Kudaibergenovich for many years consulted and supported fellow correspondents of the Turkic republics on the study of information technologies. It should be noted that most of the frequency dictionaries published in the Kazakh language were compiled with the participation of A.K. Zhubanov.

Keywords: computational linguistics, linguistic base, linguistic cover.

Ұстазым, ғылыми жетекшім Асқар Құдайбергенұлы Жұбановтың ғылыми шығармашылығы әр жақты. А.Жұбанов өзінің іргелі зерттеулері (200 ғылыми еңбек, оның ішінде 5 монография, 4 оқу құралы және 5 жиілік сөздік) арқылы қазақ қолданбалы тіл білімінің бірнеше бағыттарының дамуына үлес қосты. Олар: ұлттық мәтін мазмұнын формалдау және квантитативтік-статистикалық зерттеу, жазба мәтінді автоматты талдау, компьютерлік лексикография, қазақ тілінің лингвистикалық деректер базасын әзірлеу және т.б.

КСРО-дағы квантитативтік-статистикалық лингвистиканың негізін қалаушылардың бірі Қалдыбай Бектаевтың шәкірті болған Асқар Құдайбергенұлы XX ғасырдың 60-жылдары ғылыми шығармашылығын жиілік сөздіктер құрастыру мен соның базасында қазақ мәтіндері құрылымын статистикалық зерттеумен бастады. Қоғамдық ғылымдарға есептеуіш мәшинелер ене бастаған жылдары мәтіндермен жұмыс істеу мен сол сияқты нәтижелерді математикалық талдау үшін арнайы бағдарламалық пакеттер мен қосымшалар жоқ болатын. Жас ғалымның үлес қосуымен М.Әуезовтің «Абай жолы» романы цифрланып, оның материалдары ғалым әзірлеген алгоритмі мен бағдарламасының негізінде Минск-22 ЭЕМ-де зерттелді. Зерттеу нәтижелері жас ғалымның ғылыми мақалаларында жарияланып, кандидаттық диссертациясының негізін қалады.

Асқар Құдайбергенұлының қазақ мәтіндері бойынша зерттеулері нәтижесінде лингвистикалық зерттеулердегі норманы таңдау (серия көлемі (К), серия саны (n), және таң-

дау көлемі (N)) зерттеліп отырған лингвистикалық бірліктің үлестірілім сипатына едәуір әсер ететіні туралы болжам дәйектелді.

Осы зерттеулерде ғалым нормалаудың кіші мәнінде лингвистикалық бірліктердің үлестірілім түрі зерттеліп отырған мәтіннің функционалдық стиліне де байланысты болатыны анықталды.

Бұл зерттеулер А.Қ.Жұбанов пен Қ.Б.Бектаевтың жиілік сөздіктер жасау мен түркі тілдері мәтіндерін статистика-квантитативті талдаулар жүргізуде бірдей ұстанымға сүйенуге мүмкіндік берді (нормалау $K=200$, $n=1000$, $N=200000$).

Ақпараттық технологияның бастапқы кезеңінде КСРО-да операциялық жүйелерде тек ағылшын және орыс тілі ғана болды, тіпті компьютер деген сөздің өзі қолданыста жоқ болатын. Оның орнына ЭЕМ аббревиатурасы деп қолданылды. Кеңес үкіметінің көптеген тілдері үшін лингвистикалық зерттеулерде цифрлық техниканы қолдану ерекше міндет болатын. А.Қ.Жұбановтың түркі тілдерінің жазба мәтіндерін ЭЕМ-де кодтау мәселесіне арналған тұңғыш еңбегі және соның негізінде құрастырылған жиілік, кері-жиілік, әліпбилі-жиілік сөздіктер, әріптер тіркесімінің, сөзтіркесімнің жиілік тізімі алгоритмі түркологиядағы цифрлық техниканы қолдану мүмкіндігін туғызды. Ғалым ұсынған түркі мәтіндерін өңдеу технологиясында цифрлық техниканы қолдану нәтижелері өзбек, қарақалпақ және башқұрт ғалымдары еңбектерінде қолданыс тапты.

Асқар Құдайбергеноұлы көп жылдар бойы түркі республикаларының тілші-әріптестеріне ақпараттық технологияны меңгеру ісі бойынша кеңес беріп, үнемі қолдау көрсетіп отырды. Мұны әсіресе, кирил қаріптері негізінде ұлттық клавиатурада әріптерді орналастыру көптеген түркі тілдерінде қазақ тіліне өте ұқсайтынын да байқауға болады. Қазақ тілі бойынша жарық көрген жиілік сөздіктердің басым бөлігі А.Қ.Жұбановтың қатысуымен құрастырылғанын атап айту қажет. Бұл сөздіктер құнды зерттеу материалы ғана емес, қазақстандық лингвистика ғылымын биікке шығарған сөздіктер болды. Мысалы, Абай поэзиясы тілінің жиілік сөздігі КСРО-дағы Пушкин лирикасы сөздігінен кейінгі екінші сөздік болды. Ал орхон жазуы мен «Кодекс куманикус» тарихи ескерткіші мәтіндері бойынша құрастырылған сөздіктер әлемдік деңгейдегі бірегей сөздіктер қатарынан орын алады. Ғалым бұл ғылыми бағытын қазіргі кезде де жалғастырып отыр, айталық, Асқар Жұбанов қазақ тілінің үлкен жиілік сөздігін дайындауға жетекшілік жасады, бұл сөздік 2016 жылдың аяқ шенінде жарық көрді.

Ғалым шығарған жиілік сөздіктер, мәтінге статистикалық талдау жасау әдістемесі Асқар Құдайбергеноұлының авторлық лексикография мен қазақ жазушыларының жеке стилін зерттеуде қолданыс тапты. Автордың біраз еңбектері қазақ мәтінінің графемдік құрылымын зерттеуге арналды. Ғалым қазақ сөйленісінде үнді және жуысыңқы шұғыл дыбыстардың жоғары жиілікте қолданылатынын анықтады. Осы бағыттағы жұмыстары ғалымның қазақ мәтіндеріне автоматты транскрипция жасауға мүмкіндік берді. А.Қ.Жұбанов жазба мәтіндерді фонетикалық мәтіндерге автоматты түрде көшіру алгоритмін ұсынды.

Қазақ мәтіндерінің сөзтүрлендіруші және форматудырушы категориялары бойынша статистикалық материалдарды жинақтауы ғалымның қазақ сөзформасының автоматты синтездеу мәселелерінің теориялық аспектілерін зерттеуге мүмкіндік берді. Синтез-анализ мәселесі бір-бірімен тығыз байланысты болған-дықтан, оның бірі шешілсе, екіншісін де шешуге болады. Сөзформаны анализ және синтездеу мәселесі тілдің автоматты морфологиялық талдауышын (анализатор) жасауға база болады. 2000 жылдардың басында ғылыми байланыстың кемдігінен осы мәселе-ге түркітанушылардың назарын аударып, бірігіп істеуге кедергі болды. Есім және етістік сөзформаларды жеке-дара синтездеу негізінде осы мәселені шешуде А.Қ.Жұбановтың өте қырағы ғылыми пайымы маңызды

болды деуге болады. Ғалым бұл ғылыми әдісті басқа түркітанушы ғалымдардан бұрын аңғарған еді. Осыдан кейін бұл мәселе башқұрт және хакас тілдерінде қолданыс тапты.

А.Қ.Жұбановтың қазақ қолданбалы тіл біліміне үлес қосқан іргелі еңбегі, әрине, ғалымның қазақ мәтінін көпдеңгейлі модельдеу мәселесіне арналған докторлық диссертациясы еді. Диссертациядағы негізгі тұжырымдар кейін монография ретінде жарық көрді. Мәтінің семантика-синтаксистік мазмұнын формалдау компьютерге түсінікті жасанды тілді қолдануды қажет етеді. Автор бұл ретте өзінің ғылыми жетекшісі құрастырған СЕМСИИТ тілін қолданады. Бұл тіл жеке сөздің, сөйлемнің, абзацтың және тұтас мәтінің мазмұнын сипаттауға мүмкіндік береді. СЕМСИИТ мәтіндік бірліктер арасындағы семантикалық және синтаксистік қатынастарды сипаттай алағын қағидағтар бойынша жұмыс істей алады. Ал бұл мәтінді семантика-синтаксистік формулаға салуға мүмкіндік береді, соның негізінде нақты бір мәтінің жалпылама семантика-синтаксистік формуласын шығаруға болады. Мұндай жұмыс түркітануда алғаш рет зерттелгендігін атап өту қажет. Олар:

- қазақ тіліндегі атауыш сөздердің семантикалық классификациясы ұсынылды;
- қазақ тілінің үш функционалды стиліндегі (көркем, публицистикалық, ғылыми) заттық-логикалық мазмұндары бойынша бастапқы, ортаңғы және соңғы абзацтар типтері анықталды;
- тірек сөздер типтері анықталды;
- мәтіндегі орналасуына байланысты абзацтың функционалды-мағыналық типтері зерттелді;
- лексика-семантикалық формулалар түрінде әртүрлі функционалды стиль мәтіндерінің модельдері құрастырылды.

Бұл алынған нәтижелер болашақта ұлттық интеллектуалдық ақпараттық жүйені жасауда міндетті түрде пайдаланылатын құнды, маңызды материал болып табылады. Атап айтқанда, ақпаратты автоматты жинау мен классификация жасауда, мәтінді автоматты түрде туындауда т.б.

Филологиялық компьютерлік мәліметтер базасын жаңа ғылыми-теориялық жаңалықтар ашудың дереккөзі, сондай-ақ көпшілік пайдаланушылардың автоматтандырылған анықтамалық құралы ретінде маңыздылығын жақсы түсінген Асқар Құдайбергеноұлы 2003 жылы IT технологиясының мамандары мен филологтардың осы мәселеде бірігуі қажет екендігі туралы баспа беттерінде арнайы көтеріп, мақала жариялаған болатын. Осы кездерден бастап А.Қ.Жұбанов өзінің бар күшін, білімін, тәжірибесін қазақ тілінің лингвистикалық деректер базасын жасауға жұмсап келеді.

Лингвистикада лингвистикалық деректер базасы және толық мәтіндер базасы бар. Лингвистикалық базалар әртүрлі лингвистикалық бірліктер туралы ақпараттарды жинақтайды. Мәселен: лексика, фонетика, морфология, айталық, Қазіргі ағылшын тілінің халықаралық компьютерлік архиві (International Computer Archive of Modern English – ICAME), орыс терминологиясының «РОСТЕРМ» деректер базасы және т.б. Ал толық мәтіндер базасын мәтіндер корпусы құрайды. Мысалы, «Ағылшын тілінің Британ ұлттық корпусы», Ресейдегі ең ірі «Орыс тілінің ұлттық корпусы» немесе «XX ғасыр соңындағы орыс газет мәтіндерінің компьютерлік корпусы».

Автордың осы бағыттағы зерттеулері барысында ғалымның «Тіл – қазына» атты лексикографиялық базасының құрылымы жасалды. Бұл лексикографиялық база әртүрлі компьютерлік бағдарламалармен жабдықталған, пайдаланушыға қажетті материалды іздеп табуға ыңғайлы етіп жасалған, жан-жақты ақпараттарды жинақтаған көпқырлы құрылымнан тұрады. Мұндай лексикографиялық деректер базасын жасаудағы негізгі қиындық, ол сөздіктердің кітап нұсқаларының базасынан жасалатындығы болды. Оларды электронды пішінге келтіру және программамен жұмыс істеуге келтіру, яғни ақпараттық

базаға салу көп еңбекті қажет етеді. А.Қ.Жұбанов қазақ тіл біліміндегі барлық сөздіктерді бір жүйеге келтіріп, оларды компьютерлік лексикографиялық базадағы деректер қорына салудың бірегей құрылымын жасады.

Қазіргі кезде «Тіл – қазына» базасында: Тіл білімі институтының лексикографиялық картотекасы, көптомдық сөздік пен қазақ тілінің басқа да сөздіктерінің электронды нұсқалары бар. База институт картотекасы, түсіндірме, синонимдер, орфоэпиялық сөздіктер, екі тілді сөздіктер, терминологиялық сөздіктердегі сөздер мен формаларды қажетке қарай іздеп табатын арнайы программамен жұмыс жасайды. Мысалы, картотекалық базадан пайдаланушы өзіне қажетті сөзді, авторды, жылы бойынша, кітап атауы бойынша немесе абзацтар, сөйлемдер бойынша тауып ала алады. Бұл база Институт қызметкері үшін септік байланыста орнатылған, осы база институттың көптеген лингвистикалық зерттеулері мен лексикографиялық жұмыстары үшін құнды материал болып отыр. Айталық, осы база қазақ тілінің онбестомдық түсіндірме сөздігінің қысқа мерзімде жарық көруіне септігін тигізді.

Асқар Құдайбергенұлы өзінің бар күшін ғылыми зерттеуге арнай отырып, тілді оқыту мәселесінде жаңа инновациялық әдістемелерді жасауға да уақыт тапты. Ғалымның тіл оқытуда жиілігі жоғары K ($K = F \cdot m / N \cdot n$) сөздерді тірек сөз ретінде алуға қатысты компьютерлік бағдарламасы мектептер мен жоғары оқу орындарында кең қолданыс тапты.

Ғалымның көпжылғы зерттеулер нәтижесі қазақ тілінің ұлттық корпусын жасауға да негіз болды. Бұл корпус қазіргі уақытта А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында ғалымның жетекшілігімен жасалып жатыр. Ғалымның ұлттық корпус құрылысын жасауға қатысты мәселелері ғылыми еңбектерінде жарық көрді. Ұлттық корпус туралы зерттеулері мен ғалымның қазақ сөзформасын автоматты анализ және синтездеу міндетін шешуге қатысты зерттеулері, «Тіл – қазына» деректер базасы, сондай-ақ ғалымның ғылымға деген жанашырлығы мен ерен еңбегі институт ұжымының қазақ тілінің ұлттық корпусын сәтті жасап шығуына мүмкіндік беретіні сөзсіз.

Асқар Құдайбергенұлы – Қалдыбай Бектаевтың ең талантты және ең мықты шәкірті. Сондықтан да Қазақстанға математикалық лингвистиканың негізін қалаған белгілі ғалым Қ.Бектаев өзі институтта ашқан қолданбалы лингвистика тобының жетекшісі ретінде Асқар Құдайбергенұлына сеніп тапсырды. Өткен ғасырда бұл топ «Автоматтандыру және лексикография» лабораториясы болды. Кейін өз алдына «Қолданбалы лингвистика» бөлімі болып қайта құрылды. Осы жылдары Асқар Құдайбергенұлы Қ.Бектаевтың математикалық лингвистика мектебін ғана дамытып қойған жоқ, ол өзінің компьютерлік лингвистика мектебінің негізін қалады.

А.Жұбанов көптеген кандидаттық, докторлық диссертациялардың жетекшісі, кеңесшісі және ресми оппоненттері болды. Ол қазақ қолданбалы лингвистикасында ғана емес, башқұрт тіл білімінде де осы саланың мамандарын дайындады. Осы мақала авторы 1983-1984 жылдары А.Жұбановтың жетекшілігімен институттың «Автоматтандыру және лексикография» тобында тағылымдамадан өткен болатын. Осыдан кейін Асқар Құдайбергенұлы кандидаттық диссертацияның ғылыми кеңесшісі болды.

Ғалым шәкірттерінің диссертациялары тақырыптары қолданбалы лингвистиканың әртүрлі бағытын қамтиды. Бұл ғалымның математика, информатика және лингвистика салалары бойынша кең ауқымды, терең білімді ғалым екенінің дәлелі. Бүгінде ғалымның шәкірттері:

1. Сиразитдинов З.А. «Лексика романа «Кан» Д. Юлтыя» (квантитативно-стилистический анализ). Алма-Ата, 1989;
2. Төкебаева Ж.Ә. Абай шығармалары тілінің статоллингвистикалық аспектілері. Алматы, 2001;

3. Қалыбеков Б.Е. 50-жылдардағы бастауыш сынып оқулықтарының лексикалық жүйесі мен морфологиялық құрылымының статистикасы. Алматы, 2003;

4. Абиқеева Б.К. Қазіргі қазақ тіліндегі жай сөйлемдердің құрылымдық-статистикалық модельдері (қолданбалы лингвистика аспектісінде). Алматы, 2009;

5. Нұрлыбаев Н.М. Балаларға арналған мәтіндердегі жай сөйлемдер құрылымының лингвостатистикалық сипаты. –Алматы, 2010 және т.б.

Ғалым шәкірттері қазіргі кезде ғылыми жетекші ізімен қолданбалы лингвистика саласын дамытуға үлестерін қосып жүр.

Ғалым, әсіресе, ЖОО да сабақ беріп жүргенде көп шәкірт тәрбиеледі. Өзі қызмет істеген жоғары оқу орындарында қолданбалы лингвистика саласы бойынша дәріс оқыды, атап айтқанда, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде, Абай атындағы Мемлекеттік ұлттық университетте студенттер, магистранттар, PhD докторанттарға арнайы курстар және практикалық сабақтар өткізді.

Асқар Кұдайбергнұлы қолданбалы лингвистика мамандарын дайындауда оларға білім беріп қана қойған жоқ, қазақ тіліне, ғылымға деген құрмет пен сүйіспеншілікті ұялатты. Туған тіліне деген сезімі мен жанашырлығы оған әкесі – қазақ лингвистикасының бірінші профессоры Кұдайберген Қуанұлынан қанмен тараған керемет қасиеті болса керек.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Джубанов А.Х., Зубов А.В. Автоматизация некоторых лингвистических процессов // Вестник АН КазССР. Исследования молодых ученых. – Алма-Ата, 1968. №9. –С. 31-36.

[2] Джубанов А.Х., Бектаев К.Б. Вероятностно-статистическое моделирование тюркских текстов//Статистика казахского текста. –Алма-Ата: Наука, 1973. –С.299-328.

[3] Джубанов А.Х. Вероятностные законы распределения классов слов казахского текста//Труды VII Всесоюзной школы-семинара «Автоматическое распознавание слуховых образов». –Алма-Ата, 18-23 сентября, 1972 г. –Алма- Ата: Наука, 1973. –С.139-145.

[4] Лукьяненко К.Ф. Использование схем Пуассона и Гаусса в исследовании распределения лингвистических единиц текста //Вопросы лингвостатистики и автоматизации лингвистических работ. Труды ЦНИИПИ, –Вып. 3. – М., 1969. –С. 5-14.

[5] Джубанов А.Х., Зубов А.В. Автоматизация некоторых лингвистических процессов // Вестник АН КазССР, №9. 1968. – С.31-36.

[6] Джубанов А.Х. Бектаев К.Б., Зубов А.В. Автоматическое построение час- тотных словарей (прямого и обратного) //Вестник АН КазССР, №3. –1970. – С.48-53.

[7] Жубанов А.К. Основные принципы формализации содержания казахского текста. Автореф. дисс. док. филол. наук. –Алматы, 2002. – 32 с.

[8] Сиразитдинов З.А. Моделирование грамматики башкирского языка. Словоизменительная система. –Уфа: Гилем, 2006. – 160 с.

МРНТИ 16.21.47

А.Б.Әмірбекова

А. Байтұрсынов атындағы тіл білімі институтының
аға ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ДИСКУРСЫНДАҒЫ КОГНИТИВТІК-МАТРИЦАЛЫҚ ТАЛДАУДЫҢ МЕТАФИЗИКАЛЫҚ ТҰЖЫРЫМДАРЫ

Аннотация: Когнитивтік лингвистиканың негізгі идеяларына сәйкес тіл жүйесіндегі сөздердің мағыналары белгілі бір танымдық құрылымдар мен әдістермен байланысты. Ол үшін когнитивті талдаудың жаңа әдістері жасалады: концептуалды-таксономиялық талдау, когнитивті-матрицалық талдау, сонымен қатар концептуалды - қарапайым (ұғымдар, елес, бейне) ретінде білім форматтарының негізгі түрлері жасалады және т.б.), концептуалды-күрделі (пропозиция, фрейм, категория, матрица). Мақала танымдық лингвистика саласына арналған; ұйымдастыру мәселелеріне және білім құрылымдарын тілде ұсыну әдістеріне көп көңіл бөлінеді. Алайда, қандай білім (фрейм, гештальт және әлемнің жеке бейнесі) қоршаған әлемнен алынған, санамен өңделген ақпаратты көрсететіні туралы мәселе нақтылауды қажет етеді. Когнитивтік лингвистика саласына, ұйымдастыру мәселелеріне және тілдегі білім құрылымдарын таныстыру жолдарына көп көңіл бөлінеді. Дегенмен, қоршаған ортадан келген білімнің (фрейм, гештальт және әлемнің жеке бейнесі) сана- сезімді өңдейтін ақпаратты көрсетуі туралы сұрақ спецификацияны талап етеді.

Тірек сөздер: дискурс, концепция, пропозиция, фрейм, категория, матрица

А.Б. Амирбекова

старший научный сотрудник Института языкознания имени
А.Байтұрсынова, кандидат филологических наук,
Алматы, Казахстан

МЕТАФИЗИЧЕСКИЕ ВЫВОДЫ КОГНИТИВНО-МАТРИЧНОГО АНАЛИЗА В КАЗАХСКОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация: В соответствии с основными идеями когнитивной лингвистики, значения слов в системе языка соотносимы с определенными когнитивными структурами и методами. Для этого вырабатываются новые методы когнитивного анализа: концептуально-таксономический анализ, когнитивно-матричный анализ, а также разрабатываются основные типы форматов знания, как концептуально-простые (понятия, представление, образ и т.д.), концептуально-сложные (пропозиция, фрейм, категория, матрица). Статья посвящена области когнитивной лингвистики; большое внимание уделяется проблемам организации и способам представления структур знания в языке. Однако вопрос о том, какие именно знания (фрейм, гештальт, и индивидуальная картина мира) отражают обработанную сознанием информацию, поступившую из окружающего мира, требует уточнения. Большое внимание уделяется области когнитивной лингвистики, организационным вопросам и способам презентации структур знаний в языке. Однако вопрос о том,

отражает ли знание из окружающей среды (фрейм, гештальт и индивидуальная картина мира) информацию, которая обрабатывает сознание, требует уточнения.

Ключевые слова: курс, концепция, пропозиция, фрейм, категория, матрица

A.B.Amirbekova

Senior Researcher at the Institute of Linguistics named after
A. Baitursynov, candidate of philological sciences,
Almaty, Kazakhstan

COGNITIVE AND MATRIX ANALYSIS OF REPRESENTATION OF METAPHYSICAL CONCEPTS IN KAZAKH DISCOURSE

Abstract: The article is devoted to the field of cognitive linguistics; much attention is paid to problems of organization and ways of representation of structures of knowledge in the language. However the question demands specification as to what knowledge (frame, gestalt, individual picture of the world) reflects the information processed by consciousness which arrived from the world around. In accordance with the basic ideas of cognitive linguistics, the meanings of words in a language system are correlated with certain cognitive structures and methods. For this, new methods of cognitive analysis are being developed: conceptual-taxonomic analysis, cognitive-matrix analysis, and the main types of knowledge formats are being developed as conceptually simple (concepts, representation, image, etc.), conceptually complex (proposition, frame, category, matrix). The article is devoted to the field of cognitive linguistics; great attention is paid to the problems of organization and ways of representing structures of knowledge in the language. However, the question of what kind of knowledge (frame, gestalt, and individual picture of the world) reflect the information processed by consciousness, received from the surrounding world, requires clarification.

Keywords: discourse, concept, proposition, frame, category, matrix.

В современных исследованиях в области когнитивной лингвистики большое внимание уделяется проблемам организации и способам представления структур знания в языке. Однако вопрос о том, какие именно знания (фрейм, гештальт, индивидуальная картина мира) отражают обработанную сознанием информацию, поступившую из окружающего мира, требует уточнения. В соответствии с основными идеями когнитивной лингвистики, значения слов в системе языка соотносимы с определенными когнитивными структурами и методами. Для этого вырабатываются новые методы когнитивного анализа: концептуально-таксономический анализ, когнитивно-матричный анализ, а также разрабатываются основные типы форматов знания, как концептуально-простые (понятия, представление, образ, и.т.д.), концептуально-сложные (пропозиция, фрейм, категория, матрица). Все эти когнитивные методы основывались в рамках школы «Когнитивная лингвистика» под руководством Н.Н.Болдырева.

В когнитивной лингвистике термин «матрица» может использоваться в разных смыслах. В частности он может обозначать: 1) многоаспектность знания, 2) множественность способов языковой репрезентации знания, 3) вариативность употребления концептуальных структур (многофункциональность), 4) многозначность языковой единицы на уровне системы.

По мнению Н.Н. Болдырева только в первом случае правомерно говорить о когнитивной матрице как системе взаимосвязанных когнитивных контекстов или областей кон-

цептуализации объекта[1].

Когнитивная матрица как особый формат знания позволяет отразить различные связи концепта с теми концептуальными областями, которые служат источниками его содержания. На первый взгляд, понятие когнитивной матрицы аналогично понятию фрейма, но между ними есть существенные различия. Если фрейм представляет собой иерархически организованную структуру, в которой выделяются обязательные и факультативные компоненты, то для структуры когнитивной матрицы в целом не характерна никакая-либо иерархия. Компоненты когнитивной матрицы открывают доступ к разным концептуальным областям, ни одна из которых не является строго обязательной или доминирующей по отношению к другим [2].

Мы можем распознать результат мыслей только с помощью языка. Следовательно, у человека, не знающего языка, невозможно определить степень его внутреннего мира и интеллектуальные способности. Однако, познание мира зависит от степени полного определения природных особенностей внеязыковых символов и положений. Некоторые ситуации в сознании не могут быть представлены в языковом виде, но могут просто сохраняться в нем. Ситуации такой действительности, которые могут быть представлены четко и ясно, являются стереотипными, приобретающими языковой смысл при многократном повторении. Например, в поэзии казахского поэта М.Макаатаева стереотипные символы, описывающие осень («золотая осень», «пасмурная осень», «пора, когда улетают птицы») и не стереотипные символы («пора, когда деревья как будто носят золотые серьги», «пора, когда чувствуешь, как ты повзрослел», «длинные ночи с поздним рассветом») используя вместе концепт «осени» можно разглядеть мыслительный образ, сценарный фон составления.

По нашему мнению, когнитивно-матричный анализ – это учение и познание данных ситуаций при помощи языковых и неязыковых путей. В поэтическом дискурсе парадигмой когнитивной матрицы можно представить не мир в зеркальном отражении, а калейдоскоп в разном цвете и образах. Как мы уже упомянули, когнитивная матрица – это совокупность мыслей в сознании, сформулированных в процессе познания мира до проявления языковых качеств. Поэтому понятие о мире скапливается в подсознании мысленно (в ментальном виде), из этих понятий самые важные представляют сигнальную основу объективной действительности. Все важные выбранные личностью понятия не все могут быть эксплицитными (появившийся на свет). Например, концепт «ночь» определяется значениями темноты и спокойствия. А у поэтов и писателей может быть индивидуальное содержание личной имплицитной обработки (не появившийся на свет). Например, «Ночь – как темное покрывало», «Ночь безмолвна», «ночь глуха» «закрывая шторы, погасив свет, засыпай ночь», «ночь наглая, падшая». «Какая наглая ночь рассеявшая счастье человека» (казахский поэт М.Макаатаев). Черный – темнота, покрывало – приятное, мягкое; умиротворяющая тишина (ассоциации с чувствованием кожей). «Безмолвная», «глухая» – отсутствие какого-либо звука, так представляется ночная тишина в виде хаоса (звуковые ассоциации). Описание ночи негативными коннотациями как ночи «падшей» и «наглой» выражают озлобленное, обиженное, аффективное состояние автора. Здесь прослеживается только одна неудачная оценка – описание ночи как раздражающей, злой, непослушной. Автор М.Макаатаев с помощью олицетворения отрицательными качествами, свойственными человеку, пытался передать всю свою злобу касательно этой ночи. Описание ночи как черное покрывало, безмолвная, глухая, падшая, наглая не является распространенным понятием, это личное не стереотипное внутреннее понимание ситуации. Поэтому имплицитное содержание отличает концептуально-сложные матрицы от концептуально-простых структур, и оно часто проявляется в творческом мире. Обра-

ботанная имплицитная и эксплицитная схема в сознании человека формирует понятие и обоснование эмоционального значения или концептуального значения объективной действительности.

Даже простейшая матрица сводит воедино знания о разных аспектах одного явления. Она обращена к нескольким концептуальным областям, ни одна из которых не является строго обязательной. Когнитивная матрица служит своего рода связующим звеном между различными типами неязыковых знаний, а также между неязыковыми и языковыми знаниями. Так, посредством когнитивной матрицы структуры знания могут соотноситься с языковыми средствами их выражения [3].

В результате когнитивно-матричного анализа в концепт «Смерть» в казахском дискурсе отражаются такие модели концептуальных структур матрицы:

А) Национальная модель интерпретации концепта «Смерть»

«Пеприбывший корабль, пойдешь не вернешься – мыслительная картина. Возник как изображение о смерти в пространстве. Например, «Лежит ребенок, чего же ты довольный? Пожилых людей остается все меньше и меньше. Кто-то стоит ожидая у берега, а кто-то взобрался на неприбывший корабль».

«Проиграть в жизни» опустить руки – сценарий. Сформирован на жизненном опыте, увиденном, чувственном воздействии от сделанного вывода. Например, «Отец и мать опустили руки. Не журите, я отомщу за вас прожитой жизнью».

«Умереть не состарившись – мыслительная картина. Возник на изображении увиденного. Например, «мать наша скончалась не состарившись. От горя мягкая постель превратилась в твердую доску».

«Иной мир, царство Корқыта – сценарий. Возник как мифологическое понятие. Например, «И наш старый, печальный Корқыт искал и встретил обетованную землю, рай. И ушел он в мир иной, если пораздумать».

«Стать духом» – фрейм. Возник на национально-мифологическом понимании. Например, «Упав со своего корабля как боевой конь, старик стал умершим духом».

«Устраниться от жизни» – мыслительная картина. Возник на стереотипном понимании образной объективизации. Например, «Старик был устранен от жизни, и позади все осталось без присмотра».

Смерть – западня – схема. Возник в подсознании на основе изображения. Например, «Все знакомо: теплая ночь, долгое утро, жизнь продлившая годы, пока еще свободен от оков смерти».

«Душа улетела в небо», испустить дух, отдать душу Богу – мыслительная картина. Сформулирован в мифологическом представлении, не в объективной действительности. Например: «Когда придет безжалостная смерть, я отдам душу Богу».

«Сомкнуть очи, заснуть, уснуть вечным сном - фрейм. Возник как стереотипное понимание. Например, «Лишь из сердца моего раздался жалостливый стон и погружусь я в вечный сон».

«Смерть наступившая внезапно», неожиданная смерть – мыслительная картина. Возник как индивидуальное, нестереотипное изображение. Например, «Я был тем одиноким человеком. Однажды смерть нагрянет внезапно. Но до этого момента буду искать в себе силы любя эту жизнь».

«Растраиваться, потерять надежду» – мыслительная картина. Сформирован как национально-стереотипное понятие. «*Я несчастный человек, несчастный. И скоро опущу руки*».

Таким образом, компоненты входящие в состав матрицы, могут открывать доступ к концептуальным областям различного уровня сложности. При этом каждый компонент связывает ядро концепта с соответствующей областью знания. Иными словами, матрица

не отражает непосредственную связь сущности или явления с другими сущностями, находящимися с ней в синтагматических или парадигматических отношениях, а отражает набор концептуальных сфер, имеющих в силу опыта и знания человека отношение к данному концепту.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- [1] Болдырев Н.Н., Куликов В.Г. О диалектном концепте в когнитивной системе языка // Известия РАН. Серия литературы и языка. 2006. – Т.65. –№3. – С.3-13.
- [2] Болдырев Н.Н. Концептуальная основа языка // Когнитивные исследования языка. Вып. IV. Концептуализация мира в языке: коллектив. Монография. / Гл.ред Е.С.Кубрякова. – М.: ИЯ РАН; –Тамбов: Изд-во ТГУ, 2009. – С. 25-78.
- [3] Куликов В.Г. Когнитивно-матричный анализ диалектных единиц //Принципы и методы когнитивных исследований языка, Сборник научных трудов. – Тамбов, 2008. – С. 35-45.

Ф.Ш. Нуриева

Казань, Казань (Приволжский) Федералды университет

**ТҮРКІ ТІЛДІ ЕСКЕРТКІШТЕРДІҢ ҰҚСАСТЫҒЫ:
ФОНЕТИКАЛЫҚ-ГРАФИКАЛЫҚ СӘЙКЕСТІК**

Аннотация: Дәстүрлі әдеби тілдерде жазылған ортағасырлық түркітілдес жазба ескерткіштері лингвистикалық сипаты бойынша «аралас» тілдерге жатқызылады. «Аралас тіл» термині жеткілікті дәрежеде қалыптаспаған. Қалыптасқан түркологиялық дәстүрде «араластыру» дегеніміз тіл жүйесінің өзгеруін емес, бір ескерткіштің тілінде норма болып табылатын диалектизмдердің басқа ескерткіштің тілінде қолданылуын білдіреді. Жалпы, «аралас» терминін түркологтар ескерткіш мәтініндегі фонетикалық, грамматикалық және лексикалық элементтердің мазмұны деп түсінеді. Олардың ойынша олар басқа жіктеу тобының тіліне жатады: қыпшақ, оғыз, ұйғыр, қарлұқ. Таңдалған фонетикалық-графикалық белгілер мен оларды статистикалық өңдеу мысалындағы біздің зерттеулеріміз әр жазбаша ескерткіш өзі құрылған тілдік жағдайдың нақты және тірі көрінісі екендігін және сонымен бірге оның сипаттамасының қайнар көзі болып табылатындығын көрсетеді.

Тірек сөздер: фонетика, графика, аралас тіл, ескерткіш.

Ф.Ш. Нуриева

Казань, Казанский (Приволжский) федеральный университет

**СМЕШАННОСТЬ ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ ПАМЯТНИКОВ:
ФОНЕТИКО-ГРАФИЧЕСКИЕ СООТВЕТСТВИЯ**

Аннотация: Средневековые тюркоязычные письменные памятники, написанные на традиционных литературных языках, по своим лингвистическим характеристикам возводятся к «смешанному» языку. Сам термин «смешанный язык» остается недостаточным сформулированным. В сложившейся тюркологической традиции под «смешением» имеют в виду не изменение системы языка, а употребление в языке одного памятника диалектизмов, которые в языке иного памятника являются нормой. В целом, под термином «смешанный» тюркологи понимают содержание в тексте памятника фонетических, грамматических, лексических элементов, принадлежащих, с их точки зрения, языку другой классификационной группы: кыпчакской, огузской, уйгурской, карлукской. Наши исследования на примере выделенных фонетико-графических признаков и их статистической обработки показывают, что каждый письменный памятник есть конкретное и живое отражение языковой ситуации, в которой он создавался и в то же время он служит источником для ее характеристики.

Ключевые слова: фонетика, графика, смешанный язык, памятник.

F.S.Nuriyeva

Kazan, Kazan (Volga Region) Federal University

**INTERMIXTURE OF TURKIC-LANGUAGE MONUMENTS:
PHONETIC-GRAPHIC CORRESPONDENCES**

Abstract: By the example of the marked-out phonetic-graphic signs and their statistical processing, our researches show that each written monument is a concrete and vivid reflection of the language situation in which it was created, and at the same time it is a source for its characteristic. Medieval Turkic-language written monuments written in traditional literary languages, according to their linguistic characteristics, are raised to “mixed” languages. The term «mixed language» itself remains insufficiently formulated. In the current Turkic tradition, “mixing” does not mean a change in the system of the language, but the use of dialectisms in the language of one monument, which are the norm in the language of another monument. In general, the term “mixed” is understood by the Turkologists as the content in the text of the monument of phonetic, grammatical, lexical elements belonging, from their point of view, to the language of another classification group: Kypchak, Oguz, Uyghur, Karluk. Our research on the example of the selected phonetic-graphic features and their statistical processing show that each written monument is a concrete and living reflection of the language situation in which it was created and at the same time it serves as a source for its characteristics.

Keywords: phonetics, graphics, mixed language, monument

Общую линию развития старотатарского языка, начиная со второй половины XIII в. можно представить следующим образом. Письменно-литературная форма начального периода Золотой Орды в своем развитии в ее литературных центрах ориентируется на нормы литературных языков карахандско-уйгурского ареала. Это вполне объяснимо тем, что указанные ареалы в этот исторический период оставались центрами распространения мусульманской образованности, включавшей, помимо религиозных основ, также и соответствующие формы письменно-литературного языка, в которые облекалась прежде всего религиозно-дидактическая литература. Поэтому не удивительно, что в региональных литературных центрах Золотой Орды столь значимые позиции занимал литературно-письменный язык, базирующийся на карахандско-уйгурском варианте тюркского письменного языка, который закрепил свои позиции в литературных центрах Золотой Орды. В то же время, основное население Джучиева Улуса, как оседлое, так и кочевое, что доказано трудами историков, языковедов являлось носителем племенных языков кыпчакского типа, хотя среди жителей Золотой Орды также были и носители языков огузского и карлукского типов. Таким образом, упомянутые носители мусульманской цивилизации в силу этнодемографических условий оказались в преобладающей среде кыпчакоязычного населения. Данная этническая ситуация способствовала сложению в культурных и торговых центрах наддиалектного койне, базирующегося на кыпчакской языковой стихии. И именно этот фактор находит отражение в материале исследования, свидетельствующего о воздействии народно-разговорного койне, сложившегося в указанных условиях на норму письменно-литературного языка в золотоордынский период. Естественно, что это влияние и взаимодействие старой традиции с новыми языковыми процессами находило разное отражение в языке отдельных памятников. Это зависело от ряда факторов: жанровой принадлежности памятника (религиозно-мусульманская литература оставалась более устойчивой, а светская литература быстрее принимала новации), от образованности автора и принадлежности к определенной художественной школе, от заказчика-спонсора, от конкретных условий места создания и, наконец, от переписчика, его племенной принадлежности и владения родным языком и многих других факторов. Средневековые тюркоязычные письменные памятники, написанные на традиционных литературных языках, по своим лингвистическим характеристикам возводятся к «смешанным» языкам. Сам термин «смешанный язык» остается недостаточно сформулированным. В сложившейся тюркологической традиции под «смешением» имеют в виду не изменение системы языка, а употребление в языке одного памятника диалектизмов, которые в языке иного памятника являются нормой. В целом, под

термином «смешанный» тюркологи понимают содержание в тексте памятника фонетических, грамматических, лексических элементов, принадлежащих, с их точки зрения, языку другой классификационной группы: кыпчакской, огузской, уйгурской, карлукской. При этом сюда попадают как синхронные соответствия, так и явления архаичные, свойственные языку иной эпохи. Подобная терминологическая неясность значительно затрудняет сопоставительное изучение языка письменных памятников, поскольку признаки «смешанности» не являются единичными для всех исследователей, что обуславливает потребность в разработке четких и единых критериев для оценки языка памятника. Как видно из историографического обзора, при исследовании литературного языка наблюдается большое разногласие в рассмотрении признаков. Несмотря на наличие большого количества работ на эту тему, в тюркологии не разработана схема квалификации отдельного памятника на основе единых признаков. Такое разнообразие привлеченных признаков не позволяет привести соответствие результаты их исследований и построить единую типологическую картину. В работах Г.Ф.Благовой по анализу тюркского склонения показана продуктивность строгой дифференциации стилистических разновидностей тюркского текста и выделение доминантных признаков у грамматической категории, представленной в письменном памятнике (Благова, 1977; 1982).

Эта методика, продемонстрированная на примере тюркской падежной системы, оказывается весьма перспективной при анализе фонетических признаков и грамматических категорий, поэтому при квалификации языка памятника мы тоже идем на расчленение текста и вычленения в нем базисных и периферийных элементов. Такой подход, как нам представляется, дает возможность выяснить: 1) языковую атрибуцию конкретного памятника, т.е. описать языковую систему каждого отдельного памятника в едином формате; 2) выделить на всем множестве описаний нормированных и ненормированных частей языковой системы, выделить типы нормы, атрибуцию ненормированных частей системы.

В качестве фонетических признаков, классифицирующих языковую принадлежность письменных памятников золотоордынского периода, нами приняты следующие показатели: 1) графическое выделение перебоев 1 (алиф) и 2 (алифйай); 2) действие губной гармонии; 3) соответствие $d \sim \delta \sim j$; 4) сохранение смычного увулярного $-q-$ в интервокальном положении; 5) сохранение традиционных сочетаний $-ayu-$, $-ayu-$, $-iyu-$, $-yuy-$; 6) сохранение ауслатного $-gi$.

Наши исследования на примере выделенных фонетико-графических признаков и их статистической обработки показывают, что каждый письменный памятник есть конкретное и живое отражение языковой ситуации, в которой он создавался и в то же время он служит источником для ее характеристики.

Рассмотрим пример соответствия $d \sim \delta \sim j$. При дифференциации тюркских языков группы соответствие $d \sim \delta \sim j$ является одним из показательных признаков, начиная с первой классификации тюркских языков М.Кашгари и в исследованиях более позднего времени.

Употребление d , δ , j Махмуд Кашгари наблюдал в живом языке в средние века и указывал на фонетическое различие $d \sim \delta$. В языке караханидско-уйгурских памятников δ рассматривается как дань письменной традиции.

По классификации Н.А.Баскакова, еще в древнетюркскую эпоху тюркские языки подразделялись на группы d/m – языков, группу c/z – языков и группу y – языков. В этот период наиболее древние языки, входившие в состав группы p – языков, сосуществовали параллельно с группами d/m – языков и c/z – языков. Что касается группы y – языков, то ее возникновение Н.А.Баскаков относит к X в. (Наджиб, 1979, 94). В своей классификации тюркских языков, отнеся болгарскую, огузскую, кыпчакскую и карлукскую группы к западно-хунской ветви тюркских языков, Н.А.Баскаков считает характерной особенностью их фонетической структуры замещение древнего d звуком j (Баскаков, 1960, 103).

А.М.Щербак считает, что процесс замены $d > j$ происходил в связи с изменением фонетической системы всех тюркских языков, по крайней мере, не позднее XII века. Возможно,

что кыпчаки ранее других племен имели *j*. «Наличие **δ** – основ в некоторых памятниках, относящихся к сравнительно позднему времени, например, в «Кысас ал-анбия» и «Хибат ал-хакаиқ», по всей видимости, не отражает норм живого произношения и является данью литературной традиции» (Щербак, 1961, 57).

В языке памятника «Кысас ал-анбия» Рабгузи зафиксированы слова лишь с **δ** – признаком *كاديك* (13-15) *kādik* «дежурство, черед», *قوددۇ* (8-1) *qoddu* «положил», *عولنوب* (6-2) *bodluy* «прослый» и др.

В языке памятника «Нахдж ал-Фарadis» Махмуда Булгари наблюдаются следующие особенности соответствия *d-δ-j*:

1) слова, которые сохраняют постоянно традиционный **δ** – признак: *بىلرنا* (256-10) *adryl-ur* «расставаясь», *قانا* (10-11) *adaqu* «его нога», *قونوق* (44-4) *quduy* «колодец», *قورنوق* (53-3) *quduy* «хвост», *قونوق* (212-6) *idi* «хозяин, владелец», *قونوق* (134-6) *küdagü* «зять»;

2) группа слов, которые имеют вариативное написание с чередованием **δ** – *j*: *كاديك* (338-4) ~ *كاجيك* (209-3) «дикое животное», *قونوق* (410-5) *qoddu* ~ *قونوق* (410-5) *quduy* «поставил» и др.

Надо подчеркнуть, что в языке памятника господствующее место принадлежит словам с **δ** (*d*-признаком);

3) лишь отдельные слова типа *adaq*, *qadaş*, *qod* – могут быть отнесены к *d*-признаку: *قانا* *adaq* «нога», *قانا* *qadaş* «родственник».

В языке поэмы «Джумджума султан» Кятиба наблюдается в основном вариативное написание слов с **δ** – признаком и **j** – признаком:

δ – признак	Повтор	j – признак	повтор
<i>adaq</i> (A20б-9, 21а-2, 21б-6) «нога»	3 раз	<i>ajaq</i> «нога» (21а-4)	1 раз
(24а-1) <i>idi</i> «бог»			
(22а-11) <i>qaduyugur</i> «горюя»	1 раз	<i>ijä</i> (2а-6) «хозяин»	1 раз
	1 раз	-	-

В языке «Кисекбашкитабы» наблюдается одновариантное употребление слов: а) или только с **δ** – признаком; б) или с **j** – признаком, вариативное написание слов не наблюдается: а) слова с **δ** – признаком: *قانا* (27, 120, 123, 139, 258) *adaq* «нога», *قونوق* (5, 260) *edgü* «хороший, добрый», *قونوق* (68, 206, 208) *qaduy* «горе, горевать»; б) слова с **j**-признаком: *قونوق* (160, 163, 165, 232) *quj* «спать», *قونوق* (117, 182, 185, 186, 68) *quj* «положить», *قونوق* (101, 102, 106, 230, 244, 115, 67, 232, 235) *qujuy* «колодец».

При исследовании слов с **δ** и **j** признаком в языке «Хосров и Ширин» Кутба можно отметить также две тенденции: сохранение на письме традиционного **δ**; дублетное написание слов **сδ** – **j**.

1) группа		2) группа				
δ – признак	повтор	δ – признак	повтор	j – признак	повтор	
Адуп «иной»	66 раз	<i>aduy</i>	9	<i>ajuy</i>	3	отделять,
уд «отправить»	38 раз	<i>adryl</i>	9	<i>ajryl</i>	1	отделяться нога
juduy «запах»	23 раз	<i>adaq</i>	77	<i>ajaq</i>	20	горе
<i>edgü</i> «добрый»	80 раз	<i>qaduy</i>	165	<i>qajuy</i>	6	оставь
<i>ked</i> «одеть»	4 раза	<i>qod</i>	27	<i>qoj</i>	105	колодец
<i>kedik</i> «дичь»	19 раз	<i>quduy</i>	9	<i>qujuy</i>	1	седло,
<i>kiditi</i> «скрывать»	15 раз	<i>ederle</i>	8	<i>ejer</i>	12	оседлать надевать
			12	<i>iyer-</i>	2	трогать
		<i>kiδ</i>	3	<i>kiy</i>	5	родствен.
		<i>tiδ</i>	2	<i>tiy</i>	4	стан
		<i>qadaş</i>	3	<i>qajaş</i>	2	
		<i>boz</i>		<i>buj</i>	2	
Всего	245		321		161	

С *d* – признаком отмечены 2 слова: *توب bod* «рост, стан»,

شاداق qadaş «родственник». Вариантность на уровне орфографии, абсолютная взаимозаменяемость графем *ḍ* ~ *j* в тексте «Хосров и Ширин» показывает, что увеличивается отклонение от традиционного написания, хотя превалируют слова с традиционным *-ḍ* – признаком.

В языке «Мухаббат-наме» Хорезми, созданной на той же территории и почти в те же годы, когда была написана поэма «Хосров и Ширин» Кутба, не встречается ни одного слова с *ḍ* – признаком. Все слова имеют одновариантное написание с *j* – признаком: *قاي ajaq* «нога», *عوب boj* «стан», *قويموق qojmaq* «положить» и др. Три слова зафиксированы с *d* – признаком: *قانا adaq*, *قونوق quduq* «колодец» *وكداد ädgi*.

Язык «Гулистан бит-тюрки» Сарай относится к группе с *j* – признаком, все слова пишутся одновариантно с *j*: *قاي ajaq* «нога», *ايرملق ajuṭmaq* «отделять, разлучать», *عوبoj boj* «стан», *ايزيا ija* «хозяин, владелец», *كچيكي skejik* «дичь», *قويو quju* «колодец» и др.

Язык «Codex cumanicus» относится к группе с *j* – признаком, все слова пишутся одновариантно с *j*: *ajaq* (96, 18, 163) «нога», *bijik* (130, 25) «высокий», *qajju* (126, 11, 37) «горе», *qajun* (97, 11) «береза», *kij* (12, 25, 151) «одевай», *qoj* (43, 12, 126, 6 и др.) «ставь» и др.

В языке «Иршадел-мулук» нормативным является написание слов с *j* – признаком: *ajaq* (128а-4) «нога», *ajut* (256в-4) «разделить», *bijuk* (89в-2) «высокий», *ijar* (221а-1) «седло», *qujuq* (388а-2) «хвост», *quju* (137а-6) «колодец», *bu* (488в-7) «стан», *quj* (147а-2) «поставь», *tuj* (8а-2) «насытиться» и т.д. Зафиксировано вариативное написание *ḍ* – признак ~ *j* – признак, где превалируют варианты с *j* – признаком. Сравни: *kidsä* (346-2) ~ *kiy* (495в-4; 76 словоформах «одеться»), *kedik* (358а-8) ~ *kiyik* (226в-2) «дичь» и др.

Соответствие	Формы	КР	НФ	Кб	Дж	ХШ	МН	Гб	СС	ІМ
Карах.-уйг.	ḍ	○	○	!	○	○				
Вариатив.	ḍ ~ j		■		■	■				■
Кыпч. Койне	j			○			○	○	○	○

○ – норма

■ – вариативность

Как видно из результатов исследования, которые размещены в таблице, *d*–признак, являвшийся нормой для языка древнетюркских памятников, в исследуемом периоде занимает совсем иное положение, он зарегистрирован сравнительно небольшим числом слов в языке лишь ХШ, НФ, МН. В этот исторический период *d*–признак был оттеснен ставшим почти универсальным *ḍ*–признаком.

Таким образом, *ḍ*, являясь достоянием караханидско-уйгурских языковых памятников, сохраняется как нормативная форма и носит классифицирующий характер для языка КР, ХШ, НФ, Дж.

Включений кыпчакских диалектных *j* форм по сравнению с караханидско-уйгурскими текстами в золотоордынских текстах явно больше, о чем говорит большая вариативность в НФ, Дж, ХШ.

В языке Гб, МН, КБ выделяется другая нормативная *j* форма, и она выступает как классифицирующий признак.

Данные сопоставительного анализа языка памятников золотоордынского периода свидетельствуют о том, что их язык зафиксировал состояние, когда диалектная *j* форма проникла во все парадигмы, однако характер этого проникновения неодинаков. В языке КР, ХШ, НФ, Дж еще довольно заметно преобладает *ḍ* – признак, несущий караханидско-уйгурскую традицию, над *j*–признаком. А в языке Гб, МН, КБ без каких-либо ограничений используется *j*, становясь новой языковой нормой.

Сокращенные обозначения источников, ссылки на которые имеются в тексте
Гб – A Fourteenth century turkic translaitjn of Sa' dis Culistan (Sayfi Sarayis Culistan biturki). By A. Bodrogligeti. – Budapest, 1969. – 450 P.

Дж – *Исламова А.И.* Исследование языка тюркско-татарского памятника XIV в. «Дастан -и- Джумджума Султан» Хисама Кятыба: дис. ... канд. филол. наук. Казань, 1998. Текст. С.39-62.

ИМ – *Toparli R.* Irşadul-Mülük Ves-Selatin. Ankara. 1992. 627 s. Faksimile. 1992. 498 s.

Кб – *Ахметгалеева Я.С.* Исследование тюркоязычного памятника «Кисекбаш китабы». М.: Наука, 1979. Текст. С.124-143.

СС – *Radioff W.* Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus. StP, 1887. Wörterverzeichnis. S.1-132. Einzelne Sätze. S.1-79. Vorwort. S.80-111.

КР – *Мешоранский П.М.* Сказание о пророке Салихе // Сб.ст. – СПб., 1897. – 281 с.; *Малов С.Е.* Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М., 1951. С.323-341; *Ильминский И.* Казань, 1859. 555 с.

МН – Хорезми. Мухаббат-наме. Издание текста, транскрипция, перевод и исследование Э.Н.Наджиба. М.: Изд.восточной лит-ры, 1961. 223 с.

НФ – *Eckmann J.* Nehcü'1 – Feradis. I, Tipki Basim. Ankara, 1956. 444 s.

ХШ – *Zajaczkowski A.* Najatarszawersjaturecka Husräv u Şirin Qutba. – Warszawa, 1958. Tect. 304 s.; Faksimile. 238 s.; Slownik. 207s.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- [1] Баскаков Н.А. Тюркские языки / Н.А.Баскаков. – М.: Наука, 1960. – 170 с.
- [2] Благова Г.Ф. О методике изучения морфологии средневековых тюркских поэтических текстов / Г.Ф.Благова // Вопросы языкознания. – 1977. № 3. – С. 86-100.
- [3] Благова Г.Ф. Тюркское склонение в ареально-историческом освещении: юго-восточный регион / Г.Ф.Благова. – М.: Наука, 1987. – 304 с.
- [4] Зайончковский А.К. Изучению средневековых памятников тюркской письменности (XI – XVI вв.) / А.Зайончковский // Вопросы языкознания. – 1967. – №6. – С. 80-89.
- [5] Наджип Э.Н. Кыпчако-огузский литературный язык мамлюкского Египта. XIV века: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Э.Н.Наджип. – М., 1965. – 94 с.
- [6] Наджип Э.Н. Исследование по истории тюркских языков XI – XIV вв. / Э.Н.Наджип. – М.: Наука, 1989. – 291 с.
- [7] Насилов Д.М. О лингвистическом изучении памятников тюркской письменности / Д.М.Насилов // Тюркологический сборник. – М., 1972. – С. 62-68.
- [8] Нуриева Ф.Ш. Норма и вариативность в языке тюркоязычных памятников XIII – XIV века Поволжья / Ф.Ш.Нуриева // Татар теле, әдәбияты, тарихы – үткәне, бүгенгесе. – Казань: Изд-во ТГГИ, 2000. – С. 207-213.
- [9] Тенишев Э.Р. Языки древне- и среднетюркских письменных памятников в функциональном аспекте / Э.Р.Тенишев // Вопросы языкознания. – 1979. – №2. – С. 85-93.
- [10] Щербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X – XIII веков из восточного Туркестана / А.М.Щербак. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – 204 с.

Т. Садыков¹, М.Изол²

¹К.Карасаев атындағы Бишкек гуманитардык университети,
²Сулейман Демирел университет

ТҮРК ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ ҮНДҮҮЛӨРДҮН АЙРЫМ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Аннотация: Мақалада түркі тілдерінің ішіндегі түрік және кыргыз тілдерінің айырым белгілері қарастырылды. Түрік және кыргыз тілдері дауысты дыбыстарының дыбыс құрамы және өзіндік айырмашылықтары көрсетілді. Түркі тілдеріндегі жуан және жіңішке дауыстылармен қатар қысқа және созылыңқы дыбыстардың ерекшеліктері ескерілді.

Тірек сөздер: фонетика, дыбыс, акустика, артикуляция

Т. Садыков¹, М.Изол²

¹Бишкекский гуманитарный университет им.К.Карасаева
²Университет Сулеймана Демиреля

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТУРЕЦКОГО И КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКОВ

Аннотация: В статье рассмотрены различия турецкого и кыргызского языков среди тюркских языков. Показан звуковой состав гласных звуков турецкого и киргизского языков и их своеобразные различия. Наряду с твердыми и мягкими гласными в тюркских языках учитывались особенности кратких и долгих звуков.

Ключевые слова: фонетика, звук, акустика, артикуляция

T. Sadykov¹, M.Izol²

¹Bishkek Humanitarian University named after K. Karasaev
²Suleiman Demirel University

SOME FEATURES OF THE TURKISH AND KYRGYZ LANGUAGES

Abstract: The distinctions between the Turkish and Kyrgyz languages are considered in the article. Vocal sounds of the Turkish and Kyrgyz languages were analysed. The article discusses the differences between Turkish and Kyrgyz languages. The vocal sounds of Turkish and Kyrgyz languages were analyzed. The article discusses the distinctive signs of the Turkic and Kyrgyz languages within the Turkic languages. The sound composition of the vowels of the Turkish and Kyrgyz languages and peculiar differences are shown. Along with thick and thin vowels in the Turkic languages, the features of short and chronic sounds were taken into account. Among the Turkic languages, the distinctive signs of the Turkish and Kyrgyz languages are considered. The vowel sounds of the Turkish and Kyrgyz languages were analyzed.

Keywords: phonetics, sound, acoustics, articulation.

Кез келген тилге тиешелүү сөз жана сөз мүчөлөрүнүн колдонуш өзгөчөлүктөрү ал тилдин типологиялык ички табияты менен шартталары белгилүү. Алтай бүлөсүнө кирген түрк тилдери түзүлүшү жактан мүчөлөмө типологиядагы тилдердин катарына жаткандыктан [Линг. энцикл. словарь 1990: 41, 200-201, 527; Языки мира 1997; Морфологич... 1963; Касевич 1977; Ergin 1994: 50-52; Banguoğlu 1986: 11-22], туундуу жана татаал сөздөрдүн жасалышы менен бир сөздүн ар башка грамматикалык формаларынын уюшулушун ишке ашырган тыбыштык түзүм да дал ушул типологиялык белги аркылуу аныкталары бышык. Демек, кыргыз жана түрк тилинин тыбыштык түзүмүндөгү жалпылык менен айырмачылыктарды ачып көрсөтүү аркылуу кыргыз-түрк салыштырма фонетикасынын негизин түптөө түркологиядагы өзөк маселе экендиги талашсыз.

Түрк тилдеринин тыбыштык түзүмү бүгүнкү күнгө чейин ар кандай теориялык парадигмалардын алкагынан [Radloff 1982; Байтұрсынұлов 1925; 1992; Тыныстанов 1934a,b; Богородицкий 1934; Батманов 1946; Кононов 1956; Ахматов 1970; Шербак 1970; Орусбаев 1974; Дьячковский 1982; Новое... 1987: 37-244; Баскаков 1988; Сыдыков 1990; Орусбаев, Токтоналиев 1991; Садыков 1992; 2006; Базарбаева 2008: 278-315; Жүнісбек 2009; Жунисбек 2009] ар тараптан иликтөөгө алынып келди. Бирок булардын ичинен түрк тилинин тыбыштык өзгөчөлүктөрү, тилекке каршы, так жана объективдүү ыкмалардын жардымы менен күнү бүгүнкүгө чейин изилденбей, бул багыт илимий жактан толук колго алынбай келет. Бул макалада түрк жана кыргыз тилиндеги үндүү тыбыштардын айрым өзгөчөлүктөрүнө кыскача мүнөздөмө берүү менен чектелмекчибиз.

Түрк тилиндеги үндүүлөрдүн курамы сегиз кыска үндүү жана үч созулма үндүү менен аныкталат: 1) кыска үндүүлөр: *a, e, o, ö, i, i, ü, ü*; 2) созулма үндүүлөр: *aa, ii, iii*. Ал эми кыргыз тилинде сегиз кыска, бирок алты созулма үндүү орун алат: 1) кыска үндүүлөр: *a, e, o, ө, ы, и, у, ү*; 2) созулма үндүүлөр: *aa, ee (ээ), oo, өө, уу, үү*.

Ошентип, түрк жана кыргыз тилиндеги үндүүлөр курам жактан төмөнкүдөй жалпылык жана айырмачылыктар аркылуу мүнөздөлөт:

1. Түркчөдөгү кыска үндүүлөр [Кононов 1956: 21-25; Ergin 1984: 102-160; Banguoğlu 1986: 34-40] сан жагынан да, сапат жагынан да кыргыз тилиндеги кыска үндүүлөргө толук дал келет [Ахматов 1968; Сыдыков 1990; Садыков 1992; 2006 ж.б.].

2. Созулма *aa, iii* үндүүлөрү - экөө тең эки тилге бирдей орток бирдиктер: кырг. саат - түрк. *saat*, кырг. уурт - түрк. *uğur /u:r/* (аян) ж.б. Бирок түркчөдөгү өйдөкү созулмалар, кыргызчадан айырмаланып, негизинен, арап же фарсы тилдеринен оошкон сөздөрдө гана колдонулат.

3. Түркчөдөгү созулма *i*: тыбышы бир сөздү экинчи бир сөздөн маани жактан айырмалоо касиетине да ээ [Кононов 1956, 24 б.]. Мисалы: *azi:m* (великий) – *azim* (намерение). Ал эми кыргыз тилинде бул созулма уңгу менен мүчөнүн жигинде гана пайда болушу мүмкүн [Юнусалиев 1985: 85-87]. Мисалы: карыыр, ириир, чириир ж.б.

4. Кыргыз тилиндеги *ee, oo, өө, үү* созулмалары түрк тили үчүн мүнөздүү эмес.

Түрк тилиндеги созулма үндүүлөр жазууда төмөнкүдөй белгиленет: *manâ /mana:/ - маани, mahsûs /mahsu:s/ - сезилген, azîm /azi:m/ - улук, улуу ж.б.*

Түрк жана кыргыз тилиндеги үндүү тыбыштар төмөнкүдөй төрт ажыратуу белгиси боюнча бири биринен айырмаланат:

1. Созулма-кыскалык белгиси. Түркчө: *uzun-kasa iinliiler*. Сапаттык эмес сандык мүнөздөгү бул белги үндүүлөрдүн созулуп же кыска айтылышына негизделет да, аларды кыска жана созулма үндүүлөр деген эки топко бөлөт [Кононов 1956: 21-25; Ergin 1994: 102-110; Banguoğlu 1986: 34-40]: 1) кыска үндүүлөр: *a, e, o, ö, i, i, ü, ü*, 2) созулма үндүүлөр: *aa, iii, ii*. Ушул эле көрүнүш кыргызчада орун алат: 1) кыска үндүүлөр: *a, e, o, ө, ы, и, у, ү*; 2) созулма үндүүлөр: *aa, ee (ээ), oo, өө, уу, үү*.

Үндүүлөрдүн эки тобунун ичинен кыска үндүүлөр эки тилде тең акустика-артикуляциялык жактан да, колдонуш жактан да бири бирине дээрлик окшош. Мунун себеби - эки тилген чыгыш теги жактан бир бабатиленге барып такалгандыгында.

Түрк тилиндеги созулма үндүүлөр, кыргыз тилинен айырмаланып, саналуу гана төл сөздөрдүн тутумунда кездешет [Banguoğlu 1984: 39]. Мисалы: *dağ* /*da:*/ - *моо*, *yağmur* /*ya:*/ - *жамгыр*, *olduğu* /*oldu:*/ - *гипи* - *болгон сыяктуу* ж.б. Аталган созулмалар негизинен арап, фарсы тилдеринен оошкон сөздөрдө гана колдонулат. Сал.: *hâkim* – *аким*, *şâir* – *акын*, *kâmil* - *толук*, *kemtiksiz*, *felâket* - *балакет*, *kyrsyk*, *hakiki* - *акыйкат*, чыныгы, *zagûret* – *зарылдык*, *sâmi* – *мечит* ж.б.

Ошентип, түрк жана кыргыз тилиндеги үндүүлөр системасынын өзөгүн байыркы жана азыркы түрк тилдеринин басым көпчүлүгүнө бирдей тиешелүү болгон сегиз кыска үндүү түзөт. Ошол эле маалда созулма үндүүлөр кыргыз тили үчүн өзөк кубулушка жатса, түрк тили үчүн перифериялык мүнөздөгү кубулушка жатат.

Белгилей кетчү нерсе, түрк тилдериндеги созулма үндүүлөрдүн фонемалык мартабасы - теориялык жактан талаш маселе.

Түркологияда калыпташкан көзкараш боюнча созулма үндүүлөр бир тыбыш (фонема) деп эсептелет да, муну далилдөө үчүн төмөнкүдөй чакан түгөйлөр келтирилет: *саг* – *саат*, *эк* – *ээк*, *жон* – *жоон*, *өн* – *өөн*, *ук* – *уук*, *жүн* - *жүүн* ж.б.

Экинчи көзкараш боюнча созулма үндүүлөр бир тыбыш эмес, бир үндүүнүн катар келген айкашы деп каралат да, аны тастыктоо үчүн бир катар тилдик фактылар жетекчиликке алынат [Садыков 1992: 28-32].

Барыш жөндөмөнүн уюшулушу. Аягы к/к тыбышына бүткөн сөздөрдүн барыш жөндөмө формасы төмөнкү эрежелер аркылуу ишке ашырылат:

(1) Бир муундуу сөздөн соң барыш жөндөмөдөгү башкы үнсүз сакталып айтылат:

бак+га>бакка	<i>ток+га>токко</i>
так+га>такка	<i>жсок+га>жсокко</i>
көк+га>көккө	<i>жжүк+га>жжүккө</i> ж.б.

(2) Көп муундуу сөздөн соң барыш жөндөмөдөгү башкы үнсүз түшүрүлүп айтылат:

сабак+га>сабака	<i>терек+га>тереке</i>
курак+га>курака	<i>жжүрөк+га>жжүрөкө</i>
белек+га>белеке	<i>түлүк+га>түлүккө</i> ж.б.

Көрүнүптургандай, кыргыз тилиндеги мындай сөздөрдүн жөндөлүшү сөздүн-муун саны менен жөнөсө алынат. Бирок бул эрежеге баш ийбеген учур да бар. Ал төмөнкү эреже менен тескелет.

(2) Созулма үндүү менен келген бир муундуу сөздөн кийин барыштын башкы үнсүзү түшүрүлүп айтылат:

жаак+га > жаака	<i>сөөк+га > сөөкө</i>
тоок+га > тооко	<i>жсөөк+га > жсөөкө</i>
суук+га>суука	<i>жсээк+га>жсээке</i>
тээк+га>тээке	<i>уук+га>уука</i> ж.б.

Бултоптогусөздөр «бирмуундуу» экендигине карабастан эки же көпмуундуу-сөз-дөрдүн (2) эрежесине баш ийип, барыштын башкы үнсүзүнүн түшүрүлүшү ытыгы-шын шарттайт. Сөздүн муун саны үндүүлөрдүн санына карай аныкталгандыгын эске алсак, анда аталган сөздөрдүн тутумундагы созулма үндүү үлөрөзүн бир тыбыш эмес, бир тыбыштын катар келген айкашы катары көрсөтөт деп бүтүм чыгарууга болот.

Аркылуу мамиленин уюшулушу. Түрк тилдеринде аркылуу мамиленин көрсөт-күчтөрү арбын экени белгилүү. Т.Абдиевдин изилдөөлөрү көрсөткөндөй, аркылуу мамиле мүчөлөрү менен жасалган этиштердин ичинен 82% үлүшү -*т* көрсөткүчү менен жасалса,

18% үлүшү калган көрсөткүчтөр менен жасалат [Абдиев 2009: 23; Садыков 1995: 22-23]. Ошол эле маалда *-m* көрсөткүчү жалаң гана эки же көп муундуу этиштерден кийин колдонулат:

ыйла+т>ыйлат	сында+т>сындат
сана+т>санат	буулан+т>буулант
чачыл+т>чачылт	жалмай+т>жалпайт.

Бирок ушул эле эрежеге созулма үндүү менен келген бир муундуу этиштер да баш ийет:

жуун+т > жуунт	жуур+т > жуурт
куур+т>куурт	соол+т>соолт
суур+т>суурт	чуур+т>чуурт
муун+т>муунт	туун+т>туунтж.б.

Көрүнүп тургандай, бул учурда да созулма үндүү менен келген бир муундуу сөздөр өздөрүн эки муундуу этиш катары көрсөтүп, *-m* мүчөсүнүн колдонулушун шарттады.

Ошентип, жогорку эки учурдун экөөндө тең созулма үндүүлөрдүн бир тыбыш эмес тыбыштык айкаш экендиги ачык көрүнүп турат. Бул бүтүм созулма үндүүлөрдүн тарыхый жактан келип чыгышы менен да үндөшүп турат.

2. Кең-кууштук белгиси. Түркчө: *geniş-dar ünlüler*. Бул белги үндүү тыбыштын айтылышында тилдин төмөн түшүп, жаак менен ооз резонаторунун кең ачылышына, же болбосо тилдин жогору көтөрүлүп, жаак менен ооз көңдөйүнүн кууш абалда болушуна негизделет. Ошондуктан жаак кең ачылып айтылган үндүүлөр кең үндүүлөр деп, жаак кууш ачылып айтылган үндүүлөр кууш үндүүлөр деп аталат. Түркчөдө кең үндүүгө а,е,о,ö,а: тыбыштары кирсе, кууш үндүүгө і,и,ü,і,и: тыбыштары кирет. Кыргызчада болсо бул эки топтун курамы созулманын эсебинен көбөйүп, төмөнкүчө аныкталат: кең үндүүлөр – а,е,о,ө,аа,ээ,оо,өө; кууш үндүүлөр – ы,и,у,уу,үү.

Түрк тилинде да, кыргыз тилинде кең жана кууш үндүүлөрдүн биринчи муунда колдонулушуна чек коюлбайт. Мисалы: *ad - at (ысым), et - эм, ot - om (чөп), öd - өт, is - ис, iş - иш, ip - , iic - үч, baş - баш, beş - беш, boş - бош, böl - бөл, diş - тыш, diş - тиш, gün - күн ж.б.*

Бирок түрк тилиндеги кең эрин үндүүлөр, кыргыз тилинен айырмаланып, сөздүн экинчи жана кийинки муундарында дээрлик колдонулбайт. Мисалы: *odun - отун, ocak - очок, январь, koşmak - чуркоо, görünmek - көрүнүү, böğürmek - мөөрөө, dövişmek - уруш, согуш.*

Ал эми кууш үндүүлөр эки тилде тең сөздүн биринчи муунунда да, биринчиден башка калган бардык муундарда да чектелбей колдонулат. Мисалы: *küçük - кичине, ünlü - үндүү, sinek - чымын, kırmızı - кызыл, ucuz - арзан, iykücü - уйкучу.*

Түрк тилдеринин баарында тең мүчөдөгү үндүүлөр кең-кууштук белгиси боюнча бөлүнүп, төмөнкү заң-эрежеге баш ийет: мүчөдөгү үндүүлөр же жалаң кең, же жалаң кууш болот. Мисалы:

<i>-nin baba-nın</i>	<i>-sız</i>	<i>para-sız</i>
<i>-nin anne-nin</i>	<i>-sız</i>	<i>dede-sız</i>
<i>-nin kutu-nın</i>	<i>-suz</i>	<i>kutu-suz</i>
<i>-nin ünlü-nün</i>	<i>-süz</i>	<i>mülk-süz</i>
<i>-lar kitap-lar</i>	<i>-da</i>	<i>doktor-da</i>
<i>-ler köpek-ler</i>	<i>-de</i>	<i>defter-de.</i>
<i>-нын бала-нын</i>	<i>-сыз</i>	<i>бала-сыз</i>
<i>-нин желе-нин</i>	<i>-сиз</i>	<i>желе-сиз</i>
<i>-нун сото-нун</i>	<i>-суз</i>	<i>сото-суз</i>
<i>-нүн бөлө-нүн</i>	<i>-сүз</i>	<i>бөлө-сүз</i>

-лар чана-лар	-да	чана-да
-лер кеме-лер	-де	кеме-де
-лор тоо-лор	-до	тоо-до
-лөр көчө-лөр	-дө	көчө-дө.

Көрүнүп тургандай, эки тилдетен мүчөдөгү үндүүлөр же жалаңкең, же жалаң кууш болуп, эч качан бири-биримен аралашпай, так ушул кең-кууштук белгиси боюнча бөлүштүрүлөт. Ошондуктан бул белги жеке эле фонетикалык мүнөздөгү субстанционалдык белги эмес, тилде колдонулган функционалдык белги деп табылат.

3. Ачык-эриндик белгиси. Түркчө: *düz-yuvarlak ünlüler*. Бул белги үндүү тыбыштардын жасалышында эриндин катышып же катышпай тургандына негизделет да, эрин катышып айталган үндүүлөр эрин үндүүлөр деп, эрин катышпай ачык айтылган үндүүлөр ачык үндүүлөр деп аталат.

Түркчөдө ачык үндүүлөргө *a, e, a;* *i, i, i*: тыбыштары, эрин үндүүлөргө *o, ö, u, ü, i*: тыбыштары кирет. Кыргызчада ачык үндүүлөр - *a, e, ы, и, aa, ээ*, эрин үндүүлөр - *o, ө, у, ү, oo, өө, уу, үү*. Мисалы: *ad - am, ot - om, et - эм, öd - өм, kış - кыш, kuş - куш, in - ийин, ün - үн* ж.б.

Ошентип, эки тилде тең ачык жана эрин үндүүлөр айтылышы боюнча дээрлик окшош. Булардын айырмачылыгы - үндөштүк күүсүнүн таралышында. Кыргыз тилинде эрин күүсү мүчөдөгү кең жана кууш үндүүгө бирдей таралгандыктан, мүчөдөгү үндүүлөр дайыма төрт варианттуу болот:

-лар	-да	-лык	-чы
-лер	-де	-лик	-чи
-лор	-до	-лук	-чу
-лөр	-дө	-лүк	-чү.

Түрк тилинде, кыргызчадан айырмаланып, эрин күүсү мүчөдөгү кең үндүүгө таралбагандыктан, мүчөдөгү кең үндүүлөр дайыма эки варианттуу жана кууш үндүүлөр төрт варианттуу болот:

-lar	-da	-lı	-çlı
-ler	-de	-li	-çi
-ø	-ø	-lu	-çli
-ø	-ø	-lü	-çü.

Кыргыз тилинде, түркчөдөн айырмаланып, созулма үндүү менен келген мүчөдө дайыма эрин үндүүлөр болот да, ачык үндүүлөрдүн колдонулушуна жол берилбейт:

-ø	-ø	-ø
-ø	-ø	-ø
-луу	-уу	-oo
-лүү	-үү	-өө.

Ошентип, жогорку мисалдарды тастыктагандай, үндүүлөрдүн ачык-эриндик белгиси да эки тил үчүн таза фонологиялык белги болуп эсептелет.

4. Жоон-ичкелик белгиси. Түркчө: *kalin-ince ünlüler*. Бул белги үндүүлөрдүн жоон же ичке айтылышына негизделет да, жоон айтылган үндүүлөр жоон үндүүлөр деп, ичке айтылган үндүүлөр ичке үндүүлөр деп аталат. –

Түрк тилинде жоон үндүүлөр - *a, o, ы, u, a; u*., ичке үндүүлөр - *e, ö, i, ü, i*. Кыргыз тилинде жоон үндүүлөр - *a, o, ы, u, aa, oo, уу*, ичке үндүүлөр - *e, ө, и, ү, ээ, өө, үү*. Мисалы: *bal – бал, bel – бел, at – ат, et – эт, kol – кол, göl – көл, bol – мол, böl – бөл, diş – тыш, diş – тиш, uç – уч, iç – үч* ж.б.

Түрк тилиндеги жоон жана ичке үндүүлөр айтылышы жагынан да, эрин күүсүнүн таасирин эске албаганда, колдонулушу жагынан да кыргыз тили менен дээрлик жалпылыкты түзөт.

Түрк тилинде да, кыргыз тилинде да үндүүлөрдүн жоон-ичкелик белгиси бул тилдердин фонетикалык башкы өзгөчөлүгү болгон үндөштүк күүлөрүн ишке ашырат: *bal, bel, bol, böl*. Демек, аталган белги да тилдеколдонулганфункционалдык белги дептабылат.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – 46 с.
- [2] Языки мира. Тюркские языки. Бишкек, 1997. – 92 с.
- [3] Морфологическая структура слова в языках различных типов. – М., 1963. – 15 с.
- [4] Касевич В.Б. Элементы общей лингвистики. – М, 1977. – 65 с.
- [5] Ergin M. Türk Dil Bilgisi. – İstanbul, 1994. – 46 s.
- [6] Banguoğlu T. Türkçenin Grameri. – Ankara, 1995. – 36 s.
- [7] Radloff W.W. Vergleichende Grammatik der nördlichen Türk Sprachen. Phonetik. – Leipzig, 1882. – 14 s.
- [8] Байтұрсынов А. Тіл құрал. –Кызылорда, 1925. – 75 с.
- [9] Байтұрсынов А. Тіл тағлымы. – Алматы, 1992. – 53 с.
- [10] Тыныстанов К. Кыргыз адабий тилинин жаңы ымласынын долбору. – Фрунзе, 1934. – 201 б.
- [11] Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. –Фрунзе, 1934. – 46 б.
- [12] Богородицкий В.И. Введение в татарское языкознание. –Казан, 1934. – 85 с.
- [13] Батманов И.А. Фонетическая система современного киргизского языка. –Фрунзе, 1946. – 144 с.
- [14] Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.–Л., 1956. – 82 с.
- [15] Ахматов Т.К. Звуковой строй современного киргизского языка. Экспериментально-фонетическое исследование. Ч. 1-2. Пособие для студентов ВУЗа. – Фрунзе: Мектеп, 1970. – 69 с.
- [16] Щербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков. –Л., 1970. С. 26-56.
- [17] Орусбаев А.О. Киргизская акцентология. –Фрунзе, 1974. С. 18-26.
- [18] Дьячковский Н.Д. Консонантизм якутского языка: АДД. –Якутск, 1982. – 53 с.
- [19] Новое в зарубежной лингвистике. XIX. Проблемы современной тюркологии. –М.: Прогресс, 1987. – 67 с.
- [20] Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. –М., 1988. – 98 с.
- [21] Сыдыков Ж.Ж. Фонетическая структура современного киргизского литературного языка и диалектов. –Фрунзе: Илим, 1990. – 33 с.
- [22] Орусбаев А.О., Токтоналиев К.Т. Кыргыз тилинин фонетикасы боюнча изилдөөлөр. –Бишкек, 1991. – 68 б.
- [23] Садыков Т. Основы кыргызской фонологии и морфонологии. – Бишкек: Илим, 1992. – 79 б.
- [24] Садыков Т. Азыркы кыргыз тили: фонетика. –Бишкек: Бийиктик, 2006. – 12 б.
- [25] Базарбаева З.М. Қазақ тілі: интонология, фонология. –Алматы, 2008. – 45 б.
- [26] Жүнісбек Ә. Қазақ фонетикасы. –Алматы, 2009. – 53 б.
- [27] Жүнісбек А. Введение в сингармоническую фонетику. –Алматы, 2009. – 43 с.
- [28] Юнусалиев Б. Тандаган эмегектер. –Фрунзе, 1985. – 100 с.
- [29] Абдиев Т. Конструкции с каузативными глаголами в киргизском языке. – Бишкек, 2009. – 94 с.

А. Алдаш

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор,
Алматы, Қазақстан

ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ ҚҰБЫЛЫСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ АУДАРМАҒА ҚАТЫСЫ

Аннотация: Қостілділік – қазіргі әлемде кең тараған құбылыс. Кейбір зерттеулерге қарағанда, жер бетіндегі халықтардың арасында біртілді адамдардан гөрі қостілді адамдардың саны әлдеқайда көп. Осы проблемаға қатысты зерттеу еңбектері де айтарлықтай мол. Коммуникативті қарым-қатынас жасау қажеттігі туындаған жағдайда біртілді адам өз ойын жеткізу үшін мәдени-әлеуметтік тұрғыдан басымдығы бар тілде сөйлеуге (демек, оны үйренуге) мәжбүр болады. Алайда қостілділіктің деңгейі әртүрлі болатындығы белгілі. Бір тілден екінші тілге аудару үдерісі кезінде және осы үдерістің нәтижесінен алынатын мәтінге талдау жасау барысында, тұтастай алғанда, аудармағану саласына қатысты жалпы теориялық, дербес теориялық мәселелер қарастырылған. Өйткені интерференция – қостілділік, тілдегі вариативтілік, коммуникативтік актіде басқа тілдің ықпалының басым байқалуы типтес құбылыстармен тығыз байланысты болғандықтан, бұл аталғандардың аудармаға да тікелей қатысы бар. Мақалада бір тілден екінші тілге аудару және осы процестен мәтіндерді талдау процесінде аударма өрісіне қатысты жалпы теориялық мәселелер қарастырылады. Араласу - бұл тілдің танымалдығы, тілдің өзгеруі және коммуникативті актідегі басқа тілдің әсері типтік құбылыстармен тығыз байланысты және олар аудармамен тікелей байланысты.

Тірек сөздер: интерференция құбылысы, аударма, қостілділік

А. Алдаш

главный научный сотрудник Института языкознания имени
Ахмета Байтұрсынұлы, доктор филологических наук, профессор,
Алматы, Казахстан

ЯВЛЕНИЕ ИНТЕРФЕРЕНЦИИ И ЕЕ ОТНОШЕНИЕ К ПЕРЕВОДУ

Аннотация: Двужычие - распространенное явление в современном мире. Согласно некоторым исследованиям, среди народов Земли гораздо больше двуязычных людей, чем одноязычных. Исследовательские работы по данной проблеме также достаточно обширны. В случае необходимости коммуникативного общения одноязычный человек вынужден говорить (а значит, учиться) на культурно-социально приоритетном языке, чтобы донести свою мысль. Однако известно, что степень двуязычия различна. В процессе перевода с одного языка на другой и анализа текста, получаемого в результате этого процесса, рассматриваются общие теоретические, самостоятельные теоретические вопросы, касающиеся сферы переводоведения в целом. Так как интерференция - двуязычие, вариативность в языке, преобладание влияния другого языка в коммуникативном акте тесно связаны с типичными явлениями, то и это имеет непосредственное отношение к переводу. В статье рассматриваются общетеоретические проблемы, связанные со сферой перевода в процессе перевода с одного языка на другой и анализа текстов с этого процесса. Смешение

- это популярность языка, изменение языка и влияние другого языка в коммуникативном акте тесно связаны с типичными явлениями и непосредственно связаны с переводом.

Ключевые слова: явление интерференции, перевод, двуязычие

A. Aldash

Chief Researcher of the Institute of Linguistics named after
A.Baitursynov, Doctor of philological sciences, Professor,
Almaty, Kazakhstan

PHENOMENON OF INTERFERENCE AND ITS RELATION TO TRANSLATION

Abstract: The article considers the general theoretical issues concerning the field of translation in the process of translating from one language into another and the analysis of texts from this process. As interference - the popularity of language, variation of language and influence of other language in the communicative act are closely connected with the typical phenomena, and they are directly connected with translation. The article deals with general theoretical issues related to the translation field in the process of translation from one language to another and the analysis of texts from this process. Since the interference is the popularity of the language, the variation of the language and the influence of another language in the communicative act are closely related to typical phenomena, and they are directly related to translation. Bilingualism is the most common phenomenon in the modern world. Unlike some studies, the population on Earth is much larger than homogeneous people. Research related to this problem is also quite numerous. If the need for communicative communication arises, a homogeneous person is forced to speak (and therefore study it) in a language that is priority from the cultural and social approach in order to reach his opinion. However, it is known that the level of bilingualism will be different. In the process of translation from one language into another and in the analysis of the text obtained from the results of this process, in general, general theoretical, independent theoretical issues related to the field of translation studies are considered. Since interference-bilingualism, variability in a language, the predominance of the influence of another language in a communal-communicative act is closely related to typical phenomena, and this also has a direct bearing on translation.

Keywords: interference phenomenon, translation, bilingualism

Бір тілден екінші тілге аудару үдерісі кезінде және осы үдерістің нәтижесінен алынатын мәтінге талдау жасау барысында, тұтастай алғанда, аударматану саласына қатысты жалпы теориялық, дербес теориялық мәселелерді қарастыруда интерференция құбылысын да айналып өтуге болмайды. Өйткені интерференция – қостілділік, тілдегі вариативтілік, коммуникативтік актіде басқа тілдің ықпалының басым байқалуы типтес құбылыстармен тығыз байланысты, ал бұл аталғандардың аудармаға да тікелей қатысы бар.

Қостілділік – қазіргі әлемде кең тараған құбылыс. Кейбір зерттеулерге қарағанда, жер бетіндегі халықтардың арасында біртүрлі адамдардан гөрі қостілді адамдардың саны әлдеқайда көп. Осы проблемаға қатысты зерттеу еңбектері де айтарлықтай мол. Коммуникативті қарым-қатынас жасау қажеттігі туындаған жағдайда біртүрлі адам өз ойын жеткізуі үшін мәдени-әлеуметтік тұрғыдан басымдығы бар тілде сөйлеуге (демек, оны үйренуге) мәжбүр болады. Алайда қостілділіктің деңгейі әртүрлі болатындығы белгілі. Еңбектердің көпшілігінде қостілділік мәселесі У. Вайнрайх көрсеткен «субординативті қостілділік» және «координативті қостілділік» төңірегінде талданады [1]. Шын мәнінде аталғандардың әрқайсысы, әсіресе субординативті қостілділік бір тілдің екінші тілге ықпалына қарай одан әрі тарата, нақтылай түсуді қажет етеді. Мәселен, Қазақстан қоғамы жағдайында соң-

ғы жарты ғасыр көлемінде қазақша-орысша (орысша-қазақша) қостілділік орныққаны белгілі. Осы жайттың одан әрі градациялауға жататын, тарамдалатын тұстары бар. «Екінші тілді жетік білетін – қостілді адам» («қазақшаға судай», «орысшаға судай») деген ұғымды анық түсіндіруге болады, бұл – кез келген ситуацияда өз ойын екі тілде еркін жеткізе алатын координативті қостілді адам; бұндай жеке тұлға екінші тілдегі көркем шығармалардың, әсіресе, поэзия жанры үлгілерінің көркем мазмұны мен эстетикалық функциясын өз тіліндегідей қабылдай алады.

Біздің елімізде орыс тілін білетіндердің төмендегідей градациясы қалыптасқан:

– орыс тілінде ауызекі-тұрмыстық нысанда айтылғанды түсіне алады, бірақ жауап бере алмайды (шартты түрде – субординативті қостілді адам – СА – 1);

– орыс тілінде ауызекі-тұрмыстық тілде хабар алмаса алады; ресми-іскери, публицистикалық стиль, көркем поэзия тілін түсінбейді (субординативті қостілді адам – СА – 2);

– орыс тілінде ауызекі әдеби тілде ақпарат жеткізе алады, алайда ресми, ғылыми, публицистикалық стильде жазбаша әдеби тілді меңгермеген (ресми құжаттарды, ғылыми анықтамаларды, ғылыми еңбектерді толыққанды дәрежесінде жаза алмайды; субординативті қостілді адам – СА – 3);

– *орыс тілін өте жақсы біледі, ресми құжаттарды, ғылыми анықтамаларды, ғылыми еңбектерді түзетулер, өңдеулер жасай отырып, сауатты жаза алады*, дегенмен кейде негізінен ауызша өтетін коммуникативтік актіде фонетикалық, орфоэпиялық, грамматикалық нормалардан ауытқулар кездеседі (субординативті қостілді адам – СА – 4).

Дәл осындай тарамдалуды қазақша-орысша қостілділікке қатысты да айтуға болады.

Соңғы градациядан тағы да бір проблеманың маңыздылығы бой көтереді; ол белгілі бір тілді «жетік біледі», «жетік меңгерген», «өте жақсы біледі», «түсінісе алады» деп аталатын анықтамалардың да аражігінің нақты еместігіне байланысты. Әдетте, көп жағдайларда сауалнама, сұрастырым толтыру барысында жеке адамның өзінің екінші тілді білу дәрежесіне субъективті тұрғыдан қарап, «Қандай тілдерді және қандай дәрежеде білесіз?» деген тармаққа жауап ретінде өзін-өзі жоғары межемен өлшейтін фактілер де ұшырасып отырады, кейде осындай сұрастырымдар мен сауалнамалардың қорытындысы бойынша СА – 2 дәрежесіндегі жеке тұлғаға ресми құжаттарды, ғылыми анықтамаларды, ғылыми еңбектерді бір тілден екінші тілге аудару тапсырылуы әбден мүмкін, бұл жайт аударманың сапасының төмендеуіне әкеліп соғады.

Қазақ тілін қандай деңгейде меңгергендігін анықтау мақсатымен жүргізілген бейресми тест-сұрастырым барысында (74 адам) өзін «жақсы білемін» деп бағалаған адамдардың барлығы да дерлік қазақ көркем туындыларын, қазақ поэзиясын түсінбейтіндігі, одан эстетикалық қуат ала алмайтындығы анықталды. Сондай-ақ орта білімді басқа тілді мектептерде алғанымен, қазақ тілін өз ана тілі санап, оны кез келген жағдаятта қолдана аламын дейтін адамдардың ауызша және жазбаша жауаптарында біртектес, ұдайылық сипаттағы орфографиялық, грамматикалық және стильдік қателер жіберілетіндігі байқалды. Демек, бұл адамдарды тілді жетік білетіндердің қатарына жатқызуға болмайды, жол-жөнекей сөз болып отырған бұл жайт тілді білу деңгейінің межелерін барынша нақтылаудың мамандардың кәсіби біліктілігін белгілеу, аудармашының лингвомәдени құзыретін анықтау мақсаттары үшін маңыздылығын көрсетеді.

Қостілділікке және бір тілден екінші тілге аудару ісіне қатысты мәселелердің бірі интерференция құбылысына байланысты.

Интерференция құбылысына ғалымдар тарапынан, әдетте, қостілділік жағдайында екі тілдің бір-біріне әсерінен туындайтын немесе басқа тілді үйрену кезінде байқалатын, көбіне-көп үйренушінің туған тілінің ерекшеліктеріне қарай екінші тілдің нормалары мен жүйесінен ауытқулар түрінде көрінетін құбылыс деген анықтама беріледі (2;2). Басым айтылатын пікірлердің бірі – интерференция – «екінші тілді үйрену-меңгеру үшін ана тілінің кедергі келтіретін әсері», әсіресе тілдерді оқыту әдістемесінде бұл жағымсыз құбы-

лыс ретінде бағаланады. Осы тұрғыдан қарағанда, бірнеше тіл қатар пайдаланылатын қоғамда интерференция міндетті түрде болады. Дегенмен аталып жүрген тұжырымдар осы терминнің лингвистикалық ауқымын түгелдей, толыққанды таныта алмайтын тәрізді. Айталық, ғалымдардың көрсетуінше, интерференцияның айқын байқалатын тұсы – фонетикада, дыбыстардың айтылуында (акцент немесе идиолект ерекшеліктері), яғни тілдердің фонемалық құрамының әр басқа болуынан, фонемалардың позициялық орналасуының әртүрлі сипатынан, олардың тіркесу айырмашылықтарынан, интонация мен екпіннің өзгешеліктерінен және басқалардан интерференция туындайды. Ана тіліне тән дыбыстардың екінші, басқа тілдегі сөздер құрамындағы дыбыстарды айтылу кезінде алмастыруы (мысалы, қазақ тілінегі Олжас есімін орыстілді адам айтқанда екпіннің соңғы буынға түсірілуі) диафониялық құбылыс деп аталады. Негізінен осы бағытта талданатын интерференция құбылысын зерттеушілер тілдерді оқыту әдістемесінің теориясымен және практикасымен байланыста қарайды да, бұны тілге (язык) қатысы жоқ құбылыс деп санайды.

Дегенмен соңғы жылдардағы зерттеулерде интерференция құбылысын бір қоғамда қатар өмір сүретін қостілді адамдардың тілдік қарым-қатынасынан туындайтын, тілдердің құрылымдары мен құрылымдық элементтерінің бір-біріне өзара ықпалы түрінде бағалайтын көзқарастар да ұшырасады. Шындығында да, мәселен, қазіргі Қазақстан қоғамында (және соңғы жарты ғасырдан астам мерзім ішінде) ауызша және жазбаша тілдік қарым-қатынаста ұдайы, тұрақты түрде байқалатын бірқатар фонетикалық-лексикалық, грамматикалық, стильдік өзгешеліктердің себептері қандай? Бұлар әдеби нормадан «жөнді ауытқулар» немесе «жөңсіз ауытқулар» ма, әлде лексикалық-грамматикалық жүйедегі динамикалық өзгерістер ме? Немесе оларды тілдегі қателер түрінде атауға бола ма? Өзге тілдің құрылымдық жүйесінен тура көшірілген, қазақ тілінің заңдылықтарына «бөгілігі» айқын байқалып тұратын тілдік фактілерді қалай бағалауға болады? Қазіргі тіл қолданысында байқалып отырған өзгешеліктер, мысалы, қ, қ дыбыстарының айтылуда позициялық өзгерістерге ұшырайтындығының ескерілмейтіндігі: (шекара, қыркүйек түрінде айтылуының дәстүрге айналып бара жатқандығы), сондай-ақ б дыбысының дауысты фонемалардың ортасында келген жағдайдағы өзгешеліктер (б – в дыбыстарына аралық жуық дыбыспен айтылатындығының ескерілмеуі; мысалы, хабар, обал сөздеріндегі немесе Абай, Ыбырай, Исабаев тәрізді жалқы есімдердегі б дыбысы анық айтылмайды; бұл дыбыстар «...басқа бір дыбыстардың қоршауында өзгеше реңк алады, б дыбысы екі дауыстының аралығында қос ерін жуысыңқы түрде келіп, б-ға ұқсастау айтылады» [2, 13]. Бұл жайт қазақ тілтанымында сөйлеу мәдениеті аспектісінде талданып жүр. Әрине, бұл – дұрыс, дегенмен осындай өзгерістердің қалыптаса, орныға бастауына басты себеп болып отырған жайт – қоғамдағы қостілділіктің белсенді көрінісі, өз ана тілі мен басқа тілді білу дәрежесінен, оларды қатар, араластыра қолданудан туындайтын интерференцияның әсері. Қостілділікте бір тіл басым болған жағдайда сол басым тіл екінші тілді өзінің нормасына бағындыруға тырысады немесе басым тілдің фонемалық, құрылымдық-грамматикалық ерекшеліктеріне ұқсастыру «соған еліктеу» үдерісі жүреді. Жекелеген фразаларды, репликаларды, эмоциялы мәнмәтіндерді айтуда өзге тілге «еліктеу» арқылы қазақ тілінің сөйлеу мәнеріне, дауыс ырғағына, екпіннің орналасуына қайшы келетін фактілерді қазіргі қазақ масс-медиа тілінен жиі кездестіруге болады (салыстырыңыз: Дана, Мәдина есімдерінің орысша ырғақпен айтылуы, екпіннің орын ауыстыруы Да»на, Мади»на). Психоллингвистика бойынша бұндай фактілер екі тілдің арасындағы «күштер өзара тең емес» болған жағдайда қалыптасады, ал қазақ қоғамында қазақ тілінің қолданыс аясының ұлғая түскеніне қарамастан, көрсетілгендей жағдаяттар тіл қолданысында біршама тұрақты сипат ала бастады. Әлеуметтік лингвистика саласы «қала тілі» деген ұғымды ұсынатыны белгілі, бұларды қала тіліне тән, «еліктеуден» туындаған норманың бір варианты деп те санауға болады. Біздің байқауымызша, осындай

құбылыстар кәсіпшіліктің және интерференцияның лингвистикалық, психолінгвистикалық, әлеуметтік лингвистикалық аспектілері аясында әзірше қарастырыла қоймаған.

Сөйлеу/сөйленіс (речь) үдерісінде болатын интерференцияға тән ерекшеліктер жазба мәтіндерде, оның ішінде әсіресе масс-медиа тілінде де кездеседі. Жазба мәтіндерде байқалып отырған, қазақ тілінің табиғи заңдылықтары мен әдеби нормаларына қайшы келетін фактілерді ұшыратқан, қазақ тілін жетік білетін қоғам мүшесі жазба мәтіндерде басқа тілдің ықпалы болып тұрғанын анық түсінеді, оны бірде аудармадан кеткен ақау (аудармашының кінәсі), енді бірде сөйлеу мәдениетінің нормаларын білмеу (сөйлеу мәдениетінің немесе кәсіби біліктілігінің төмендігі) түрінде бағалайды, ал ғылым тілімен атағанда, бұл, әрине, интерференция. Мысалы, «Біз Сізге көрсетеміз!» (7-інші арнаның жарнамасынан) құрылымы өзге тілдегі мәтіннен құрылымдық калька түрінде жасалған; қазақ тілінде осы құрылым арқылы негативті мағына беріледі (тыныс белгісі (!) негативті мағынаны күшейте түседі). «Біз Сізге тағы да не істей аламыз?» («Альянсбанк» жарнамасынан) құрылымының семантикасы және оның айтылуындағы ырғағында өзге тілдік мәнердің сақталуы мәнмәтіннің екіұдай мағынасын тудырады (мағыналық варинаты: «Енді не істе дейсіз?! Осы істегенім аз болып тұр ма?!»)

Интерференция байқалатын тілдік фактілердің тағы да бір тобын атауға болады: олар әсіресе жарнамалардың, заңнамалық құжаттардың аудармасында кездеседі. Алдымен мысалдар келтірілік:

Күнды заттарыңызды қалдырмаңыз. Депозитариймен қолданыңыз (жарнамадан).

Мемлекеттік қызметшілерге қойылатын талаптар: Осы Заңмен және басқа да нормативтік құқықтық құжаттармен айқындалады...(1).Қазақстан Республикасы 2008.17.11 №80-ІҮ Конституциялық Заңымен алып тасталды... (2). Егер өтініште республиканың халықаралық шарттарының Конституцияға сәйкестілігі туралы мәселе қойылған ретте, Республиканың халықаралық шарттарының, Қазақстан Республикасы немесе оның мемлекеттік органдары атынан оларға қол қойылған лауазымды адамдардың аты, оларға қол қойылған күн мен орын(3). Түпнұсқасы: В обращении должны быть указаны: Наименование, дата и место подписания международных договоров Республики, должностные лица, подписавшие их от имени Республики Казахстан или ее государственных органов, в случае, если в обращении ставится вопрос о соответствии Конституции международных договоров Республики Конституциялық Кеңестің Төрағасы мен мүшелерін өз өкілеттігі мерзімі ішінде тұтқынға алуға, күштеп әкелуге, оған сот тәртібімен белгіленетін әкімшілік жазалау шараларын қолдануға, қылмыс үстінде ұсталған немесе ауыр қылмыс жасаған реттерді қоспағанда, Парламенттің келісімінсіз қылмыстық жауапқа тартуға болмайды(4). Түпнұсқасы: Председатель и члены Конституционного Совета в течение срока своих полномочий не могут арестованы, подвергнуты приводу, мерам административного взыскания, налагаемым в судебном порядке, привлечены к уголовной ответственности без согласия Парламента, кроме случаев содержания на месте преступления или совершения тяжких преступлений [4, 251; 507].

Ресми құжаттардың аудармасында ұдайы кездесетін осындай тілдік фактілер тағы да бірінші түрде, «қазақ тілін білмеу себебінен» деген түсінік бойынша, негізгі объективті себептері анықталмай бағаланып келеді. Ұсынылған мысалдар, әрине, қазақ тілінің грамматикалық құрылымына сай емес; дұрысы: «Осы Заң және басқа да нормативтік құқықтық құжаттар арқылы айқындалады; Конституциялық Заңы арқылы алынып тасталды болуы тиіс. (1) және (2) мысалдарда көмектес септігінің қолданылуы қазақ тіліндегі осы нысанның грамматикалық, тіркесімділік мағынасының (бұл – «құрал-аспаптық септік»; ол тіркесетін егістік тұлғалары мағыналарына байланысты шектеулі; салыстырыңыз: ұшақпен келдім; қаламмен жаздым) жаңа сипаты туралы ойлантады. Ресми заңнамалық құжаттарда осындай нысандардың орын алуының бір себебі экстралингвистикалық факторларға тәуелді; басқаша айтқанда, аудармашы заңнамалық құжат-

тың түпнұсқадағы сөздік, құрылымдық-грамматикалық қалпын өзгертпей, мәтінді сөзбе-сөз түрде тәржімалауға мәжбүр және міндетті. «Бұлай болуы мүмкін емес! Қазақша аударғанда қазақ тілінің заңдылығы сақталуы керек, сөйлемдер қазақша жасалуы керек» деген қарсы пікірлер де бар. Бұл арада назар аудартағын жайт – заңнамалық құжаттардың тілі – құқық саласы мен тілтаным саласы арасындағы өзекті, әрі шетін проблема. Өзекті де шетін болатындығының бір себебі – заңнамалық құжаттың мазмұны ғана сақталып, әр тілдің типологиялық, семантикалық ерекшеліктеріне қарай әр басқа түзілген жағдайда «конфликт мәтін» пайда болады [4,29]. Заң арқылы бекітілетін маңызды бір мәселе әр тілде әр басқа мазмұндалған жағдайда қоғам мүшелерінің құқықтары мен бостандықтарының сақталуы мен қорғалуына кері әсері жасалуы да мүмкін. Сондықтан «кон-фликт мәтіндерді» болдырмау, бірнеше тілдегі заң мәтіндерінің арасында мағыналық қайшылықтарды тудырмау үшін заңнамалық құжаттың тәржімасын жасаушы мамандар заң мәтіндерін құрылымдық-семантикалық, құрылымдық-грамматикалық қалып жолымен аударуға саналы түрде барады, сөйтіп, орыс тілінен қазақ тіліне аударылған мәтіндерде құрылымды декодтау, басқа тілдің синтаксистік құрылымының әсері байқалады [(3) және (4) мысалдар].

Көрсетілген фактілер қазақ әдеби жазба мәтіндерде интерференция ықпалының бар екендігін көрсетеді және тілде орныға бастаған осындай фактілерді норма немесе норманың бір варианты [(1) және (2) мысалдар]) деп тануға бола ма, яки болмаса басқаша тұрғыдан бағалау қажет пе деген мәселе ғылыми тұжырымдар жасауды қажет етеді.

Интерференция, жоғарыда атап өткеніміздей, бірнеше тіл қатар өмір сүретін қоғамда болмай қоймайтын құбылыс. Қостілділік қалыптасқан ортада тілдердің типологиялық құрылымының, лексикалық құрамының, фонемалық ерекшеліктерінің бір-біріне әсері, тілдің барлық қағдаларында тіл заңдылықтары мен нормаларының өзара қақтығысы бірнеше факторларға тәуелді. Демек, интерференцияның таралатын өрісін нақтылап талдау – контрастивті лингвистика, әлеуметтік лингвистика, тілдерді оқыту әдістемесінің теориясы мен практикасы салаларына қатысты маңызды мәселелер. Екінші тілді оқып-үйренуде жеке адам міндетті түрде интерференция сатысынан өтеді, сондықтан тілдерді оқытудың әдістемесінде бұны «тілді үйренуге кедергі жасайтын жайт» деген пікірдің негізі әлсіз, екінші тілді үйренушінің сөйлеу актісіндегі өз ана тілі ерекшеліктері ықпалының уақытша сақталуына да позитивті тұрғыдан қарап, оның себептерін айқындау қажет. Қазақ-орыс қостілділігінің қалыптасуы жағынан Қазақстан қоғамы посткеңестік жүйедегі басқа елдерден өзгешеленеді, бұл өзгешелік қостілді адамдардың тілді білу деңгейлері, мемлекетті тіл және ресми түрде тең қолданылатын тіл арасындағы «күштер қақтығыстары», сөйлеу актісінде бейвербалды және вербалды элементтерді басым тілдің құрылымына «еліктету», «соған ұқсастыру» тәрізді факторларға байланысты. Сонымен қатар интерференцияның жазбаша мәтіндерде де байқалағандығын, бұл әсіресе бір тілден екінші тілге аудару ісінде көрінетіндігін атап өтеміз. Осыған байланысты интерференция құбылысы, әсіресе үшінші тілдің – ағылшын тілінің коммуникативті актіде маңызды орынды иелену кезеңі басталған қазіргі тұста, ғылымның жаңа бағыттарын негізге ала отырып, тың тұжырымдар жасауды қажет етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Вайнрайх У. Языковые контакты. – Киев: Высшая школа, 1979. – 19 с.
 [2] Орфоэпиялық сөздік. – Алматы: Арыс, 2007. – 120 б.
 [3] Сборник: 10 лет Независимости Республики Казахстан (Сборник законодательных актов). – Алматы, 2001. – 33 с.
 [4] Вященко В.С. Психолингвистическая характеристика лексической интерференции // Психолингвистические исследования развития речи и обучение второму языку. Сборник научных трудов. – М., 1980. С. 99-111.

Б.Қалиев

филология ғылымдарының докторы, профессор,
Алматы, Қазақстан

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ТҮБІРШЕК ТҮБІРЛЕР МЕН ТҮПКІ ТҮБІРЛЕР

Аннотация: Біз түбіршек түбір деп – түркі тілдерінің алғашқы дәуірлерінде жасалған жа (жапырақ), қа (қабық), са (сабақ), бү (бүршік), тү (түбір) дегендер сияқты қазіргі күн үшін мағынасыз, өз дәуірі үшін мағыналы түбірлерді, ал түпкі түбір деп – сол түбіршек түбірлерден жасалған жап, қап, сап, бүр, түп дегендер тәрізді үш дыбысты, бір буынды, мағыналы түбірлерді айтып отырмыз. Мақалада түркі тілдерінің дамуының алғашқы кезеңдеріндегі түбіршек түбірлері мен түпкі түбірлері қарастырылмақшы. Шындыққа жүгінсек, бұл мәселе түркі тілдерінде аз зерттелінген. Түбіршек түбір мен түпкі түбірлер туралы ғалымдар пікірі қарастырылды.

Тірек сөздер: түбір, аффрикаг, фонетика

Б.Қалиев

доктор филологических наук, профессор,
Алматы, Казахстан

ПЕРВИЧНЫЕ И КОНЕЧНЫЕ КОРНИ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

Аннотация: Мы называем первичным корнем - созданные в первые эпохи тюркских языков корни жа (лист), қа (кора), са (стебель), бү (бутон), тү (корень), бессмысленные на сегодняшний день, но значимые для своей эпохи. А конечным корнем мы называем трехзвучные, односложные, содержательные корни, такие как жап, қап, сап, бүр, түп, созданные из этих первичных корней. В статье будут рассмотрены первичные и конечные корни на ранних этапах развития тюркских языков. По правде говоря, этот вопрос мало изучен в тюркских языках. Были рассмотрены взгляды ученых на первичные и конечные корни.

Ключевые слова: корень, аффрикат, фонетика

B.Kaliev

Doctor, professor of philological sciences

ROOTS IN TURKIC LANGUAGES

Abstract: The article is devoted to roots of early stages of Turkic languages. This question was not studied in the field of Turkic languages. Views of scientists concerning root and roots

were discussed. The article will be devoted to the root roots and root roots of the early stages of the Turkic languages. In truth, this issue has not been studied in the Turkic languages. The views of scientists on the root root and root roots were discussed. We call the root - the root for the modern day, as I (leaves), ka (crust), sa (stem), cones (root), root (root), semantic roots for our era, and the root - three-sound, one-sound, semantic roots from these roots, and the root is three-sound, one-sound, semantic. Root roots and root roots in the early stages of the Turkic languages. As for reality, this issue has been little studied in the Turkic languages. The opinion of scientists about the root and root of the root was considered.

Keywords: root, affricate, phonetics

Бұл жердегі әңгіме түркі тілдерінің алғашқы кезеңдеріндегі түбіршек түбірлері мен түпкі түбірлері жайында болмақшы. Ол сайып келгенде, алғашқы сөздер (байырғы түбірлер) қалай жасалды? Ол өзінің даму тарихында қандай сатылардан өтті? – деген мәселелерге барып тіреледі.

Шындыққа жүгінсек, бұл мәселе түркі тілдерінде аз зерттелінген жоқ. Оны сонау Г.Вамбери, В.В.Радлов, В.А.Богородскийлерден бастап, одан беріректегі Н.А.Баскаков, Н.К.Дмитриев, А.М.Щербактар, кейінгі кездердегі А.Н.Кононов, Э.В.Севортян, Ә.Т.Қайдаровтарға дейінгі аралықтағы түркологтар мен шетел ғалымдары баяғыдан бері зерттеп келеді. Бір өкінішті жері ғалымдар осы мәселе жөнінде әлі күнге дейін белгілі бір тұжырымға келе қойған жоқ.

Біз түбіршек түбір деп – түркі тілдерінің алғашқы дәуірлерінде жасалған жа (жапырақ), қа (қабық), са (сабақ), бү (бүршік), тү (түбір) дегендер сияқты қазіргі күн үшін мағынасыз, өз дәуірі үшін мағыналы түбірлерді, ал түпкі түбір деп – сол түбіршек түбірлерден жасалған жап, қап, сап, бүр, түп дегендер тәрізді үш дыбысты, бір буынды, мағыналы түбірлерді айтып отырмыз. Айталық, жапырақ сөзінің түбірі жа ма, жаппа? Қабық сөзінің түбірі қа ма, қап па? Түбір сөзінің түбірі тү ме, түп пе? Егер жапырақ сөзінің түбірі жап десек, онда жамау, жамыл сөздерінің түбірі жам болғаны ғой?

Міне, тындармандар мен оқырмандардың зейінін біз осы мәселелерге аударғымыз келеді.

Түбіршек түбір мен түпкі түбірлер туралы ғалымдар не депті? Алдымен соған тоқталып аламыз.

Түркі тілдеріндегі зерттеуші ғалымдардың көпшілігі түркі тілдерінде түбірдің А, БА, БАБ, АББ және БАББ (Мұндағы А – дауысты, Б – дауыссыз дегенді білдіреді) деген алты түрі бар екендігін айтады [1, 66].

Айтса айтқандай-ақ, түркі тілдерінің бірі – қазақ тілінің түбірлеріне көңіл қойсақ, онда же, де, не, мә, жә, кә дегендер сияқты ашық буынды түбір сөздер мен одағайларды, ай, ой, ат, ас, ау, аш, аз, оқ, от, он, оң, өс, өн дегендер сияқты толып жатқан бітеу буынды түбірлерді, сондай-ақ, бақ, сақ, тақ, бал, сал, тоқ, жоқ, тау, тас, жас дегендер сияқты тұйық буынды сөздерді және қант, жент, бұлт, кілт, тарс, бырт, тырс, сырт, күмп, күрс, дүрс дегендер сияқты зағ есімдер мен еліктуіш сөздерді молынан кездестіруге болады. Бұлардың бәрі де бір буынды түбірлер.

Жоғарғылар тәрізді көне түбірлер қалай жасалған? деген мәселеге қатысты әр ғалымның пікірі әртүрлі. Мәселен, Г.Вамбери: «Түркі түбірлері екі не үш дыбыстан құралған. Бұлардың алғашқысы – үш дыбыстылар. Ал екі дыбыстысы әлгі үш дыбысты түбірлердің бір дыбысы түсіп қалу арқылы жасалғандар», – дейді [2, 6-7].

Осы пікірді Н.А.Баскаков та қолдайды. Ол: «Алғашқы түркі түбірлері үш дыбысты бітеу буын (БАБ) болды. Қалған түбірлер (БА, АБ) осы бітеу буынды түбірден, яғни БАБ түбірінен бөлініп шықты», – дейді [3:89, 158].

Бұл мәселеге байланысты: «Неге ен (дала) түбірі кең (дала) түбірінен жасалады? Неге ол керісінше емес. Мүмкін алдымен ен түбірі жасалған шығар. Кейіннен әлгі түбірдің басына К дауыссызы қосылып, кең сөзі содан кейін жасалған болар?!» деген ой бізді көп ойландырды.

Егер «дауысты дыбыстан басталатын екі дыбысты, бір буынды түбірлер тек үш дыбысты, бітеу буынды түбірлерден жасалынды» дейтін болсақ, онда ақ сөзі бақ сөзінен, ет сөзі бет сөзінен, үй сөзі күй сөзінен жасалды деуімізге әбден болады. Бірақ осы түйініміз дұрыс па?

Түркі тілдерін зерттеуші А.Зайончковский, А.М.Щербак, А.Н.Кононов, Э.В.Севортян-дар болса, «екі дыбысты түбірлер үш дыбысты түбірлерден шықты» дейтін жоғарғы пікірге қарама-қарсы: «Түркі тілдерінің БАБ, АБА, БАБА түбірлері БА, АБ түбірлеріне жұрнақ жалғану арқылы жасалады», – дейді де, оған жа^{+з}, жа^{+й}, жа^{+р}, же^{+м}, жі^{+к}; ор^{+а}, са^{+на} деген тәрізді түбірлерді мысалға келтіреді [4, 77; 5:432, 560-561].

Кейінгі кез зерттеушілердің бірі – А.Ысқақов: «Ежелгі түркі тіліндегі ең алғашқы пайда болған сөздер – жап, қат, тарп, торс деген сияқты еліктеме (еліктеуіш – Б.Қ.) сөздер болған. Осы күрделі құрамды түбірлердің соңында қатар тұрған ЛП, ЛТ, РП, РС дауыссыздарының алма-кезек түсіп қалуы арқылы алдымен жап, қат, тап, тос түбірлері, содан кейін жал, қал, тар, тор түбірлері жасалған», – дейді де, одан әрі төліе өз ойын былайша жалғастырады: «Көрсетілген тәсіл жалаң түбір жасаудың жалғыз ғана жолы емес. Еліктеме сөздердің соңында тұрған дауыссыздарды кезектестіріп түсіру арқылы жасалған жап немесе жал жалаң түбірлерінің басқы, ортаңғы, соңғы дыбыстарын басқа дыбыстармен алмастыру арқылы да жаңа түбірлер жасалып отырған», – дейді [6, 17, 20-21, 24].

А.Ысқақовтың айтуы бойынша, жап түбірінің басқы Ж дыбысын басқа дауыссыздармен алмастырсақ, бап, қап, лап, сап, тап, шап түбірлері, ортаңғы А дауыстысын басқа дауыстылармен алмастырсақ, жеп, жұп, жып, жіп түбірлері жасалады екен. Сөз соңындағы П дыбысын басқа дауыссыздармен алмастырсақ, тағы да осылар тәрізді оншақты түбір жасалады. Мыс.: жақ, жал, жаз, жай, жар, жас, жағ, жау т.б. Зерттеушінің ойынша, байырғы түркі түбірлері, міне, осылай жасалған көрінеді.

Азырақ ойланып көрелікші. Айтылған пікір шындыққа сай келе ме, келмей ме? Неге түркі тілдерінің барлық түбірлері еліктеуіш сөздерден ғана жасалуға тиісті?! Еліктеуіш сөздерден басқа сөздер болмады ма?

Біздің пікірімізше, көне түркі түбірлері, кейбір зерттеушілердің айтқандарындай аффрикат дыбыстардан да, еліктеуіш сөздерден де емес, кәдімгі дауыстыдауыссыз дыбыстардың еркін тіркесінен жасалған сияқты.

Осы жерде ескерте кетелік: Байырғы түбірлерді жасаудың белгілі бір заңдылығы, қалыптасқан жүйесі, болмаса сақтауды талап ететін қатаң ұстанымы жоқ. Тек түбір құрамындағы дауысты дыбыстар мен дауыссыз дыбыстар алмасып келіп тұрса және жуан дыбыстардан кейін жуан дыбыстар, жіңішке дыбыстардан кейін жіңішке дыбыстар келіп, сөз әуезді түрде айтылса болғаны.

Сонда біз сөз етіліп отырған түркі түбірлерінің жасалуы жалғамалылық құрылым ба, жоқ, фонетикалық сипаттағы ішкі даму ма?

В.Котвич бұл сұраққа «екеуі де» деп жауап беріпті [7, 35-36]. Бізге салса, бұл – «фонетикалық сипаттағы ішкі даму дегеніміз осы» деген болар едік.

Жоғарыдағылардай 2-3 дыбысты, ашық, тұйық, бітеу буынды түбіршек түбірлер мен түпкі түбірлер түркі тілдерінде өте көп. Акад. Ә.Қайдаровтың есептеуі бойынша, қазақ тілінде 1352 жеке қолданылатын, мағыналы және саны дәл осындай жеке қолданылмайтын, мағынасыз – жалпы саны 3 мыңдай түбірлер бар екен [1, 68].

Түрколог ғалымдардың айтуынша, *тұл*, *бұр* сөздерінің өзі нағыз түбір емес. Егер бұларды «түпкі түбір» деп атасақ, бұл түбірге дейін де тағы бір түбірдің болғандығы аян (Т.А.Бертагаев, Н.К.Дмитриев, А.М.Щербак т.б.). Мәселен, *түбір* сөзінің түпкі түбірі – *тұл* болса, *тұл* түпкі түбірінің байырғы түбірі – *тұ/тү* деп, ал *бұршиқ* сөзінің түпкі түбірі – *бұр* болса, *бұр*-дің байырғы түбірі – *бұ/бү* деп жорамалдауымызға әбден болады. Бұлар сияқты байырғы түбірлерді белгілі морфолог А.Ысқақов «түбіршек түбір» деп атапты [6, 42, 113].

Көрсетілген *тұ/тү* түбіршегінің жуан сыңарынан *тұ+р(у)*, *тұ+р+ыс*, *тұ+р+ақ*, *тұ+р+ық (тұрқы)*, *тұ+қ+ыл*, *тұ+қ+ыр(у)*, *тұ+й+ық*, *тұ+м+ша*, *тұ+н+шық* түбірлері жасалса, оның жіңішке сыңарынан *тұ+б+ір*, *тұ+б+ір+тек*, *тұ+й(ю)*, *тұ+й+ін*, *тұ+й+л(у)*, *тұ+н+кі*, *тұ+г+ел*, *тұ+р+ік (түрік ерін)*, *тұ+к+мі*, *тұ+з+у*, *тұ+з+ел(у)* түбірлері жасалған.

Ал *бұ/бү* түбіршегінің жуан сыңарынан *бұ+т*, *бұ+т+а(у)*, *бұ+т+ақ*, *бұ+р(у)*, *бұ+р+ыл*, *бұ+р+т+ый*, *бұ+қ (бұғу)*, *бұ+қ+тыр(у)*, *бұ+з(у)*, *бұ+з+ыл* түбірлері жасалса, оның жіңішке сыңарынан *бұ+р*, *бұ+р+ік*, *бұ+р+іл*, *бұ+р+іс*, *бұ+р+т+ік*, *бұ+к*, *бұ+к+ір*, *бұ+к+ір+ей*, *бұ+к+й*, *бұ+к+иш*, *бұ+к+ең*, *бұ+к+ең+де(у)*, *бұ+г+іл+у(у)*, *бұ+й+ен*, *бұ+т+ін* т.б. түбірлер жасалған.

Қазақ тілінде мұндай түбіршек (байырғы) түбірлер де, түпкі түбірлер де аз кездеспейді. Тіліміздегі *қабық* – *қауақ* – *қауыз* – *қауырсын* - *кебек* – *кеуек* – *кебенек* – *кеуле* – *кепей*, *гүл* – *күлте*, *өгіз* - *өкір* дегендердің де түбіршек түбірлерін **қа/ке**, **гү/кү**, **өк/өг** деп қарастыруға болатын сияқты.

Мұндай ойға итермелеп отырған – тағы да қайталап айтамыз, олардың ортақ семалары.

Дәл осындай ойды *өн*, *өс*, *өр* тәрізді бір буынды түпкі түбірлердің *Ө* түбіршектері туралы да айтуға болады. Себебі, біріншіден, бұлар да мағыналас сөздер, екіншіден, бұл сөздердің әрқайсысынан толып жатқан туынды түбірлер жасалған. Мыс.: **ӨН** (өсімдіктің тамыр тартып көгеріп шығуы, өсуі): *өну*, *өнгіш*, *өндір(у)*, *өндіргіш*, *өндіруші*, *өнік*, *өнім*, *өнімді*, *өнімсіз*, *өнімділік*, *өнбе*, *өнбес*, *өніп-өсу*, *өндіріс*, *өндірістік*, *өндірдей*, *өндірішек* т.б.

Түркі тілдеріндегі көне түбірлер фономорфологиялық жағынан тұрақты ма, жоқ, өзгермелі ме? деген сұраққа келсек, В.В.Радлов, Н.А.Баскаков, А.М.Щербак сияқты біраз түркологтар «түркі түбірі тұрақты болады; жеке қолданылады. Мағыналары анық, айқын болады» десе, А.Н.Кононов, Э.В.Севортян, А.Зайончковский сияқты екінші бір топ ғалымдар «ежелгі түркі түбірлері өзгермелі, көп вариантты болады», дегенді айтады [4, 45].

Көне түбірлердің көп варианттылығына қарап, Г.Вамбери, Ш.Х.Ақбаев, Б.Сағындықұлы сияқты біраз зерттеушілер «түркі тілдерінің ежелгі түбірлерінде қопарылмалы (флексивті) тілдердің белгілері бар. Соған қарағанда түркі тілдері қопарылмалы тіл дәуірін өз басынан өткерген» деген ой айтыпты [2, 73].

Зерттеуші Б.Сағындықұлының өзіне сөз берелік: «Түркі тілдері флексиялық құрылым дәуірін басынан өткізген. Содан кейін полисинтетикалық құрылым (түбір тіл) дәуірі келген. Түркі тілдері мұны да басынан өткеріп, агглютинативті (жалғамалы) құрылымға ауысқан», – дейді ол [8, 5].

Біздің ойымызша, бұл пікір жаңсақ пікір сияқты. Өйткені, біріншіден, түбір тіл, копа-

рылмалы тіл, жалғамалы тіл дегендер түбір сөздердің жасалу тәсіліне қарай емес, тілдердің морфологиялық (грамматикалық) құрылымына қарай бөлінген тіл топтары. Түбіршек тіл мен түбір тіл дәуірінде морфология мәселесі әлі дами қойған жоқ болатын. Екіншіден, қопарылмалы тілдерде қосымша бұрыннан жасалған, даяр тұрған, түбірлердің басына (префикс), ортасына (инфикс), соңына (суффикс) қосылатын болса, түркі тілдерінде қосымша тек сөздердің соңына ғана қосылады.

Олай болса, түбіршек тіл мен түбір тіл дәуіріндегі түркі түбірлерінің дыбыстық жағынан өзгермелілігі қопарылмалылықтың белгісі емес. Ол түбір жасау жолындағы әртүрлі тәсілдердің біреуі ғана.

Қорыта айтқанда, түркі тілдеріндегі түбіршек түбірлер мен түпкі түбірлер тіліміздің дамуына негіз болған ең алғашқы алтын көпірлер. Көне түбірлер аффрикат дыбыстардан да, еліктеуіш сөздерден де жасалған жоқ. Олар – дыбыстық түйіртпектерден құралған диффузды сөздердің жеке дыбыстарға саралануынан және сол сараланған дыбыстардың жеке дыбыс болып қалыптасуынан, қалыптасқан жеке дыбыстардың еркін тіркестерінен жасалған, ең алғашқы, бір буынды түбірлер. Осы түбірлердің дамуы, жетілуі нәтижесінде түркі тілдері бір сатыдан екінші сатыға, екінші сатыдан үшінші сатыға өте отырып, біртіндеп дамыды, жетілді.

Бұл мәселе туралы белгілі ғалым А.Ысқақов: «Түркі тілдері біздің заманы-мыздан әлденеше мыңдаған жылдар бұрын дүниеге келіп, түбіршек тіл (еліктеме тіл), түбір тіл құрылысы дәуірлерін бастарынан кеше отырып, жалғамалылық тіл құрылысы дәуіріне жеткен», – дейді [6:103].

Бұған алып-қосарымыз жоқ. Біз тек өзімізге дейінгі ғалымдардың тұжырымдарына өз көзқарасымызды білдірдік және аталған мәселені бұрын сөз болмаған басқа да тілдік материалдармен толықтырдық. Кейбір пікірлерді нақтылай түстік.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алматы, 1986. – 125 с.
- [2] Вамбери Г. Рукописные предисловие к Etymologisches Wörterbuch der Turko-tatarschen Sprachen. – Leipzig, 1878. – 13 с.
- [3] Басқақов Н.А. Тюркские языки. –М., 1960. С. 45-55.
- [4] Кононов А.И. Грамматика языка тюркских рунических памятников (ҮІІ – ІХвв.). –Л., 1980. С. 61-67.
- [5] Севортян Э.В. Аффиксы глагол образования в азербайджанском языке. –М., 1962. – 56 с.
- [6] Ысқақов А. Қазақ тілінің фонеморфологиялық құрылысын тарихи тұрғыдан сараптау. –Алматы, 1999. – 82 б.
- [7] Котвич В. Исследования по алтайским языкам. –М., 1962. С. 105-110.
- [8] Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы, 1994. – 36 б.

МРНТИ 16.21.41

Б.Қасым

Абай атындағы ҚазҰПУ, Мемлекеттік тіл кафедрасының меңгерушісі,
филология ғылымдарының докторы, профессор,
Алматы, Қазақстан

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ КҮРДЕЛІ ЕТІСТІКТЕР ТУРАЛЫ КӨЗҚАРАСТАР

Аннотация: Түркі тілдеріндегі күрделі етістік жайлы зерттеуісі XIX ғасырдың басында, түркі тілдерінің алғашқы грамматикалары жасала бастаған кезде қолға алынды. Түркі тілдеріне байланысты материалдарды жинап, құнды тұжырымдар айтқан зерттеушілер Н.И.Ашмарин, П.М.Мелиоранский, В.В.Радлов еңбектерінің тіл ғылымының дамуында өзіндік үлесі бар. Әсіресе, олардың сөзжасамға байланысты тұжырымдаған ғылыми қағидаларының маңызы ерекше. Мақалада жалпы түркі тілдеріндегі күрделі етістікті жаңа бағытта когнитивтік тұрғыдан зерттеу қажеттігі туралы айтылады. Себебі етістіктің семантикалық табиғаты көпқырлы, оның функционалды-прагматикалық қызметі түркі тілдерінің өз ерекшелігіне сай түрлі болуы заңды құбылыс. Жалпы түркі тілдеріндегі күрделі етістікке жаңа контексте когнитивті көзқарас қажеттілігі қарастырылады. Етістіктің семантикалық табиғаты әртүрлі болғандықтан және оның функционалды-прагматикалық қызметі семантикалық түркі диалектісінен оның ерекшелігіне байланысты өзгешеленеді.

Тірек сөздер: түркі тілдері, күрделі етістіктер, аналитикалық тәсіл

Б.Қасым

Заведующий кафедрой государственного языка КазНПУ им. Абая,
доктор филологических наук, профессор,
Алматы, Казахстан

МНЕНИЯ О СЛОЖНЫХ ГЛАГОЛАХ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

Аннотация: Исследование сложного глагола в тюркских языках было начато в начале XIX века, когда начали создаваться первые грамматики тюркских языков. Научные труды Н.И.Ашмарина, П.М.Мелиоранского, В.В.Радлова, собравших материалы по тюркским языкам и сделавших ценные выводы, внесли свой вклад в развитие языкознания. Особое значение имеют научные принципы, сформулированные ими в связи с словообразованием. В статье говорится о необходимости когнитивного исследования сложного глагола в тюркских языках в новом направлении. Так как семантическая природа глагола многогранна, естественно, что его функциональная и прагматическая функция варьируется в зависимости от особенностей тюркских языков. В целом в тюркских языках рассматривается необходимость когнитивного подхода к сложному глаголу в новом контексте. Поскольку семантическая природа глагола разнообразна, его функционально-прагматическая функция отличается от семантического тюркского диалекта в силу его специфики.

Ключевые слова: тюркские языки, сложные глаголы, аналитический метод

В.Касым

Head of the Department of State Language KazNPU named after Abai,
Doctor of philological sciences, Professor,
Almaty, Kazakhstan

VIEWS CONCERNING COMPLEX VERBS IN TURKIC LANGUAGES

Abstract: The article considers the need of the cognitive approach in the new context to a complex verb in common Turkic languages. As the semantic nature of the verb is diverse, and its functional and pragmatic activity differs from the semantic Turkic dialect depending on its specifics. The article discusses the need for a cognitive approach in a new context to a complex verb in common Turkic languages. Since the semantic nature of the verb is diverse, and its functional and pragmatic activity differs from the semantic Turkic dialect, depending on its specificity. The study of the compound verb in the Turkic languages began at the beginning of the 19th century, when the first grammars of the Turkic languages began to be created. Scientific works of N.I. Ashmarin, P. M. Melioransky, V. V. Radlov, who collected materials related to the Turkic languages, have their own contribution to the development of linguistic science. Of particular importance are the scientific principles formulated by them in connection with word formation. The article talks about the need for cognitive research of a complex verb in Turkic languages in a new direction. Since the semantic nature of the verb is multifaceted, its functional and pragmatic activity is a natural phenomenon, which corresponds to its specificity of the Turkic languages. In general, in the Turkic languages, the need for a cognitive approach to a complex verb in a new context is considered. The semantic nature of the verb is diverse and its functional-pragmatic function differs from the semantic Turkic dialect in its peculiarity.

Keywords: Turkic languages, complex verbs, analytical approach

Күрделі етістік тілде кең қолданылатын құбылыс болғандықтан, оны назардан тыс қалды деуге болмайды. Түркі тілдеріндегі күрделі етістік жайлы зерттеу ісі ХІХ ғасырдың басында, түркі тілдерінің алғашқы грамматикалары жасала бастаған кезде қолға алынды. Бұл жерде, ең алдымен, И.Гигановтың есімін атауға болады, ғалым «Тағар тілінің грамматикасы» деген еңбегінде күрделі етістіктің екі етістіктен жасалатынын, оның алғашқы сыңарының *-б* немесе *-а/-*й түріндегі көсемшеге аяқталатынын айтқан болатын [1, 45]. Бұл көзқарасты А.Архангельский де қолдады. А.Архангельский түркологтардың ішінде алғаш рет етістіктердің күрделі етістік деп аталатын түрі тек аналиткалық тәсілмен жасалатынын айтты.

Ұқсас көзқарастардың ішінде М.Қазамбек күрделі етістікте (составной глагол) сөзжасамдық қасиет бар екенін анықтап, оны тұтас қалпында бір сөз ретінде таниды, оған дұрыс анықтама береді [2, 1846]. Күрделі етістіктің біраз мәселесі негізгі саны болмаса да, оның кейбір жақтары кейбір зерттеушілердің еңбектерінде ұқсас құбылыстармен бірге қаралып, талданды. Бұл тұжырымдар тілдің сол кездегі тұрғысынан қарағанда, құнды пікірлер.

О.Бетлинг түркі тілдеріндегі аналитикалық құрылымға басқаша көзбен қарайды. Ол аналитикалық форманы аффикс немесе морфема ретінде қарастыру-дың дұрыстығына күдік келтіреді. Автор аналитикалық конструкцияны перифрастикалық жасалым деп атайды. О.Бетлингтің пікірі бойынша, аналитикалық формалар – есімшеге немесе қимыл есіміне көмекші етістіктердің тіркесуі арқылы жасалған күрделі сөздер [3, 1964].

Түркі тілдеріне байланысты материалдарды жинап, құнды тұжырымдар айтқан зерттеушілер Н.И.Ашмарин, П.М.Мелиоранский, В.В.Радлов еңбектерінің тіл ғылымының дамуында өзіндік үлесі бар. Әсіресе, олардың сөзжасамға байланысты тұжырымдаған ғылыми қағидаларының маңызы ерекше. Мұнда олар күрделі сөздерге, сөзқосымға (словосложение) қатысты нақтылы деректер береді.

Сөзжасам арқылы жасалған етістік құрамдары алғашқы грамматикалардың бәрінде де сөз болады. Ең алғаш осы мәселені зерттегендердің бірі М.А.Қазамбек, кейініректе Н.И.Ашмарин т.б. өздерінің зерттеулерінде есім мен етістіктен болған сөзқосымға толық анықтама берді.

Түркітануда күні бүгінге дейін нақты күрделі етістікті зерттеген арнайы монографиялық еңбек жоқ. Бірақ етістікті сөзжасамға байланысты немесе аналитизмге арналған

пікірлер мен талдаулар бар. Бұл арада түркологтардың біраз еңбегін атауға болады. Солардың ішінде, әсіресе, А.Н.Кононов, Н.А.Баскаков, А.А.Юлдашев, А.М.Щербак, С.Н.Муратов, Б.О.Орузбаева, Д.М.Насилов, Ф.А.Ганиев, Н.К.Дмитриев, Н.П.Дырленкова, А.К.Алекперов, Д.Г.Тумашева, Н.Оралбай, А.Т.Тыбықова, А.Ысқақов т.б. тәрізді тіл мамандарының еңбектерін атаған жөн.

Қазіргі таңда түркі халықтардың мамандары бұл мәселені басқа мәселелерді зерттеу үстінде, түркі тілдерінің грамматикаларында күрделі етістіктер туралы пікірлер айтып жүр. Ф.Р.Зейналов: «Сөзжасамның аналитикалық тәсілі, соның ішінде күрделі етістіктер – қазіргі түркі тілдерінде көкейтесті мәселе. Зерттеушілер бұл тақырыпты айқындауда бір көзқараста болмай отыр. Сырттай құрылымы мен формасы ұқсас құбылыстар бірге қарастырылып жүр. Көптеген түркологтар аналитикалық тәсілмен жасалған сөздердің бәрін күрделіге жатқызады» [4, 129] деген. Сондай-ақ, Ф.А.Ганиев те осы пікірді әрі қарай толықтыра түседі: «Татар тіл білімінде ғана емес, жалпы түркологияда күрделі сөздердің жігін құрандылардан ажырату белгілерін көптеген авторлар етістікке байланыстыра (алып бару «неси») сияқты етістіктерді) сөзжасам жүйесінде тіпті қарамайды да... Осыдан барып күрделі сөздердің барлық түрлерін зерттеу міндеттері [5, 2] туады» дегенді айтады. Күрделі етістік туралы пікір алалығы осы проблеманың арнайы зерттелмеуіне байланысты деп ойлаймыз. Себебі күрделі етістік туралы жаңа көзқарастар көбіне басқа мәселелерді зерттеу кезінде айтылған, сондықтан олар бүкіл түркітануда танылды деу қиын. Түркологтардың жеке тілдерге арналған грамматикалары ертеректе бұрынғы ескі ізбен жазылған. Мысалы, алғашқы грамматикаларда күрделі етістікке: «Күрделі етістік әдетте негізгі және көмекші етістіктің тіркесуі арқылы жасалады» деген анықтама берілген. Күрделі етістіктің бұл анықтамасы түркітануда кең тараған анықтама болды. Кейін бұл көзқарастың АФ-қа тән екені анықталып, дәлелденсе де, осы қағида ғалымдардың пікірлерінде әлі де болса сақталып келеді. Бірақ түркітануда жаңа көзқарастар түрлі қимылдың өту сипаты, немесе модальділік категориясымен байланысты КЕ-тің негізгі қызметі мен табиғатын ажырататын грамматикалық АФ-тер арқылы мәселелер анық байқалады.

Атап айтқанда, пікірлердің бірқатарына күрделі етістік категориясына құрамында екі етістігі бар және есім етістіктен тұратын етістіктердің бәрі жатады деген көзқарас тән болды. Бұл саладағы зерттеулер жалпылама сипатта болды да, көбінесе мәселенің ішкі сырына үңілу жағы жетіспеді. Осы орайдағы лингвистикалық әдебиетте күрделі етістік деп етістіктің аналитикалық тәсілмен жасалған түрін айтағын. Бұл көзқарас ғылыми әдебиетке де, оқулықтарға да енді. Сол кездегі зерттеулерге тән қасиет терминнің жалпылама қолданылуы, «күрделі етістік» деген ұғымға құранды етістік те, сонымен қатар етістік пен етістіктің тіркесуінен жасалған грамматикалық конструкциялар, етістікті оралымдар, аналитикалық көмекшілер де енді. Сол сияқты етістікті тұрақты тіркестер де күрделі етістік деп танылып жүрді. Бұл зерттеулерде, көбінесе, күрделі етістіктің жасалу тәсілі, оның пайда болуы қарастырылады. Бұл ретте, Н.П.Дырленкова, И.А.Батманов, Н.К.Дмитриев, А.Н.Баскаков, Л.Н.Харитонов, Б.Орузбаева, В.Г.Егоров, Р.А.Аганин, Р.Р.Юсупова, т.б. еңбектерін атап өтуге болады.

Зерттеушілер күрделі етістікті сөз еткенде, әдетте, оны мазмұн-мағынасының тұтастығына көңіл бөле бермейді де, тек олардың жасалу заңдылығын талдаумен шектеледі. Олардың ішінде аналитикалық тәсілмен жасалған түрлі тілдік құбылыстар бірге қаралады. Мысалы, Н.А.Баскаков өзінің қарақалпақ тілі туралы еңбегінде аналитикалық тәсілмен жасалған күрделі етістіктерді екіге бөліп қарайды, біріншісі – құранды етістіктер, яғни есім мен етістіктен жасалған және көсемше мен көмекші етістіктің тіркесуінен жасалғандар, екіншісі – күрделі етістіктер [6, 323].

Бұндай пікірді түркімен тілінің маманы А.Х.Байлиев пен ұйғыр тілінің маманы Ш.Кибилов те қолдайды: Олар 1) есім мен етістіктің тіркесуінен; 2) көсемше мен көмекші етістіктердің тіркесуінен жасалған етістіктер деп бөледі. Ал оны, А.Х.Байлиев «Сложные глаголы в туркменском языке» деген еңбегінде: «Сложный глагол состоит

обычно из двух слов... Основное слово никогда не подвергается изменению, остается всегда неизменным. В качестве основного слова вступают имена в неопределенном падеже и глаголы в деепричастной форме» [7, 51] деген пікірінен анық көреміз. Сонымен қатар, бұлар көмекші етістік өзінің дербес мағынасын сақтайтынын да айтады. Бір топ түркологтар «есім+көмекші етістік» моделімен жасалған сөздерді құранды (составные) етістіктер деп атайды. Олар есім+көмекші етістік үлгісімен жасалған етістіктердің сынарлары етістіктен жасалған күрделі етістіктерден өзгеше екенін дәлелдеген.

Н.К.Дмитриев башқұрт тілінің грамматикасында күрделі етістік жайлы былай дейді: «Вспомогательный глагол «делать» и «быть»... он употребляется при именах... и образует от них глаголы, т.е. выполняет роль некоего словообразовательного элемента. Примеры *хекем итеу (суждение+делать)* т.е. *судить, выносить решения*» [8, 194]. Бұл арада ғалымның құранды етістіктің жасалуы туралы айтып отырғаны көрінеді. Күрделі етістік деген терминді Н.К.Дмитриев қолданбайды. Көмекші етістік деген терминді тек құранды етістіктермен байланысты қолданады.

Ал етістік+етістік типтегі қолданысты тек вид категориясымен байланысты ғана берген, бірақ онда көмекші етістік деген терминді қолданбайды.

Б.О.Орузбаева өзінің «Словообразование в киргизском языке» деген еңбегінде бұрынды-соңды айтылған пікірлерді жинақтап, нақтылы тілдік деректерді талдап, күрделі етістікке өзінше анықтама берген. Ол күрделі етістіктің негізгі белгісі – күрделі сөздің белгісінен шығу керектігін айта келе: «Главными признаками, позволяющими отнести их в разряд сложных, являются степень лексикализации...» [9, 73] – дейді. Себебі тіл білімінде қалыптасқан күрделі сөздің принциптеріне сәйкес айтылған ғылыми концепция күрелі етістікті аталым ретінде қарастырумен ұштасып жатыр. Сонымен қатар, автор «есім+етістік» және «көсемше+етістік» жайын жеке-жеке талдай келе, екеуінің айырмашылығын көрсетеді. Тілдік фактілердің сырттай тұлғалық жағынан ұқсас болғанымен, іштей мағынасы үндес келмейтінін айтады.

Б.Орузбаева күрделі етістікті талдай келе, оған мынадай анықтама береді: «... для сложных глаголов характерны переносность семантики, устойчивость и во многих случаях невозможность изолированного, самостоятельного употребления каждого компонента...» [9, 74]. Бұл жерде «переносность» деп отырғаны – күрделі етістіктің жаңа мағынасы туралы пікірі. Автор мынандай мысалдар келтіреді: келе кет – зайти по пути, тұра тұр – подождать, жаза сал – написать [9, 72] т.б. Осы жерде ғалымның айтқан тұжырымына сәйкес келмейтін тілдік деректер де бар. Әрине, бірінші деректегі (келе кет) беретін мағынасы мен қызметіне сәйкес күрделі етістікке жатқызып, соңғыларын (тұра тұр, жаза сал) аналитикалық формаға қосар едік.

Осындай ой-пікірді чуваш тілінің маманы В.Г.Егоров та қолдайды. Ол күрделі етістікті екі түрге бөліп қарайды да, екінші топқа көсемше мен көмекші етістіктің тіркесінен жасалған етістіктерді жатқызады. Мысалы: кирг. қайтарып бер – «отдать», «возвратить», кирип чык – «заходить», зайти, алып кел – «принести»; каз. алып кел – «принести», алып кет – «унести, увести», шығып кет – «выйти», алып таста – «выбросить», қайтарып бер – «возвратить», алып бер – «подать»; к-қалп. алып кел – «принести», айналып өт – «обойти»; ног. барып кел – «сходить», сатып ал – «купить»; гаг. учуп гит – «улететь»; тув. чедирип бээр – «отнести»; кум. байып кет – «разбогатеть», уруп сал – «ударить», батып қал – «завязнуть»; кирг. ырдап жібер «запеть» [10, 106] т.б. күрделі етістіктерді келтіреді. Зерттеушінің көзқарасы қалыптасқан дәстүрден біршама ілгері шығып, күрделі етістіктің лексикалық тұлға екеніне көңіл бөлген. Осындағы мысалдардың біразын кейбір тілшілер етістікті еркін сөз тіркесіне жатқызады. Ал, шын мәнінде, осы келтірілген мысалдар – лексикалық бірлік ретінде қолданылатын аталымдар. Әрине, соңғы мысалдарда байып кет, уруп сал, ырдап жібер дегендер негізгі етістік пен көмекші етістіктің тіркесуінен жасалып, қимылдың түрлі өту дәрежесін білдіреді де, -п кет, -уп сал, -п жібер аналитикалық формантқа жағайды.

Ал, А.Н.Кононов, А.А.Юлдашев, А.Т.Тыбыкова, А.К.Алекперов, Ф.А.Ганиев, Н.Оралбай тәрізді ғалымдардың еңбектерінде бұған қарағанда өзгешелеу көзқарастың нышаны байқалады. Ғылыми зерттеулерде түркі тілдерінде аналитикалық формалы етістіктің бар екені дәлелденді.

Н.Оралбаева, М.М.Текуев, Д.Г.Тумашева т.б. зерттеушілер күрделі етістікті сөзжасамға жатқызады, күрделі етістіктің құрылымына, семантикалық мағынасына баса назар аударады. Олар күрделі етістіктің ұқсас тілдік құбылыстардан табиғаты өзгеше проблема екенін тани білді. Сондықтан, олардың жігін ажырату мақсатында арнайы еңбектер мен монографиялар, ғылыми мақалалар жазылды.

Бұл мәселе төңірегінде А.Н.Кононов пікірінің өзіндік ерекшелігі бар. Ол өзінің «Грамматика современного узбекского литературного языка» деген еңбегінде күрделі етістікке құранды етістікті жатқызады: «Сложные глаголы (или глаголы аналитического типа) – лексико-синтаксические комплексы, составляющие которых выступают глаголы килмоқ, эт-моқ, очень редко айла-моқ делаять и бұлмоқ делаяться, становясь. Лексическая часть сложного глагола является носителем исходного лексического значения, она состоит из одного слова, принадлежащего к любой части речи (за исключением личных и деепричастных форм глагола), ... лексической частью может быть также словосочетание» [11, 259]. Күрделі етістікке А.Н.Кононов жабоп бермоқ (жауап бермек) сияқты сөз тіркестерін де жатқызады. Ал етістік+етістік құрамдағы күрделілерді күрделі етістікке кіргізбейді, күрделі етістік деген тақырыпта әңгіме тек жоғарыда айтылған құранды етістіктер туралы ғана болған.

Бұндай құрамдағы етістіктерді А.Н.Кононов «Формы глагола, выражающие характер протекания действия» деп атап, сөзжасамға қоспайды. А.Н.Кононов бұндай құрамдағы етістіктердің бірінші сыңары (көсемше) лексикалық мағынаны білдіреді дейді, екінші сыңары туралы пікірін өз сөзімен келтірейік: «Второй элемент – глагол – выполняет служебную роль: модифицирует лексическое значение первого элемента, осложняя его оттенками мгновенности, динамичности, длительности, инхоативности (т.е. начинательности), повторяемости, многократности, направленности действия (к говорящему от говорящего), целеустремленности действия (для субъекта, для объекта), возможности, невозможности или выражением способов, образа совершения действия» [11, 263].

А.Н.Кононов өзбек тілінің грамматикасында күрделі етістікті толық бермеген, бірақ мұнда ол аналитикалық формалы етістікті күрделі етістіктен бөліп қарап, оның қимылдың өту сипаты категориясының формасы екенін көрсеткен. А.Н.Кононов етістіктің аналитикалық формасының теориясын бермегенімен, оның күрделі етістік емес екенін таныған, оны грамматикада бөліп көрсеткен. Міне, оны етістіктің аналитикалық формасын ғылымда танудың алғашқы адымы деп қарауға болады.

А.А. Юлдашев түркологияда бірінші рет етістіктің аналитикалық формасының теориялық негізін құрған. Ол күрделі етістік деп саналып жүрген тілдік құбылысқа оған жаппайтын мүлдем басқа-басқа тілдік құбылыстардың жатқызылып жүргенін дәлелдеп, солардың ішінен етістіктің аналитикалық формаларын бөліп алып, олардың грамматикалық құбылыс екенін дәлелдеді: «... два компонента сложного глагола... его структуры являются двумя производящими основами, взаимодействующими чаще всего на паритетных началах. Именно этим в первую очередь отличается сложный глагол от внешне сходной аналитической формы, где в качестве производящей основы фигурирует только первый глагол, а второй вместе с аффиксальным компонентом первого составляет монолитную сложную морфему...» [12, 89]. Ғалым күрделі етістікті күрделі сөз сияқты лексикалық ұғым ретінде тануды міндет етіп қойды. Ол жөнінде мынандай пікір айтады: «... сложное слово предвлагает такое отношение между компонентами, которое способствует своеобразной реализации их лексических значений и которое приводит к возникновению новой лексической единицы является возможность осуществления значений компонентов в новой семантической сфере, которая сопровождается нарушением синтаксических отношений между компонентами» [12, 9]. Мысалы, Қара жердегі ізді

кардағыдай танытын кезім және қай ауылда қандай ұры барын да білемін, көп ұзатпай екі түйені жетелеп, ауылға қайтып келдім» (Б.Тоғысбаев). «Жылқышылармен бірге Отар Оспанның өзін де алдына салып қуып әкел» (Ә.Нұрпейісов). «Кемпірі кеткен бойда Сүйеу қарт тез қозғалып, сырқат балаға жетіп барды» (Сонда). Бұдан мынадай қорытынды шығаруға болады: біріншіден, күрделі сөзге тән қасиеттерді күрделі етістіктен те табуға болатындығы, екіншіден, күрделі сөз болсын, күрделі етістік болсын, ол жаңа мағынаның пайда болуы, үшіншіден, оларға сөздік қордан орын алатын сөздер ретінде қарау қажеттігі. Осы тұста А.А.Юлдашевтың етістік сөзжасамына берген анықтамасын келтіруге болады: «Из примов словообразования наиболее значительное явление представляет словосложение – способность языка реализовать возникающее множество новых понятий через посредство лексической единицы более сложного типа, чем отдельное слово, через посредство комплекса слов» [12, 54]. Бұл анықтама жаңа жасалған лексикалық сөз я жаңа ұғымды білдіреді деп тұжырымдайды. Зерттеуші күрделі сөздерді (күрделі етістік) лексикалық единица ретінде алып, оларды құрайтын компоненттердің мағыналы сөздерден тұратынын атап көрсеткен. Автордың пікірінше, күрделі етістіктің басты қасиеті құрамындағы компоненттердің сапасында, лексикалық мағынасында. Күрделі етістіктің екі компонентінде сөз жасауға тең дәрежеде қатысады.

Жалпы түркі тілдеріндегі күрделі етістікті жаңа бағытта когнитивтік тұрғыдан зерттеу қажеттігі туындайды. Себебі етістіктің семантикалық табиғаты көпқырлы, оның функционалды-прагматикалық қызметі түркі тілдерінің өз ерекшелігіне сай түрлі болуы заңды құбылыс. Сондықтан күрделі етістік бүтін біртұтас мағынаны білдіретін тұтас лексикалық тілдік бірлік, яғни күрделі ұғымды білдіретін аталым ретінде салыстыра қарастыру.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Гиганов И. Грамматика татарского языка. – СПб., 1901. 188 с.
- [2] Казембек М.К. Грамматика турецко-татарского языка. – Казань, 1846. 467 с.
- [3] Беллинг О. Über die Sprach der Jcketen Grammatik. TheHadue, Mounon, 1964. – 581 s.
- [4] Зейналов Ф.Р. Аналитический способ образования глаголов в современных тюркских языках // Советская тюркология и развития тюркских языков в СССР. –Алма-Ата, 1976. – С. 129-130.
- [5] Ганиев Ф.А. Аналитическая морфология тюркских языков: проблемы и задачи // Советская тюркология. –1979. – № 1. –С. 3-9.
- [6] Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. –Т.П. –М., 1952. –543 с.
- [7] Байлиев А.Х. Сложные глаголы втуркменском языке // Проблемы туркменской филологии. –Т.1. –Ашхабад, 1964. –53 с.
- [8] Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. –Л., 1948. –196 с.
- [9] Орузбаева Б.О. Словообразование в киргизском языке. – Фрунзе, 1964. –311 с.
- [10] Егоров В.Г. Словообразование в тюркских языках //Структура и история тюркских языков. – М., 1971. – С. 95-107.
- [11] Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М.-Л., 1960. – 446 с.
- [12] Юлдашев А.А. Соотношение деепричастных и личных форм глагола в тюркских языках. – М., 1977. – 270 с.

МРНТИ 16.21.61

Н.Әміржанова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының кандидаты,
Алматы, Қазақстан

АКАДЕМИК І.КЕҢЕСБАЕВ: ЖАЗУ МӘДЕНИЕТІНІҢ ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Аннотация: І.Кеңесбаевтың әліпби мен орфография мәселелеріне байланысты ұстанған өзіндік принциптері бар. Олар: жазу ережелерінің жатықтығы, оқушы қауымға түсініктілігі, халық сауатын тез көтеруге, қазақ әдеби тілінің даму заңдылықтарына бейім келуі. Ғалым әліпби құрастыру мен орфография ережелерін түзуге күнделікті дамып келе жатқан өмір талабының тұрғысынан қарады. Сол бағытта жұмыс жасап, қазақ әдеби тілінің дамуына үлес қосты. Мақалада академик І.Кеңесбаевтың қазақ тіл біліміне қосқан үлесі жайында айтылған. Сондай-ақ жазу мәдениеті, әліпби құрастыру мен орфография мәселелеріне қосқан еңбегі сөз болады.

Тірек сөздер: орфография, жазу мәдениеті, орфоэпия

Н.Амиржанова

научный сотрудник Института языкознания
им.А.Байтұрсынова, кандидат филологических наук,
Алматы, Казахстан

АКАДЕМИК И.КЕҢЕСБАЕВ: ПУТИ РАЗВИТИЯ КУЛЬТУРЫ ПИСЬМА

Аннотация: У И.Кенесбаева есть свои принципы, связанные с вопросами алфавита и орфографии. Это: сложность правил написания, понятность обучающимся, способность к быстрому повышению грамотности населения, склонность к закономерностям развития казахского литературного языка. Ученый подходил к составлению алфавита и формированию правил орфографии с точки зрения повседневно развивающихся жизненных требований. Ученый работал в этом направлении и внес вклад в развитие казахского литературного языка. В статье говорится о вкладе академика И.Кенесбаева в казахское языкознание, также будут отмечены его заслуги в вопросах культуры письма, составления алфавита и орфографии.

Ключевые слова: орфография, культура письма, орфоэпия

N.Amirzhanova

Researcher at the Department of Language Culture of the Institute of Linguistics
Named after A. Baitursynova, candidate of philological sciences,
Almaty, Kazakhstan

ACADEMICIAN I.KENESBAYEV: WAYS OF DEVELOPMENT OF CULTURE OF WRITING

Abstract: The article describes the contribution of academician I. Kenesbaev into Kazakh linguistics. Culture of writing, alphabet compilation and problems of orthography are discussed. The article describes the contribution of academician I. Kenesbaev to Kazakh linguistics. Written culture, alphabet writing and spelling problems are discussed. I. Kenesbaev has his own principles, adhering to the questions of the alphabet and spelling. These are: the smoothness of the rules of writing, the comprehensibility of the learning community, the tendency to rapidly increase the literacy of the population, the laws of the development of the Kazakh literary language. The scientist considered the alphabet from the point of view of the everyday life of the developing life requirements for the compilation and drafting of spelling rules. He worked in this direction, making a contribution to the development of the Kazakh literary language. The article talks about the contribution of academician I. Kenesbaev to the education of the Kazakh language. We are also talking about the culture of writing, the formation of the alphabet and spelling.

Keywords: orthography, culture of writing, orthoepy

Жазба тілдің графикасы мен орфографиясы, орфоэпиясы сияқты тіл білімінің жеке зерттеу нысандары үнемі қоғамдық назарда болып, тіл саясатымен, қоғам мәдениетімен ұштастырыла талқыланып, таласты мәселелер айтылып жататыны бәрімізге белгілі. Олай болатын себебі қоғамның тіл сауаттылығы, тілдің орфографиялық, орфоэпиялық нормаларын сақтап жазуы не сөйлеуі жалпы ұлт тілінің даму деңгейін, мемлекеттік тілдің мәртебесін айшықтап көрсететін көрсеткіш ретінде танылады.

Қазақ тіл білімінде орфография мәселелері негізінен XX ғасырдың 10-20 жылдарынан бастап сөз бола бастады. Әліпби, емле, оны реформалауға байланысты пікірталас, қазақ оқымыстылары пікірлері алғашқыда «Дала уәлаяты», «Айқап», «Қазақ» газеттерінен көрініс тапса, 1920 жылдан бастап «Еңбекші қазақ», «Жаршы», «Жаңа мектеп» газеттер төңірегіне ұйысып отырған-ды. Ал 30-жылдардан кейін «Социалды Қазақстан» газетінде, «Халық мұғалімі» журналында қазақ емлесінің жеке мәселелеріне және принциптеріне байланысты әртүрлі мақалалар жарияланды.

Қазан төңкерісінен кейін елімізде мәдени революция дәуірі басталды. Бұл ғасырлар бойы негізгі көпшілігі қараңғылықта болып келген халықты сауаттандыру, білімдендіру ұранымен басталды. Ал осы дәуірде бұрын негізі жоқ оқу-ағарту мәселесінде практикалық мұқтаждықтан келіп туған көп мәселелер алға тартылды. Бір қалыпқа түспей жүрген әліпби мен орфография қиыншылықтарын ескерсек, сол кездегі интеллигенцияға, ағарту майданындағы қайраткерлерге қаншалықты ауыр жүк, жауапты міндет артылғанын түсіну қиын емес.

Айта кетерлік жайт, қазақ халқының Қазан төңкерісіне дейін жаппай бірыңғай талап бойынша қолданған орфографиясы тұрақты болмады. Қазақ орфографиясының іргетасын XX ғасырдың 10-ншы жылдары А.Байтұрсынов қалағанды. А.Байтұрсынұлының қолға алуымен ескі қазақ жазба тілі халық тілі негізінде реформаланып, XX ғасырдың басында төте жазу дүниеге келді. Бұлай болатын себебі ескі жазба тіл жаппай сауаттандыруды, ағартуды жедел атқаруға жарамды болмады, жазудың бұл түрін игеруге бірнеше жылдар (кем дегенде үш-төрт жыл) қажет болды. Ал А.Байтұрсынұлының төте жазуы қалың жұртшылық қысқа мерзімде (үш-төрт айда) игеріп алатындай тиімділік деңгейі жоғары болды. Өз уақытында А.Байтұрсыновтың реформалаған жазу жүйесі бүкіл түркі жұртына белгілі болып, қазақтың ұлттық жазуы деген ат беріледі. Бірақ күштеу саясаты жүргізіліп, жазудың мүмкіндіктері бұрмаланып, латын графикасына негізделген қазақ жазуының дүниеге келуіне барлық мүмкіндіктер қарастырылады. Осы кезде әліпби мен емлеге қатысты айтыс-тартыс, пікірталастар жүргізіледі. 1920 жылдардан басталған тартыс, яғни араб жазуын қолданыстан мүлдем шығарып, латын әліпбиін қабылдау алдындағы қазақ зиялылары арасында түрлі бағыттағы пікірталастар орын алып, латыншылар және

арабшылдар немесе қазақшылдар деген екі топқа бөлінді. Коммунистік империялық саясаттың нәтижесінде «ұлттық жазу» ретінде танылған А.Байтұрсынұлы реформалаған жазудың ғұмыры қысқарып, латын жазуына негізделген қазақ жазуының қабылдануына барлық жағдай жасалады. Латын жазуына көшуге, әсіресе, Қазақстанда қарсылық қатты болғанын тарихи деректерден көруге болады. Бір топ ғалымдар қазақ тілі үшін Байтұрсынов әліпбиінің жарамдылығын жақтап сөйлесе, екіншілері кереғар пікір айтып, қарсылықтарын сездірді. Байтұрсынұлының әліпбиін жақтаушыларға «байшыл», «буржуазияшыл, ұлтшыл», «алашордашыл», «діншіл» деген айыптау көп болды. Баспасөз беттерінде халықтың көзқарасын адастыру мақсатында бірнеше мақалалар жарыққа шығып тұрды. Бірақ А.Байтұрсынұлы бастаған қазақ зиялылары мұның түпкі астарында қандай саяси-идеологиялық мақсат көзделгенін жақсы білетін. Олар латын графикасына негізделген жазуды алу, уақытша көзбояушылық шара екендігін, жазуды түптің түбінде орыстандырудың кілті болған орыс әліпбиіне түсіретінін түсінді. Сондықтан олар жазу реформасына түбегейлі қарсылық білдірді. Бірақ әртүрлі тілдік дәйектемелерге қарамастан латын графикасына негізделген қазақ жазуына көшіру қолға алынады. Сондықтан 1926 жылы (26 ақпаннан 6 наурыз аралығында өткен) Баку қаласында Бүкілодақтық Бірінші Түркологиялық съезд ұйымдастырылып, түркі халықтарының жазуы, орфографияның негізгі принциптері, сонымен қатар түркі халықтарының этнографиясы, тарихы, терминологиясы туралы көптеген мәселелер қозғалады [1]. Солардың ішінде ең үлкен де талас-тартысы көбірек болған мәселе түркі халықтарының барлығының тегіс латын әліпбиіне көшуі жөнінде. Съезге қатысушылар екіге бөлініп, бірі – бұрыннан пайдаланып келген әрі нақтылы ұлт тіліне лайықталып, реформаланған, ресми қабылданған араб графикасын латыншаға ауыстырудың саяси-идеологиялық, экономикалық, методикалық артықшылығы бар және сан ғасырлық жазба дәстүрден қол ұзу қаупін тудырады дегенді айтса, екінші тобы – араб жазуы түркі тілдерінің фонетикалық жүйесіне сай келмейді, латын әліпбиі түркі тілдерін еуропа мәдениетіне жақындастыра түседі дегендей дәлелдер айтылады [2]. Съезд қарары латын әліпбиіне көшуде шешуші қызмет атқарды. Сонымен, он шақты жылға созылған баспасөздегі әріп айтысында А.Байтұрсыновтың пікірін әріптестері М.Дулатов, Е.Омаров, А.Байтасұлы, І.Ахметұлы т.б. жақтап сөйлесе, Н.Төрехұлов, Т.Шонанұлы, О.Жандосов тәрізді ғалымдар латын қарпі – «күншығыстағы мәдени революция», «социализм әліпбиі», «европалық мәдениетке жетудің бір жолы» деген пікірлер айтады. Сондықтан Қазақстан Өлкелік Комитетінің қаулысымен Қазақстан Орталық Комитетінің жанынан жаңа латын әліпбиінің Орталық комитеті құрылып, жаңа әліпбиге көшу туралы және оны халыққа түсіндіру және жүргізу жолдары қарастырылады. Сөйтіп, Орталық Атқару Комитетінің «Қазақ жаңа емлесі туралы декреті» 1929 жылдың 25 шілде айында жария болады. Қабылданған әріптердің тоғыз дауысты дыбыс таңбасы да, жиырмасы – дауыссыз дыбыстар таңбалары. Қазақ тілінің төл сөздеріне 12 баптан, ал кірме сөздерге 20 баптан тұратын емле ережесі бекітіледі. Ресми бекітілген емле кодексінде әріптің бас әріп нұсқасы алынбауына байланысты, сонымен қатар жеке сөздердің таңбалауына байланысты арнайы ереже болмағандықтан емледе бірнеше қиындықтар болды [3]. Сондықтан 1932 жылдан бастап емлені қайта қарау жұмыстары жүргізілді. Емледегі негізгі қайшылықтар мен қиындықтар баспасөз беттерінде үздіксіз жарияланып отырды. Осы мәселеге байланысты 1935 жылы 20-25 мамыр айында Мәдениет қайрапкерлерінің съезі өтеді. Бұл съезде қазақ тілінің орфографиясы, терминологиясы және тағы басқа мәселелер талқыланады. Аталған съезде І.Кеңесбаев баяндама жасап, қазақ орфографиясының кейбір қиындықтарына тоқталып, өз жобасын ұсынады. Сонымен қатар аталған съезге Қ.Жұбанов, М.Балақаев сынды қазақ білімпаздары қатысқанын айтқымыз келеді. Аты аталған лингвист ғалымдардың пікірінше, тұңғыш емле ережелерінің кемшіліктері

бірнешеу: Біріншіден, қазақ алфавитінде қабылданған f [ф], x [х], v [в] әріптерінің болмауы шеттілдік, әсіресе интерсөздерді дұрыс жазып, дұрыс оқуға мүмкіндік бермеді. Екіншіден, толық дауысты у, и дыбыстарының жеке таңбасы жоқ болғандығы, олардың ұу, үу, ұй, йй түрінде жазылуы; Үшіншіден, шет тілінен енген сөздердің жазылуында қарама-қайшылықтардың орын алуы; Төртіншіден, сөздің 2,3-буындарында еріндік о, ө, ұ, ү әріптері жазылмауы; Бесіншіден, сөз аяғында о, ө әріптері жазылмауы; Алтыншыдан, сөз соңында ұяң **b, d, g (б, д, г)** әріптері жазылмауы. Осы тәріздес ұсынылған ұсыныстар негізінде 1938 жылы қазақ тілінің әліпбиі мен емлесіне бірнеше толықтырулар енгізіледі. 1938 жылдың 1 қаңтарынан бастап «Қазақ әліппесі мен орфографиясын біраз өзгерту туралы» қаулысы жарыққа шығады. Қаулы мынадай тармақтардан тұрды: а) Емленің негізгі принциптері; ә) әліппе және дыбыс жіктері; б) дауысты, дауыссыз дыбыстардың бір-бірімен алмасып естілгендегі жазылуы; в) қысаң езулік дауысты ы, і-лердің жазылуы; г) и, у әріптердің жазылуы; д) орыс тілінде бар, қазақ тілінде жоқ дыбыстардың жазылуы; ж) сызықшамен жазылатын қос сөздердің түрлері; з) кейбір жалғаулықтардың жазылуы; л) бас әріптің емлесі [4]. Кірме сөздерді түпнұсқаға жақындатып таңбалау үшін в, ф, х әріптері алынып, 1929-38 жылдар аралығында қолданылған кейбір ережелер бұзылып, жаңадан ереже шығарылады. Осыдан кейін орыс тілінен енген сөздер және интернационалдық сөздер түпнұсқаға жақындатып жазыла бастайды. Яғни жалғыз фонетикалық принциппен ғана шектелмей, морфологиялық-фонетикалық принцип қатар ұстану керектігі айтылады. Осындай емле заңдылықтары түзетіліп, қайта реформаланып жатса да, қазақ жазуын қайтадан реформалау мәселесі қозғала береді. Мұның себебі қазақ халқының жазуын орыс графикасына негізделген әліпби жүйесіне көшіру еді. Бұл ХІХ ғасырда патша үкіметінің миссионерлік саясатының көрінісі болатын. Орыс патшалығы миссионерлерлік идеяларын жүзеге асыру үшін ең бірінші олар халықтың санасын баспасөз арқылы жаулауды көздеп, діни кітаптарды қазақ тіліне аударып, бұқара халық арасына кең таратуды күн тәртібіне қойғаны белгілі. Олар осы саясатты ары қарай іске асыру үшін араб және латын графикасына негізделген қазақ жазуының негізін қалаған Қ.Жұбанов, Т.Шонанұлы, Қ.Кемелгерұлы сияқты қазақ зиялыларын «халық жауы» деп жариялайды. Бұл Кеңестер Одағындағы халықтардың жазуын ортақ бір негізде құрып, Түркия мемлекетімен Кеңестер Одағындағы түркі тілдес халықтарды араластырмау саясатынан шыққан болатын. Сөйтіп осындай саяси себептерге байланысты 1940 жылы қазақ халқы жаңа әліпбиге көшіріледі. Жаңа әліпби Қазақ ССР советінің V сессиясында бекітіледі.

Қазақ жазуының орыс графикасына негізделген түріне көшірілуіне байланысты жазудың жаңа түрін халыққа таныстыру және оны насихаттау жұмыстары қолға алынады. Осы кезде үкімет орыс графикасына негізделген қазақ жазуының өміршеңдігін бақылап отыратын арнайы комиссия тағайындайды. Комиссия құрамына І.Кеңесбаев, С.Аманжолов, М.Балақаев сынды лингвист-ғалымдар енеді. Орыс графикасына негізделген қазақ жазуының бұқара халыққа тез тарап, оның дұрыс қолданылу үшін орфографиялық сөздіктің қажеттілігі сезіледі. Сондықтан заңды түрде бекітілген әліпбидің соңғы жаңалықтарын ескере отырып, қазақ ғалымдары бас қосып, орфографиялық сөздікті құру жолдарын ойластырады. Бір жылдың ішінде, яғни 1941 жылы қазақ тілінің тұңғыш орфографиялық сөздігі жарыққа шығады. Сөздікті І.Кеңесбаев, С.Аманжолов, С.Баишев, Г.Бұзырбаев, Н.Сауранбаев сынды қазақ ғалымдары құрастырады. Бұл сөздік өз уақытында көпке көмек құралдардың біріне айналды.

Соғыс аяқталар тұста бұл жазу да дағдылы құбылысқа айналып, халық жаңа әліпбимен жазып, жаңа жазулы басылымдарды біршама еркін игеріп кетеді. Дегенмен о баста, жаңа графика қабылданып, оның алғашқы емле ережелері түзілген кезден бері қолданыста қиындық келтіріп келе жатқан, ала-құлалыққа жол беріп отырған емле ережелерін айқын-

дап, түзетулер енгізу керектігі байқала бастайды. Бұл әсіресе 40-жылдың ортасына таман айқын сезіледі. Себебі соғыс жылдарында әкелері мен ағаларының орнына тылдағы еңбекке аттанған жасөспірімдер алтын ұя мектепке қайта оралып, осыған байланысты оқу, сауаттану жұмыстары қайта қолға алынуына байланысты оқу бағдарламалары мен оқулықтарға қойылатын талап үстемеленіп, күшейе түскен болатын. Міне, осы кезде орыс графикасына негізделген жаңа жазуға байланысты қабылданған орфографиялық ережелердің кемшілігі көзге түсіп, анық аңғарыла бастайды. Шындығында да, бұл кезде жазу практикасында ала-құлалықтар барынша көбейіп, тіпті баспасөз орындары мен баспаларда бір сөзді бірнеше нұсқада жазу етек жайып кеткен болатын. Орфографиялық ережелерге зәрулік белең алып, қалың жұртшылық орфографияны жетілдіруді талап етеді. Емледегі қайшылықтар туралы әртүрлі мақалалар жарияланады. Олар негізінен и, у дыбыстарының қосарланып жазылуына, біріккен сөздердің емлесіне қатысты. Осындай келеңсіз жағдайларға байланысты Қазақстан Коммунистік большевиктер партиясының Орталық Комитеті «Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтының жұмысындағы саяси өрескел қателер туралы» қаулы қабылдайды. Қаулыда қазақ тілін зерттеу, талдау мәселелерінде де көп қателердің, кемшіліктердің бар екені айтылады. Сондықтан І.Кеңесбаев, М.Балақаев, С.Аманжолов сынды Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтының қызметкерлері емлені жетілдіру мәселесін қалың жұртшылықпен бірге шешуді жөн санайды.

1952 жылы Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтының қызметкерлері, сонымен бірге І.Кеңесбаев қазақ әліпбиі мен орфография ережелерінің жобасын жасап тәмамдайды. Аталмыш жоба көпшіліктің талқылануына 1953 жылы ұсынылып, «Қазақстан мұғалімі» журналының ақпан айындағы нөміріне жарияланады. Жоба жария болысымен әртүрлі мамандықтағы қызметкерлер, студенттер және ғалымдар қазақ орфографиясы жөнінде өз ойларын ортаға салады. Мақалаларда негізінен жеке сөздердің жазылуына және қазақ орфографиясының принципіне байланысты болды. Мысалы, ы, і әріптерінің әр позициядағы қолданысы (топрақ/топырақ,рас/ырас, ру/ұру, сиыр/сый-ыр, жинау/жыйнау, силау/сыйлау т. т.); ә әрпінің екінші, үшінші буындарда жазылуы (Жәмила/Жәмила, Күлаш/Күләш, күман/күмән т. т.), сөздердің бірге, бөлек жазылуы, орыс тілі арқылы енген сөздерге қазақ тілінің қосымшаларын жалғау заңдылықтары туралы мақалалар баспасөз беттерінде үзілмей жарияланып отырды.

Сонымен, Тіл және әдебиет институты ұсынған жобаны ғылыми қызметкерлер, оқытушылар, журналистер, студенттер алты ай бойы талқылап, басым көпшілігі ұсынылған жобаны мақұлдады. Содан кейін институт қызметкерлері қалың көпшіліктің пікірін ескеріп, жобаны тағы да өңдеп, үкімет комиссиясының қарауына тапсырады. Үкімет комиссиясы бірнеше рет мәжілістер өткізіп, қойылған мәселелердің егжей-тегжейіне көз жіберіп, ақырында жобаның соңғы өңделген нұсқасын ресми түрде бекітуді жөн санайды. Ұзақ пікірсайыстан кейін 1957 жылы қазақ тілінің орфографиялық ережелерінің жаңа редакциясы қабылданады. Бұл ережелер кодексі Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумы Указымен 1957ж. 5 маусымда бекітіледі.

1957 жылы І.Кеңесбаев, М.Балақаев, А.Б.Ісқақовтың «Алфавит пен орфографияны жетілдіре берейік» деп аталатын мақаласы жарияланады. Бұл мақалада 1940 жылғы қабылданған жаңа әліпбидің құрамы сөз болады. Бекітілген әліпбиде (1940 жылғы әліпбиде) орыс әріптері және қазақ тілінің төл әріптері деп екіге бөлініп, орыс алфавитінің әріптері өз алфавиттік тәртібі, бойынша сақталып, қазақ тілінің төл таңбалары бөлек орналастырылған болатын. Осыған байланысты І.Кеңесбаев былай дейді: «1940 жылы қабылданған жаңа алфавиттің құрамы дұрыс болғанмен, ондағы әріптердің тізілу тәртібі дұрыс сақталған да, қазақ тілінің ерекше дыбыстарының таңбасы болған әріптер оған қо-

сақтала салынған». І.Кенесбаев белгілі бір халықтың әліпбиін «мынау орыстікі, мынау қазақтікі» деп бөлуге болмайды деп оны өзгерту керектігін айтқан. Шындығында да, әліпби қабылдау мәселесі бір ай уақыт төңірегінде шешілгендіктен, халықтың біртұтас әліпбиі екіге бөлініп, іс жүзінде оны үйрету де, әліпби тәртібін пайдалану да қиынға соқты. Сондықтан 1957 жылғы емле кодексінің бір жетістігі осында болды. Онда қазақ әліпбиінің берілу тәртіп ретін түзетті.

1957 жылы емле ережелеріне бірнеше жаңа баптар қосылып ұсынылған редакциясын дайындау барысында көбірек көңіл аударылған тұстары болды. Ол әсіресе сөздердің бірге немесе бөлек таңбалануына байланысты. Яғни екі компонентті сөз тіркестерін қосып, не бөлек жазу проблемасы пікірталасқа түсті. Осы ретте қазақ тіліндегі фразеологизмдер мен идиомаларды терең зерттеп жүрген І.Кенесбаев емле қағидаларын реттеуде үлкен рөл атқарды. Ғалым екі компоненттен құрылған фразеологизмдерді тіркес ретінде бір-бірінен бөлек жазылуы керек деген теориялық танымын емле ережесіне енгізуге күш салды. Ал жазу тәжірибесінде ержүрек, ақкөңіл тәрізді сөздер бірге жазылды. Бұл жағынан теория мен практика ұштаспай жағты. Көптеген жазбаларда, әсіресе баспасөз беттерінде ержүрек, ақкөңіл сияқты сөздер бірде бірге, енді бірде бөлек жазылған ала-құлалық орын алды.

Жалпы осы кезеңдегі қазақ әліпбиіне және орфографиясына қатысты табыстарды, кемшіліктерді І.Кенесбаев өзінің «Алфавит пен емле ережелерінің кейбір өзгерістері туралы», «Өңделген қазақ жазуы», «Сауатты жазу – мәдениеттіліктің белгісі» тәрізді мақалаларында жариялап отырды.

І.Кенесбаев орыс тілінен енген сөздерді өзгертпей, түпнұсқасы бойынша жазу керек деп есептеген. Себебі жазу тәжірибесінде 30-жылдары сөзді естілуінше жазу керек деген принцип басым болғандықтан, баспасөз беттерінде орыс тілінен енген сөздің бірнеше нұсқада жазылғандығын практикадан жақсы таныс еді*. Ғылым, қоғам дамуына байланысты түрлі салада терминдік атаулар, варваризмдер, жаңа мағына беретін сөздер етене еніп жатқан сәтте сөзді естілуінше емес, түпнұсқасы бойынша таңбалау дұрыс деді ғалым.

І.Кенесбаев сөзді жазуда экономия заңдылығы аса қажет деген-ді. Ол сөздің мағынасы зиянын келтірмесе ы, і дыбыстарын таңбаламауға болады, ал сөздің мағынасы өзгеретін тұста ы, і дыбыстарын таңбалау шарт деп көрсеткен болатын. Ғалымның бұл тұжырымдамалары қазіргі кезде өз құндылығын жойған жоқ.

Үкімет тарапынан 1957 жылғы емле өзгерістері бойынша үлкен орфографиялық сөздікті жасау тапсырылады. Сауаты артып, мәдениеті өскен қазақ оқушысының мұқтажын қанағаттандыру үшін және ұлттық тіл ғылымының соңғы жетістіктерін ескере отырып, (1963 жылы) І.Кенесбаев, М.Балақаев, Ғ.Мұсабаев сынды ғалымдар қалың көпшілікке «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігін» әзірлейді. Сөздіктің кейбір әріптерін жасауға және оның баспаға әзірленуіне, шығуына Ш.Бектұров, Е.Бектұрғанов, С.Омарбеков қағысты.

Сөздікті құрастырушылар Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумы 1957 жылдың 15

*30-жылдары емленің негізгі принципі фонетикалық болғандықтан, кірме сөздерді әркім өзінше естіп, өзінше таңбалады. Сондықтан мерзімді басылымдарда кірме сөздер екі-үш, кейде одан да көп нұсқада жазылды. Мысалы, Содан кейін Қарт паперосын алып, демін соны мен алдырғандай болып (С. Камалұлы, 5-б.). Қаһарман парьгос тартыр отырды/ Қаһарман парыйрос тартып отырды (С.Камалұлы, 7-б.). Сьвольс “кәлбйіт” қазақ менің парьгосымдь сен urlады деп, серде қатқан мұлтақ қайы мен Қаһармандь салыр өтті //Сыболыш «кәлбйіт» қазақ менің папыросымды сен ұрладдың деп, жерде жатқан мұлтқак қайың мен Қаһарманды салып өтті (С.Камалұлы, 7-б.).Текдьнамыйт дырис еткен сырт ұырғь сырадаі асылды // Тек дыйнамаййт дүріс еткен шырт ұйқы шырадай ашылды (С.Камалұлы, 9-б.). Dijnәmittь Қаһарманың қасына қојадь// Дыйнамытты Қаһарманның қасына қойады (С.Камалұлы, 10-б.). Бја Duvнајыр мына sizderge алып келе қатқан қарғь, кәпbertті алмақ вольт ајқасқан ватыр деп кәпbertті nасалникке верди // Ыйа Ддунаеп мына sizderge алып келе жатқан қаржы, кәпbertті алмақ болыпайқасқан батыр деп кәпbertті нашалникке берди(С.Камалұлы 7-б.). Ујат воlқан екен! – деп nесалник бәдік вольт алақтады// Ұйат болған екен! - деп нешалник бәдік болып алақтады(С.Камалұлы, 18-б.). Бұл сөйлемнен папирос сөзі 3 (raregosь/ парьгос/ парьгос) түрлі нұсқада қолданылғанын, ал динамит (дынамыт/ дйнәмит), начальник (nасалник/nесалник)сөздері 2 нұсқада қолданылғанын көруге болады.

маусымында бекіткен «Қазақ орфографиясының негізгі Ережелерін» басшылыққа алды. Қабылданған ережеде «Ғылымның әр алуын саласындағы терминдік мәнге ие болып қалыптасқан атаулар және басқа сөздер де бастапқы тұлғасы сақталып, дағды бойынша бірге жазылады» деліне тұрса да, баспасөз беттерінде бұл ескерілмей, бірде бөлек, бірде бірге таңбаланды. Сөздік жазу практикасында осы бір елеулі кемшілік түзетілді. Яғни терминдік атауларды бірге жазу дәстүрін мүмкіндігінше берік ұстануды мақсат етті, сөйтіп бұрын бөлек жазылып келген шетел, тасбақа, Аққұм тәрізді сөздер бірыңғай бірге жазылады деп шешілді. Сондай-ақ сөздікте бұрын абырой (аброй), риза (ырза, разы), саргідір (сарыгідір), әжім (ажым), ажуа (әжуа) т.б. осылай екі ұдай жазылып келген сан алуан сөздердің жазылуы бірізге түсіріліп, жазу тәжірибесінде емлелік норманы қажет ететін ұлт, халық, жер, су, кісі аттарының да үлгілік нұсқа тізімі берілді. Сөздіктің тағы бір жаңалығы – орыс тілінен енген сөздердің жазылуы. Бұл арада ғалымдар мәселенің екі жағын да ескерген. Атап айтқанда, революциядан бұрын енген сөздер алғашқы кезде естілуі қалпында алынып, солай жазуды ұсынды. Мысалы, керует, кэмпит, газет, т.б. сөздер.

Сөздік қалың көпшілікке арналғандықтан, оның ішінде қазақ тілі лексикасының алуан түрлі саласына жататын сөздер енгізіледі. Сөздіктен күнделікті қолданыстағы сөздермен қатар кәсіби сөздер, термин сөздер, сирек кездесетін тарихи сөздерді кездестіруге болады. Алғаш рет осы сөздікте жақша ішінде ол сөздің ғылым мен техниканың қай саласында қолданылатындығы көрсетілді. Бұл дәстүр қазіргі кезге дейін сақталып келеді. Сөздікті жасауда авторлар түрлі сөздіктерді (түсіндірме, емле, терминология сөздіктері) кеңінен пайдаланды. Бірақ алдында шыққан орфографиялық сөздіктер мен І.Кеңесбаев және Ғ.Мұсабаев құрастырумен жасалған бұл сөздіктің арасында айырмашылық көп болды. Сөздік қазақ тілінің жазу мәдениетін жақсартуға себепші болды. Ал қалың көпшілік оны жетістігі мол, теориялық және практикалық негізде шешілген сөздік деп бағалады.

1963 жылғы «Орфографиялық сөздік» қазақ тілін пайдаланушы жұртшылықтың қерегіне жараған негізгі құрал болумен қатар, бірқатар қате-кемшіліктердің бар екендігі байқалды. Сондықтан Қазақ ССР Ғылым академиясы Тіл білімі институты бұл сөздікті толықтырып, байқалған кемшіліктерін түзетіп, екінші рет қайта шығаруды ұйғарады. 15 жылдан кейін қолға алынған сөздікті құрастырушылардың бірі – І.Кеңесбаев және Қазақ ССР Ғылым академиясы Тіл білімі институтының қызметкерлері А.Әбдірахманов, Г.Жәркешова, Б.Қалиев, А.Қалыбаева, Т.Қордабаев, Ғ.Мұсабаев, Қ.Неталиева сынды лингвист-ғалымдар болды. Аты аталған ғалымдар қазақ тілінің емле сөздігіне мынадай өзгертулер енгізеді. Ол мына түрдегі өзгертулер: біріншіден, сөздік құрам едәуір толықтырылды. Екіншіден, вариант сөздердің әдеби нормаға бейімдерін таңдап алу жағы ескерілді. Яғни әдеби ретінде танылған сөздердің қатарына әдеби емес нұсқасы көрсетіліп отырды, мысалы, зәрлі (зәһәрлі емес). Сонымен қатар әдеби тілде жарыса қолданылып жүрген бірқатар сөздердің жанынан ж. (және) деген белгі қойып, екіншісін де әдеби норма есебінде қолдануға болады деп көрсетілді. Мысалы, мұндай ж. бұндай, мұнда ж. бұнда т.б. Үшіншіден, бірқатар сөздер мен сөз тіркестері емле қағидаларына сәйкестендіріліп, реестрден ұяға, ұядан реестрге ауыстырылды: мысалы, күнкөріс, ақсүйек (ойын) беташар, біртұтас, нақсүйер, таусағыз (өс.) т.б. Төртіншіден, кейбір сөздердің жазылу үлгісі түзетілді: мысалы, 1963 ж. сөздікте ұжтан сөзі ұждан болып жазылған. Ғалымдар тілдік фактілерді негізге ала отырып, ұждан деп жазуды ұсынады. Бесіншіден, біріккен сөздердің емлесі бір арнаға түсірілді. Бұл арада емле ережелеріндегі мына талап ескерілді: «Екі сөзден құралған тіркестер осы тіркес күйіндегі білдіретін мағынасына ұқсамайтын басқа бір заттың, ұғымның атаушы болып келетін болса, бір сөз ретінде біріктіріліп жазылады». Сонымен қатар халықаралық, жаратылыстану, баспасөз, бесжылдық деген сияқты бұрыннан бірге жазылып жүрген сөздердің үлгісімен осы типтес сөздер біріктіріліп жазылды:

ауданаралық, әдебиеттану, қоғамтану, абайтану, топырақтану, онжылдық, онкүндік т.б. Алтыншыдан, орыс тілінен енген қарапайым сөздер мен халықаралық терминдерге қазақ тілі қосымшаларының жалғану ерекшеліктері мүмкіндігінше толық көрсетілді. Орфографиялық сөздікті жасау – ұлттық жазба мәдениетіміздің үлкен табысы ретінде саналды. Жалпы-халықтық жазу ережесін, жұрттың бәріне бірдей ортақ үлгіні заң ретінде ұсынуға негіз болды.

Қорыта айтқанда, І.Кеңесбаев әліпби мен орфография мәселелеріне байланысты ұстанған өзіндік принциптері бар екендігін байқауға болады. Олар: жазу ережелерінің жаттықтығы, оқушы қауымға түсініктілігі, халық сауатын тез көтеруге, қазақ әдеби тілінің даму заңдылықтарына бейім келуі. Ғалым әліпби құрастыру мен орфография ережелерін түзуге күнделікті дамып келе жатқан өмір талабының тұрғысынан қарады. Сол бағытта жұмыс жасап, қазақ әдеби тілінің дамуына үлес қосқан ғалым.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Всесоюзный тюркологический съезд. 26/II-5/III-1926. – Баку, 1926. 426 с.
- [2] Стенографический отчет третьего пленума всесоюзного центрального комитета нового тюркского алфавита заседавшего в Казани, от 18-23/XII-1928. – Казань, 1928. 228 с.
- [3] Стенографический отчет научно-орфографической комиссии созданной 2-4.06.1929 г. научно-методическим советом НКП и ЦКЖКА. – Кзылорда, 1930. – 482 с.
- [5] Басымов Қ. Түрлі түсті сөздердің жазылуы туралы // Халық мұғалімі. –1938.
- [6] Басымов Қ. Қос сөздер туралы // Ауыл мұғалімі. –1938. №6. наурыз. 56 б.

МРНТИ 16.21.37

Ә.Бәйімбетова

филология ғылымдарының кандидаты, Дулати атындағы
Тараз мемлекеттік университеті

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ КӨМЕСКІ Ң(-Ң») [ñ(-ñ»)] ДАУЫССЫЗЫНЫҢ ФОНЕТИКА-СИНГАРМО(НО)ЛОГИЯЛЫҚ МӘРТЕБЕСІ

Аннотация: Мұндағы фонетикалық кейінді/ілгерінді, жоғарылы/төменді, езулік/еріндік атаулары сингармо(но)логиялық жіктелімге негіз болып, жүйе құрап тұр. Сингармо(но)логиялық атаулар фонетикалық атаулардан туындап отыр. Сонымен сингармо(но)логиялық атаулардың фонетикадан (артикуляциядан) туындайтынын нақты көрсетеді. Қазақ тіліндегі дауыссыз дыбыстардың сингармофонологиялық мәртебесі қарастырылады. Сөйлесілмеген үнсіздік сипаттамалары талданады. Қазақ тілі дыбыстарының құрамында бірегей жасалған бір топ дауыссыз дыбыстар қарастырылған.

Тірек сөздер: фонетика, сингармонология, фонема

А.Байымбетова

Кандидат филологических наук, Таразский Государственный
университет им. Дулати

ҚАЗАҚ ФОНЕТИКА-СИНГАРМО(НО)ЛОГИЧЕСКИЙ СТАТУС СЛАБОГО СОГЛАСНОГО Ң(-Ң») [ñ(-ñ»)] В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация: Здесь фонетические регрессивные / прогрессивные, высокие / низкие, неогубленные / губленные названия являются основой сингармо(но)логической классификации и образуют систему. Сингармо(но)логические названия происходят от фонетических названий. Таким образом указывается, что сингармо(но)логические названия возникают из фонетики (артикуляции). Изучается сингармофонологический статус согласных звуков в казахском языке. Анализируются характеристики неоговоренной беззвучности. В составе звуков казахского языка рассматривается одна группа уникально созданных согласных. Ключевые слова: фонетика, сингармонология, фонема

А. Baiymbetova

PhD in Philology, Taraz State University named after Dulati

PHONETIC- SINGHARMO(NO)LOGICAL STATUS OF THE WEAK CONSISTENT Ң(-Ң») [ñ(-ñ»)] IN THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract: Here phonetic regressive / progressive, high / low, uncorrupted / ruined names are the basis of the syngarmo(no)logical classification and form a system. The syngarmo(no)logical name comes from phonetic names. It is also indicated that the syngarmological names arise from phonetics (articulation). The syngarmophonological status of consonants in the Kazakh language is studied. The characteristics of unspecified soundlessness are analyzed. One group of uniquely created consonants is considered in the composition of the sounds of the Kazakh language.

Keywords: phonetics, synharmonology, phoneme

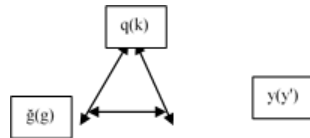
Қазақ тілі дыбыстарының құрамында жасалымы бірегей бір топ дауыссыз дыбыстар бар. Солардың бірі көмескі сыңарлы [һ(-һ)] дауыссызы.

Талданым (проф.Ә.Жүнісбектің теориясы-талданым бойынша) бастамасы ретінде тілшік/тіл ортасы [q(k)-ğ(g)-һ(һ)]-у(у) дауыссыздарының фонетика-сингармо(но)логиялық сәйкестігін көрнекілейміз (1 сурет).

1 сурет. Тілшік (тіл ортасы) дауыссыздарының сингармо(но)логиялық моделі

Дауыссыздар тілшік/тіл ортасы және тоғысыңқы/жуысыңқы фонетикалық белгілері арқылы өзара бірігеді, ал қатан, ұяң және үнді фонетикалық белгілері арқылы өзара дараланады [q(k)-ğ(g)-һ(һ)]-у(у)]. Олар осы ортақ және айырым белгілері арқылы сингармо(но)логиялық жүйе құрап тұр:

Мұндағы фонетикалық қатан, ұяң және үнді атаулары сингармо(но)логиялық жіктелімге негіз болып, үшкүл жүйе құрап тұр.

Алдымен жасалу орны күрделі болып табылатын [һ(һ)] дауыссызының фонетика-сингармо(но)логиялық сәйкестігін модельдеп шығамыз.

Сонымен,

[һ(һ)] дауыссыз дыбысы таң[тай], тең [теһ], он [оһ], өн [өһ]:

-тілшік (тіл ортасы) арқылы жасалады, жасалу орнына қарай тілшік (тіл ортасы) дауыссыз дыбыс болып табылады;

-тілшік пен тіл түбінің (тіл ортасы мен таңдайдың) тоғысуы арқылы жасалады, жасалу тәсіліне қарай тоғысыңқы дауыссыз дыбыс болып табылады;

-дауыс желбезегі мол тербеледі, дауыс қатысына қарай үнді (тербелімді) дауыссыз дыбыс болып табылады.

[һ(һ)] дауыссызының сингармо(но)логиялық талданымға негіз болатын жасалым белгілері тілшік (тіл ортасы), тоғысыңқы, үнді болып шығады.

Бірінші кезекте, дауыссыздың үндесім сингармо(но)логиясының фонетика-сингармо(но)логиялық сәйкестігін табамыз (2 сурет).

Дауыссыздың сингармо(но)логиялық әуез белгілері:

-жуан езулік әуез маң [тай], тың [тиһ]:

ерін көлденең жазылып барып жасалады, ерін қалпына қарай езулік дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының кейінгі жартысында жағады, тілдің көлденең қалпына қарай кейінді дауыссыз дыбыс болып табылады.

Дауыссыздың сингармо(но)логиялық талданымға негіз болатын жасалым белгілері езулік, кейінді болып шығады.

-жіңішке езулік әуез тең [теһ], аңгіме [әһ»g»im»e], сiңiр [s»iһ»ir»]:

2 сурет. Тілшік (тіл ортасы) [ɔ(ɔʰ)] дауыссызының үндесім сингармо(но)логиялық моделі

ерін көлденең жазылып барып жасалады, ерін қалпына қарай *езулік* дыбыс болып табылады, тілдің дөнес арқалығы ауыз қуысының ілгері жартысында жағады, тілдің көлденең қалпына қарай ілгерінді дауыссыз дыбыс болып табылады.

Дауыссыздың сингармо(но)логиялық талданымға негіз болатын жасалым белгілері *езулік*, ілгерінді болып шығады.

-жуан еріндік әуез *қоң* [q^ooi^ʰ], *шұңқыр* [ʃ^uiŋ^ʰq^uir^ʰ]:

ерін дөңгеленіп барып жасалады, ерін қалпына қарай *еріндік* дыбыс болып табылады, тілдің дөнес арқалығы ауыз қуысының кейінгі жартысында жағады, тілдің көлденең қалпына қарай *кейінді* дауыссыз дыбыс болып табылады.

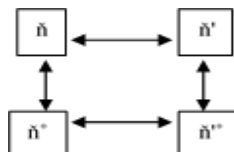
Дауыссыздың сингармо(но)логиялық талданымға негіз болатын жасалым белгілері *еріндік*, кейінді болып шығады.

-жінішке еріндік әуез *үңгір* [iŋ^gʷ^gʷ^gir^ʰ], *өң* [öŋ^ʰ]:

ерін дөңгеленіп барып жасалады, ерін қалпына қарай *еріндік* дыбыс болып табылады, тілдің дөнес арқалығы ауыз қуысының ілгері жартысында жағады, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дауыссыз дыбыс болып табылады.

Дауыссыздың сингармо(но)логиялық талданымға негіз болатын жасалым белгілері *еріндік*, *ілгерінді* болып шығады.

Дауыссыз *үнді*, *тілшік* (*тіл ортасы*) және *тоғысыңқы* фонетикалық белгілері арқылы өзара бірігеді, ал *кейінді*, *ілгерінді*, *езулік* және *еріндік* фонетикалық белгілері арқылы өзара дараланады [ŋ-ŋʰ-ŋ^o-ŋ^{ʰo}]. Олар осы ортақ және айырым белгілері арқылы **сингармо(но)логиялық** жүйе құрап тұр:

Мұндағы фонетикалық кейінді/ілгерінді, езулік/еріндік атаулары **сингармо(но)логиялық** жіктелімге негіз болып, төрткүл жүйе құрап тұр.

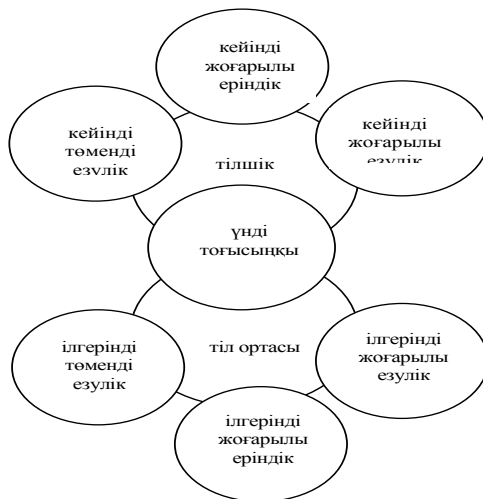
Екінші кезекте, дауыссыздың үйлесім сингармо(но)логиясының фонетика-фологиялық сәйкестігін табамыз (3 сурет).

Дауыссыздың үйлесім әуез белгілері:

-[ŋ^a] үйлесімі таң [taŋ], аң [aŋ], жаңа [jaŋa]:

– тіл ауыз қуысында төмен жағады, тілдің тік қалпына қарай *төменді* дыбыс

болып табылады, ерін тігінен жазылып барып жасалады, ерін қалпына қарай *ашық езулік* дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының кейінгі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай *кейінді* дауыссыз дыбыс болып табылады.

3 сурет. Тілшік (тіл ортасы) [h(ʰ)] дауыссызының үйлесім сингармо(но)логиялық моделі

Дауыссыздың сингармо(но)логиялық талданымға негіз болатын жасалым белгілері *төменді, ашық езулік, кейінді* болып шығады.

– [h^o] үйлесімі *әңгіме [äiŋgimʰe]*, *тәңір [täiŋir]*, *еңсе [eŋsʰe]*:

– тіл ауыз қуысында төмен жатады, тілдің тік қалпына қарай *төменді* дыбыс болып табылады, ерін тігінен жазылып барып жасалады, ерін қалпына қарай *ашық езулік* дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының ілгері жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дауыссыз дыбыс болып табылады.

Дауыссыздың сингармо(но)логиялық талданымға негіз болатын жасалым белгілері *төменді, ашық езулік, ілгерінді* болып шығады.

– [h^u] үйлесімі *тың [tiŋ]*, *қыңыр [qiŋr]*, *шың [ʃiŋ]*:

– тіл ауыз қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы* дыбыс болып табылады, ерін көлденеңінен жазылып барып жасалады, ерін қалпына қарай *қысаң езулік* дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының кейінгі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай *кейінді дауыссыз* дыбыс болып табылады.

Дауыссыздың сингармо(но)логиялық талданымға негіз болатын жасалым белгілері *жоғарылы, ашық езулік, кейінді* болып шығады.

– [hⁱ] үйлесімі *іңір [iŋir]*, *сіңір [siŋir]*, *тің [tiŋ]*:

– тіл ауыз қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы* дыбыс болып табылады, ерін көлденеңінен жазылып барып жасалады, ерін қалпына қарай *қысаң езулік* дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының ілгері жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дауыссыз дыбыс болып табылады.

Дауыссыздың сингармо(но)логиялық талданымға негіз болатын жасалым белгілері *жоғарылы, қысаң езулік, ілгерінді* болып шығады.

– [h^y] үйлесімі *мұң [m^ouŋ]*, *соңы [s^ooŋ^ou]*, *ұңғы [uŋ^og^ou]*:

– тіл ауыз қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы* дыбыс болып табылады, ерін дөңгеленіп барып жасалады, ерін қалпына қарай *еріндік* дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының кейінгі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай кейінді *дауыссыз* дыбыс болып табылады.

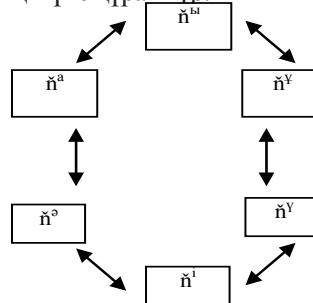
Дауыссыздың сингармо(но)логиялық талданымға негіз болатын жасалым белгілері *жоғарылы, еріндік, кейінді* болып шығады.

-[ñʸ] үйлесімі күң [k] ʸй» °], түңіл [t] ʸй» ʸіл» °], сүңгі [s] ʸй» ʸg» ʸй]:

– тіл ауыз қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы* дыбыс болып табылады, ерін дөңгеленіп барып жасалады, ерін қалпына қарай *еріндік* дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының ілгергі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дауыссыз дыбыс болып табылады.

Дауыссыздың сингармо(но)логиялық талданымға негіз болатын жасалым белгілері *жоғарылы, еріндік, ілгерінді* болып шығады.

Дауыссыз ұяң (*тербеліңкі*), *тіл ұшы* және *тоғысыңқы* фонетикалық белгілері арқылы өзара бірігеді, ал *кейінді, ілгерінді, жоғарылы, төменді, езулік* және *еріндік* фонетикалық белгілері арқылы өзара дараланады [ñ-ñʰ-ñʷ-ñʸ]. Олар осы ортақ және айырым белгілері арқылы сингармо(но)логиялық жүйе құрап тұр:

Мұндағы фонетикалық кейінді/ілгерінді, жоғарылы/төменді, езулік/еріндік атаулары сингармо(но)логиялық жіктелімге негіз болып, **көпкүл** жүйе құрап тұр.

Сингармо(но)логиялық атаулар фонетикалық атаулардан туындап отыр. Сонымен, сингармо(но)логиялық атаулардың фонетикадан (артикуляциядан) туындайтынын нақты көрсетеді. Олай болса, артикуляциялық талданымсыз фонетика-сингармо(но)логиялық зерттеулердің нәтижесі сенімсіз болып шығады деген қорытынды жасауға тура келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Жунисбек А. Введение в сингармоническую фонетику. –Алматы: Арыс, 2009. 76 с.
- [2] Қазақ грамматикасы. –Астана: Елорда, 2002. –783 б.
- [3] Жүнісбек Ә. Қазақ фонетикасы. –Алматы: Арыс, 2009. –307 б.

А.Ж. Берикболова

С.Аманжолов атындағы ШҚМУ-дың Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының
аға оқытушысы, филология ғылымдарының кандидаты,
Шымкент, Қазақстан

ФУНКЦИОНАЛДЫ СТИЛЬ МӘТІНІН ТҮЗУДЕГІ ПРОСОДИКАЛЫҚ ТӘСІЛ – ҚАРҚЫННЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация: Кез келген тілдің интонациялық жүйесін анықтауда оның синтагма арқылы бір байламда тұратын, өзінің просодикалық тәсілдерінің маңызы зор. Стильдердегі просодикалық тәсілдердің рөлі экспрессивтік қызмет атқарады, бірақ сөйлеудің дыбыстық жағы барлық сөйлеу мәтіндерінде қабылдаушыға алуан түрлі эмоционалды әрі экспрессивті әсер бере алатынын жоққа шығаруға болмайды. Функционалды стильдерде просодикалық тәсілдердің маңызы тек эмоционалды-экспрессивтілікті ғана білдірмейді, әртүрлі мақсатқа құрылады, дыбыс күші, қарқыны, екпіні, кідіріс сияқты дыбыс үйлесімділіктері әр стильде әртүрлі дәрежеде көрінеді. Адамдар өзгеріске түсетін қарқынды қабылдауға бейім келеді, бір сарындағы қарқын қабылдауға келмейді. Сондықтан қарқынның өзгеріске түсуі функционалды маңызды болып келеді. Басқа суперсегменттік тәсілдермен салыстырғанда қарқын – мәтін құраудағы өнімді тәсілдердің бірі. Мақалада мәтіннің ырғақты-интонациялық құрылымын анықтайтын боламыз. Сондай-ақ функционалдық стильді жобалаудағы просодикалық тәсіл рөлі қарастырылады.

Тірек сөздер: функционалды стиль, мәтін, просодикалық тәсіл, қарқын

А.Ж. Берикболова

Старший преподаватель кафедры казахского языка и литературы ВКГУ
им. С. Аманжолова, кандидат филологических наук,
Шымкент, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ПРОСОДИЧЕСКОГО ПОДХОДА - ТЕМПА В СОЗДАНИИ ТЕКСТА ФУНКЦИОНАЛЬНОГО СТИЛЯ

Аннотация: Большое значение в определении интонационной системы любого языка имеет его просодический подход, состоящий в одной связке с синтагмой. Роль просодических способов в стилях выполняет экспрессивные функции, но нельзя отрицать, что звуковая сторона речи во всех речевых текстах способна оказывать на собеседника разнообразное эмоциональное и экспрессивное воздействие. Значение просодических подходов в функциональных стилях не только выражает эмоционально-экспрессивность, но строится на различных целях, звуковые сочетания, такие как сила звука, темп, ударение, пауза в каждом стиле проявляются в разной степени. Люди склонны воспринимать темп, который меняется, и не хотят воспринимать однообразный темп. Поэтому изменение темпа становится функционально важным. По сравнению с другими суперсегментными подходами темп является одним из продуктивных подходов к текстообразованию. В статье мы определим ритмико-интонационную структуру текста. Также рассматривается

роль просодического подхода в проектировании функционального стиля.

Ключевые слова: функциональный стиль, текст, просодический подход, темп

А.Ж. Берикболова

Senior Lecturer of the Department of Kazakh Language and Literature, EKSU named after S. Amanzholov, candidate of philological sciences, Shymkent, Kazakhstan

FEATURES OF THE TEMPO OF PROSODIC MEANS IN ARRANGING OF FUNCTIONAL STYLE

Abstract: The article deals with some features of the tempo and also the role of prosodic means in arranging of functional style. The article discusses some of the features of the tempo, as well as the role of prosodic means in the design of the functional style. When defining the intonation system of any language, its meaning has its own prosodic approach, which is in one bundle with the help of a syntagma. The role of prosodic methods in styles performs expressive functions, but does not exclude that the sound side of speech in all speech texts is capable of providing the viewer with a variety of emotional and expressive effects. The significance of prosodic approaches in functional styles not only expresses emotional and expressiveness, is built on various goals, sound combinations such as sound strength, intensity, stress, delay in each style appear to different degrees. Intensity, compared to other super-segmented methods, is one of the most productive ways to form text. However, he, together with other methods, creates the rhythmic-intonational structure of the text. Some features of speed are considered, as well as the role of the prosodic approach in designing a functional style.

Keywords: functional style, text, tempo

Кезкелген тілдің интонациялық жүйесін анықтауда оның синтагма арқылы бір байламда тұратын, өзінің просодикалық тәсілдерінің маңызы зор. Ал, әуен, қарқын, ұзақтылық, пауза, үдемелілік, тембр – интонацияның негізгі компоненттері немесе просодикалық тәсілдер деп аталады [1]. Сөйлеу тілінде интонацияның аталған компоненттері бірімен-бірі тығыз байланысты болады. Бірақ олар сөйлемнің барлық түрлерінде әр уақытта бәрі бірдей орын алады және бәрі бірдей тыңдаушыға анық естіледі деп айту қиын. Олар өзара түрлі қарым-қатынасқа түсіп, сөйлемнің әр алуан түрлерін түзуші, оларды бір-бірінен ажыратушы қызмет атқарады. Интонацияның компоненттері тіл-тілдердің бәрінде қолданылатын әмбебап просодикалық тәсіл болып табылады. Бұл компоненттер негізінен тілдердің қай-қайсысында да сөйлемдердің айтылу мақсатына қарай ажыратуға қатысады. Барлық тілдердегі синтагмалар арасындағы мағыналық қарым-қатынасты білдірудің әмбебап әдісі – интонацияның компоненттері немесе просодикалық тәсілдер, яғни әуен, қарқын, кідіріс болып саналады.

Интонацияның әрбір құрамдас компоненті сөйлеу барысында жеке-жеке емес, тұтасып, бір-бірімен бірігіп, кейде біреуі басым түсіп, кейде барлығы бірдей деңгейден көрініп, сөйлемді ұйымдастырып, безендіріп тұрады. Әуен, ырғақ, кідіріс, қарқын сияқты танымдық тәсілдер қолданыс тілі стилистикасының барлық саласында өзінің стильдік бояуымен, көркемдігімен ерекше рөл атақарады. Көркем мәтінді ауызша дыбыстап оқығанда просодиялық тәсілдер маңызды орынға ие. Стильдік заңдылықтар дауыс сазымен астасып, мағынасыз, мәнсіз ойдан тазартады, керексіз пайымдауларды болдырмайды, түсінуге кедергі келтіретін стильдік қателерге жол бермейді. Просодика-

лық тәсілдер арқылы кез келген сөйлеу үрдісінде, дискурста, шығарма тілінде, мәтінде, тіл дыбыстарында стилистикалық бояу анық байқалады.

Стильдердегі просодикалық тәсілдердің рөлі экспрессивтік қызмет атқарады, бірақ сөйлеудің дыбыстық жағы барлық сөйлеу мәтіндерінде қабылдаушыға алуан түрлі эмоционалды әрі экспрессивті әсер бере алатынын жоққа шығаруға болмайды. Функционалды стильдерде просодикалық тәсілдердің маңызы тек эмоционалды-экспрессивтілікті ғана білдірмейді, әртүрлі мақсатқа құрылады, дыбыс күші, қарқыны, екпіні, кідіріс сияқты дыбыс үйлесімділіктері әр стильде әртүрлі дәрежеде көрінеді.

Ақпаратты беруде интонацияның басқа компоненттері тәрізді қарқын маңызды рөл атқарады. Қарқынның өзіне тән лингвистикалық мәні бар. Сөздегі, синтагмадағы, сөйлемдегі, яғни синтаксистік сегменттегі ұзақтықтардың бәрі жиналып келіп жалпы сөйлеу тілінің қарқынын бейнелеуге қатысады. Сөйлеу тілінің қарқынына қарап, ондағы мазмұнның қандай екенін анықтауға болады. Жалпы сөйлеу барысындағы ырғақты топ, синтагма, сөйлемнің ұзақтығының жиынтығы сөйлеу тілінің қарқын ұғымын құрайды. Қарқын бір жағынан сөйлеушінің жеке басының тұлғалық ерекшелігі болса, кейбір жағдайларда оның әрқилылығы небір жағдаят ықпалынан туындайтын дыбысталу стилімен байланысты болады. Қарқынды интонация компоненті ретінде қарастырғанда синтагма ішіндегі бөлек сөздердің, не болмаса бір синтагманы басқа синтагмамен салыстырғанда олардың дыбысталу жылдамдығының бір-біріне қатысын айтады. Профессор З.М. Базарбаева негізгі сөйлемнің қарқынына қарағанда қыстырма сегменттердің қарқыны жылдам да, көмескі болатынын атап көрсеткен.

А.М.Фазылжанованың зерттеуінде, қарқын – ұзақтылық сияқты интонацияның уақытқа қатысты шамасы ретінде анықталады. Қарқын деп белгілі уақыт аралығында дыбысталған буын санын айтуға болады. Басқаша айтсақ, интонацияның қарқын шамасы сөйлеу жылдамдығын білдіреді. Сөйлеу жылдамдығының өзгеруі ауызша тілде өзіндік қызмет атқарады. Интонацияның барлық шамалары сияқты оның үнемі бірлесіп, көрінетін шамасы әуен, оның ішінде әуен кендігі – диапазоны болып табылады. Олардың бір-біріне қатысы параллель түрде жүзеге асады. Олай дейтініміз қарқынның баяулауы мен дауыс диапазонының кенейуі, қарқынның жылдамдығы мен дауыс диапазонының тарылуы көп жағдайда қатар байқалып отырады. Мұндай өзгерістер арқылы сөз ағымының мазмұндық жағынан маңызды бөліктері ерекшеленеді. Егер сөйлем бірнеше құрамдас бөліктерден тұрып, оның бір бөлігі баяу айтылса, бұл дабыл тыңдарманға сол бөліктегі мазмұнға ерекше назар аудару керектігінен хабар жеткізеді. Сондықтан да, сөз иесі назар аударту мақсатында керекті сөздердің айтылу қарқынын баяулатып отырады. Сондай-ақ қарқынның өзгерісі сөздегі тілдік ақпаратпен қоса, сөйлеушінің ақпаратқа қатынасын, сөйлеу кезіндегі оның эмоциясынан хабар бере алады. Баяу қарқынмен басталып, соңына қарай сөйлеу жылдамдығының арта түсетіндігі көптеген тілдер үшін сөйлеудің ортақ заңдылығы ретінде байқалған. Тағы да сөйлеу қарқынының өзгерістері синтаксистік құрылымға емес, негізінен сөйлемнің жалпы мағыналық ерекшелігіне меншіктілігі туралы А.М. Фазылжанова былай дейді: «Егер құрмаластың бағыныңқы компонентінің мазмұны сөйлеуші үшін маңызды болып табылса, онда ол басыңқыдан баяу қарқынмен айтылады» [2, 28].

А.Ж. Аманбаеваның зерттеуінде қарқын былай анықталған: «Қарқын – сөйлеу кезіндегі айтар ойдың маңызды және маңызсыз тұстарын ажыратуға септігін тигізетін, ұзақтылық сияқты уақытқа қатысты шамасы. Яғни сөз ағымында қарқын, сөйлеу жылдамдығын білдіріп отырады. Әсіресе, қарқынның баяулауы мен жылдамдауы дайындықсыз сөйлеу кезінде анық байқалып отырады. Эксперименттік зерттеуден көргендей, сөйлеу кезінде мағынасы зор, маңызды тұстары баяулау қарқынмен айтылады» [3, 17].

Мәтіндердің функционалды стилистикалық саралануына әсер ететін суперсегменттік фонетиканың тәсілі сөйлеу қарқыны болып табылады. Бірғақ, интонациялық мүшелену, кідіріс және тағы басқалары сияқты мәтінді уақытша ұйымдастыруға қатысады. Қарқынның стилистикалық функциясын анықтау үшін қарқынның қалыпты және стилистикалық сипаттамасын және олардың әртүрлі жанрдағы, стильдегі мәтіндерде қолданылуын анықтау керек. Сөйлеу қарқыны уақыт бірлігіндегі сөз және буын санымен анықталады. Қарқын сипаттамасының интонация мен кідірістен айырмашылығы оның тек дыбысталған мәтінге тән болуында, дегенмен де кейде ол жазба мәтіндегі жанр мен стильге сәйкес қарқынның шектелуіне байланысты. Қарқын немесе мәтінде оқу жылдамдығы жеке, дара тілдік сипат тәрізді құбылысқа байланысты. Мәтін ырғағы, кідіріс және синтагмалық мүшелену сипаты, сөзді айту жылдамдығы оқылған мәтін қарқынына әсер етуі тілдік ережеге қатысты болады.

Енді қарқынға әсер ететін суперсегменттік фонетикалық құбылыстарға тоқтала кетсек. Құбылыстар арасында қарқынға әсер ететін уақыт бірлігінде, ең алдымен, сөзді дыбыстау жылдамдығын анықтау қажет. Қарқын көрсеткішін анықтау үшін қарқын көрсеткішін анықтауда қарқынды санау қажет. Ол тек дыбыстау уақытын есептейді. Сонымен, сөйлеушінің кідіріске жіберген уақытын есептемей, сөзді дыбыстау жылдамдығын есептеуге болады. Қарқынның кідіріс пен кідіріссіз көрсеткішін салыстырғанда сөзді дыбыстау жылдамдығы туралы болжам жасауға болады.

Сөзді дыбыстау жылдамдығын игеруде мынаны ескерген жөн. Бұл кәсіби мақсатты қалыптастыру дағдысы, яғни кімнің жұмысы көпшілік алдында сөйлеумен байланысты болса, жылдам сөйлеу дағдысы анық сөйлеу дағдысымен тығыз байланысты. Бұны арнаулы театр училищелерінде сөйлеу техникасы сабағында үйретеді. Сөйлеу техникасына арналған оқулықтар тек қана болашақ әртістер ғана емес, сонымен қатар осыған лайық дағдылануға ниет білдірушілерге жақсы дикция қалыптастыруға көмектеседі. Дикция – латын тілінен аударғанда «айту», «айтылу» деген мағынаны білдіреді [4, 34]. Тағы да, дикция дикторға, жүргізушіге, комментаторға қажетті анық және нақты сөйлеу қасиеті болып табылады [5, 158].

Сөзді тез дыбыстап айту дағдысы қарқынды түрлендіруге мүмкіндік береді. Әртістер, журналистер хабардың жанрына байланысты кәсіби диалогтарында қарқынды тез өзгерту қабілеттеріне ие. Мысалы, түсініктеме немесе репортаж жанрында кейде сөз бен сөйлемдерді анық айтуды сақтаумен қатар өте жоғары жылдамдықпен айтуды талап етеді. Басқа жағдайда мәтін жанры сөзді дыбыстау жылдамдығын баяулатуды талап етеді. Ең қарапайым кең таралған тәсіл – сөзді дыбыстағанда баяу дыбыстау болып табылады. Осындай тәсілмен дыбысталған сөздер ерекшеленеді және қосалқы эмоцияға немесе мағынаға ие болады.

Қарқын мөлшері кідірістің сипатына байланысты. Нақтылы грамматикалық кідірістің орташа ұзақтығы 0,6 с құрайды. Мұндай кідіріс ұзақтығы стилистикада бейтарап. Нақты кідіріс ақпараттық жанрларда, публицистикалық, ғылыми және ресми стильде 0,6 с созылады. Көркем әдебиет стилінде кідіріс 3-4 с дейін созылады. Бұл жанрда орташа көрсеткіш шартты түрде алынып отыр. Публицистикалық стиль жанрындағы орташа кідіріс көрсеткішіне мысал келтірсек, нақтылы грамматикалық кідірістің орташа мөлшері 0,6 с тең.

Осылайша қарқын мөлшері сөйлеу уақыты мен үндемеген кездегі уақытқа сай құралған тек қана сөзді дыбыстау жылдамдығына байланысты емес, бірақ кідірістің саны мен ұзақтығы, мәтіннің функционалды бағытына байланысты болады. Мысалы, ресми стильде үзіліс көп болған жағдайда үзілістің жалпы уақыты маңызсыз, өйткені онда кідіріс саны өте көп және толық кідірістер қысқа келеді. Интонациялық мүшелену қар-

қынға тікелей әсер етеді. Ол міндетті және қосымша болуы мүмкін, және ол мәтіндерді қысқа және ұзақ сөйлемдерге бөліп оқуға мүмкіндік береді. Қысқа фразаларға бөліп оқу дыбысталған мәтіннің жалпы қарқынын баяулатады және көп кідірістер орын алады, ал керісінше, ұзақ фразаларға бөлу қарқынды жылдамдатуға мүмкіндік туғызады. Қарқын сонымен бірге интонацияға да байланысты. Н.Д. Светозарова мен Н.И. Гейльман көрсеткендей, қарқынның өзгеруі интонацияға байланысты. Сұрақ қарқынның баяулауы оны тануды төмендетеді, бұйрықты сөйлемдерде қарқынды баяулату қарсы қойылған, ол хабарлы сөйлемге тән.

В.В. Борисенко ғылыми, сөйлеу тілінде сөйлеудің дыбысталуының әртүрлі типін зерттеп, келесідей қорытынды жасаған: жылдам қарқын тонды төмендетеді, ал баяу қарқын тонды жоғарылатады. С.И. Бернштейннің айтуынша, жылдам қарқын дауыстың қаттылығы төмендеуімен, ал баяу қарқын оның жоғарлауына әкеледі. Басқа да түрлі мәтіндерден кері байланыс табуға болатындықтан, мұндай байланыс әмбебап бола алмайды. Мысалы, Н. Озерова спорт репортаждарында қарқынды жылдамдатып тонды жоғарылату мен дауысты қатайту қоса жүретіндігін айтады.

Қарқын дыбыстың ұзақтығына, логикалық екпінге де әсер етеді. Егер мәтінде логикалық екпін көп болса, оның қарқыны баяу болады. Мәтінге логикалық екпін экспрессиялық бояу береді де, қарқын баяулайды. Қарқынның негізгі белгісі – маңызды мағынаны қосалқыдан бөліп көрсету, сөйлемдегі маңызды ой баяу қарқынмен дыбысталады. Қарқынның көмегімен адам өз көңіл-күйін білдіреді. Қарқын ашуланғанда, қуанғанда, сергек болғанда жылдамдайды, ал ойланғанда, шаршағанда, селсоқ күйде баяулайды. Л.К. Цеплитистің айтуынша, қарқынның өзгеруін қабылдау қарқынның мөлшерін нақты білмеуге байланысты. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, орташа қарқын минутына 70-80 сөзді құрайды, баяу қарқынды 50-60, жылдам қарқынды 90-120 сөз қамтылады. Функционалды стильдегі диктор сөзі – жылдам қарқын, лекция – орташа қарқынды, сұхбат – баяу және қалыпты емес сипат алады.

Н.С. Костромская зерттеулерінде дайындықсыз диалог пен радиопьесаның диалогын салыстырады. Онда ерекшелік хезитациялық кідіріске байланысты болып шығады. Ал қарқын екі түрлі мәтінде де ұқсас келіп түседі, орташа, жылдам, баяу қарқын сөйлемнің басынан аяғына дейін ауысып отырған.

Даярлықсыз сөйлегенде қарқынды бірнеше нұсқадағы сипатта көруге болады. Ал алдын-ала даярланған мәтінде мұндай нұсқалар сирек кездеседі. Орташа қарқын барлық функционалды стильде орын алады. Мысалы, ресми стиль мен публицистикалық стильге жылдам қарқын, ғылыми стильге орташа және жылдам, көркем әдебиет стиліне орташа және баяу, сөйлеу тілі стиліне орташа және жылдам қарқын тән. Жылдам қарқын мен баяу қарқын қабылдауды қиындатады. Л.В. Щерба айтқандай түрлі қалыпта сөйлеген сөз қарқынмен тікелей байланысты келеді. Қалыпты стиль – орташа қарқынды, толық – баяу қарқынды, толық емес – жылдам қарқынды келеді.

Адамдар өзгеріске түсетін қарқынды қабылдауға бейім келеді, бір сарындағы қарқын қабылдауға келмейді. Сондықтан қарқынның өзгеріске түсуі функционалды маңызды болып келеді. Басқа суперсегменттік тәсілдермен салыстырғанда қарқын – мәтін құраудағы өнімді тәсілдердің бірі. Дегенмен де ол басқа тәсілдермен бірлесе отырып, мәтіннің ырғақты-интонациялық құрылымын түзейді.

Түрлі функционалды стильдердегі қарқынның көрсеткіштерін салыстыру төмендегідей қорытындылар жасауға әкелді. Біршама тұрақты мәтіндерге ресми стиль мен публицистикалық стильдегі ақпараттық жанрларды жатқызуға болады. Онда минутына 90 сөз қамтылған. Ғылыми стиль мәтіндерінде 90-100 сөз қамтылды. Көркем әдебиет стилінде 70-80 сөз, сөйлеу тілі стилінде – 80 сөз көбінесе тұрақсыз келеді.

Қарқынға жанрлардың көп түрлілігі де әсер етеді. Мысалы, публицистикалық стильде қарқын тұрақты және тұрақсыз келеді. Бұған қоса кідірістің орын алуы да әсер етеді. Мысалы, ақпараттың қарқыны жылдам және тұрақты. Сонымен бірге, грамматикалық кідірістер көп орын алған, дикторлық кідірістер қысқа келеді. Белгілі бір функционалды стильге жататын дайындықсыз және даярлықпен сөйлеу негізінен, қарқынның тұрақтылығымен ғана ерекшеленеді. Дайындықсыз сөйлеуде қарқын жылдамдығы фразалардың аяғында байқалады.

Қарқынның шектен тыс өзгеруі көркем әдебиет стилінде орын алады. Негізінен бұл мәтіндердің қарқыны орташа деп анықталады, минутына 70-80 сөз. Ең жылдам қарқын юморлық әңгімелерде минутына 93 сөзге жетеді. Қарқынның көп нұсқалылығы негізінен көркемдеуіш тәсіл тәрізді сипат алады. Сөйлеу тілі стилінің қарқыны көп жағдайда орташа сипатта минутына 79 сөз. Қарқынның ерекшеліктері негізінен сөйлеушінің жеке бас қасиеттері мен экстралингвистикалық себептерге байланысты. Сондықтан бұл стильдің қарқынын бір текті деп айту қиын. Л.В. Щерба бұл стильдің қарқынын жылдам десе, сахна шеберлері баяу деп бағалайды. Көркем әдебиет стилі мен сөйлеу тілі стилінің қарқыны ұқсас келгенімен, бірқатар айырмашылықтары да бар. Ол қарқынға әсер ететін кідірістің орын алуына байланысты болады. Сондықтан көркем әдебиет стилінің қарқыны тұрақты, ал сөйлеу тілі стилінің қарқыны өзгергіш, құбылмалы болып келеді.

Қорыта келгенде, сөйлеу кезіндегі кідірістегі сөйлеудің орташа жылдамдығы қарқын болып табылады. Қарқын секундтарда дыбысталған буын санымен өлшенеді. Қарқынды өлшеу мен бағалау екі жағдайда болады: қабылдау және уақытты өлшеу негізінде. Қарқынды нақты анықтауда үш сипат белгілі: орташа (қалыпты), жылдам және баяу. Қарқын қалыпты немесе қарапайым және өзгергіш, күрделі келеді. Сөйлеу қарқыны тақырыпқа, тілдік бірліктердің санына, уақытқа (уақыт қысқа болғанда қарқын жылдам болады), ұзақтылыққа байланысты. Сөздің басталуы мен аяқталуы қарқынды баяулатқаннан білінеді. Қарқынның негізгі белгісі – маңызды мағынаны қосалқыдан бөліп көрсету, сөйлемдегі маңызды ой баяу қарқынмен дыбысталады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Базарбаева З.М. Қазақ тілі интонациясының негіздері. –Алматы:2002. –202 б.
- [2] Фазылжанова А.М. Қазақ тіліндегі қос құрамды құрмалас сөйлемдердің интонациясы филол.ғыл.канд. дисс. автореф. –Алматы, 2000. 28 б.
- [3] Аманбаева А.Ж. Интонациялық бірліктердің прагмалингвистикалық сипаты: / филол.ғыл.канд.дисс.автореф. –Алматы, 2006. 11 б.
- [4] Тұрақұлова Д. Сахна тілі. –Алматы: Білім, 1998. 208 б.
- [5] Гаймакова Б.Д. Мастерство эфирного выступления. –М.: Аспект-Пресс, 2004. С. 158.

А.Дінғазықызы

ҚХР Орталық Ұлттар университеті, Тіл ғылымының докторанты

ЖУНГО МЕН ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ АЙЫРМАШЫЛЫҚТАРЫ ТУРАЛЫ

Аннотация: Тіл қоғаммен бірге жасайтындықтан, үздіксіз өзгерісте болады, сондықтан қос тілділік, көп тілділік сияқты жағдай тіл дамуының әр сатысында пайда болып отырады. Сондай-ақ екі елдің сөйлеу тілінің ерекшеліктері қарастырылып, тілдік қолданыстардың ерекшеліктері қарастырылған. Жунго, Қазақстан елдерінің тіл қолданысындағы ұқсастықтары сипатталып, ауызекі сөйлеу тіліндегі ерекшеліктеріне тоқталып, тілдік талдау жасалады.

Тірек сөз: Жунго, Қазақстан, қазақ, тіл, құрылым

А. Дингазықызы

Центральный университет национальностей КНР, докторант лингвистики

НЕКОТОРЫЕ РАЗЛИЧИЯ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА В ДЖУНГО И КАЗАХСТАНЕ

Аннотация: Так как язык существует вместе с обществом, происходит непрерывное изменение, поэтому такая ситуация, как, двуязычие, многоязычность, возникает на каждом этапе развития языка. Кроме того, рассматриваются особенности речи двух стран, рассмотрены особенности употребления языка. Описаны сходства в употреблении языка в Джунго, и Казахстане, проведен лингвистический анализ с акцентом на особенности разговорной речи.

Ключевые слова: Джунго, Казахстан, казах, язык, структура

А. Dingazyqyzy

University of Nationalities of the People's Republic of China, PhD student
in language sciences

SOME DIFFERENCES OF KAZAKH LANGUAGE IN CHINA AND KAZAKSTAN

Abstract: Because language interacts with society, it is constantly changing, so situations such as bilingualism and multilingualism appear at each stage of language development. The peculiarities of the spoken language of the two countries and the peculiarities of language usage are also considered. Linguistic similarities between the countries of China and Kazakhstan are described, linguistic analysis is carried out, focusing on the peculiarities of spoken language.

Keywords: China, Kazakhstan, Kazakh, language, structure

Жунго, Қазақстан екі ел қатынасының үздіксіз жиілеуіне байланысты, ғылым саласында зор тоғысулар болып жатыр. Бұл көршілес елдегі ғалымдардың өзара пікір

ауыстыруына, өте-мөте өз тілін түсіне алатын мамандарға төтенше пайдалы болды. Осы орайда, тіл білімімен айналысып жүрген маған да сәті түсіп, қазақ еліне ғылыми сапарға келіп жеттім.

Әрине, ана тілінде барлық адам сөйлей біледі, алайда барлық адам ана тіл маманы бола бермейді, қарамаққа оңай, бас қатырудың қажеті жоқ сияқтанғанмен, іс жүзінде, тіл маманы болу, мен үшін өте күрделі әрі даңқты іс саналмақ.

Тақырыпқа оралайын, дәл осы абзал саясаттардың арқасында, қазақстандық ғалымдармен ғылымды жиналыстарда бірге болдым, сонымен бірге тек қана кітап жүзінде емес, бетпе-бет әңгімелерде пікір алмастыра алатын болдық.

Енді, осы барыстарда байқаған, екі ел қазақ тіліндегі ұқсастықтарға назар салып көрейік.

Әрине, ешқандай тіл тынышты күйде болмайды, ол қоғамның дамуымен бірге дамитын, қоғамның ыдырауымен бірге ыдырайтын бір түрлі қоғамдық құбылыс. Тіл қоғаммен бірге жасайтындықтан үздіксіз өзгерісте болады, сондықтан қос тілділік, көп тілділік сияқты жәйттер тіл дамуының әр сатысында пайда болып отырады. Мысалы, біздің ата-әжелеріміз тек қана ана тілде сөйлейді, ал жастарымыз екі тілді немесе онан да көп тілді болуы мүмкін, бұлда тіл дамуының белгілі сатысында болатын табиғи құбылыс. Алайда, осындай шытырман кезеңдерде, ана тілдің тазалығын қалай сақтау керек? Ана тілдің даралығын қалай сақтау керек? деген мәселе ең маңызды мәселе болып саналмақ. Себебі, тіл тоғысуында, кірме сөздердің қатары молайумен бірге сөйлеу дағдысында да өзгерістер пайда болады, бұндай өзгерістер тілдің лексикасына ғана әсер етіп қалмастан тілдің құрлысына да әсер етеді, бұндай сөйлеу дағдысын қалай қабылдап алғанымызды да білмей қаламыз, сондықтан тіл маманы болу әр адамның қолынан келе бермейді деп ойлаймын.

Ғылыми талқыларда, біздің ғалымдарымыз көбінесе лексикаға, атау-терминдердің алалығына көптеп тоқталады. Меніңше бұлар күрделі мәселелер емес. Атау-терминдерді бірлікке келтіре алмау тіл мамандарының ағаттығы, әркім өз білгенімен термин қабылдаудан болып отыр. Бұны шешу қиын емес.

Ал мен үшін айтқанда, тілдің құрлымы сол тілдің бөгенайын айқындайтын, сол тілдің өзгешелігін басқаларға танытудағы ең маңызды мәселе. Себебі, кірме сөздер, атау-терминдер, жаңарған сөздер, бұлардың барлығын лексика шеше алады. Ал тілдің құрлымындағы өзгерісті өзгерту қиын. Бұл синтаксистің маңызды міндеті. Мысалы, қазақ тіліміз дүние тілдерімен салыстырғанда біршама тұрақты, кері өзгеріске енбеген, дүниенің төрт бұрышындағы қазақ өзара түсінісе алатын, диалекттік паркы зор емес деп мақтанамыз, алайда тіліміздің табиғи құрлымына әсер етіп жатқан сыртқы факторларды байқай алмаймыз. Мысалы, теледидардан мынадай сөйлемдерді көптеп ұғып қаламын, «саған тауға бару керек.....» қазақ тіл құрлымында бұндай сөйлеу формасы жоқ сияқты, Қытайда өссем де өз тілімді жақсы көремін, әрі көптеген кітаптардан бұндай сөйлем формасын көрмегенмін, сондықтан естір құлаққа қатты жағымсыз сезіледі. Әрине біздің сөйлеу дағдымызда сіздерге жақпайтын шығар..... Ослай кете берсек, тіліміздің ерекшелігінен айрылып қаламыз, сондықтан мүмкіндігінше тіл құрлымын өзгертпеуге міндеттіміз.

Төменде, атау-терминдер, кірме сөздер емес қайта өзгеше сөз тіркестерімен сөйлемдерге қарап көрелік. Тек ауызда айта бергенмен еш нәрсе өнбейді, қайта ортаға салып, талқылау керек деп ойлаймын.

Қытай қазақ тілі мен Қазақстан қазақ тіліндегі өзгеше тіркестерге қараңыз. Ұқсас бір тілдің екі елдегі варианттары ұқсамай бара жатқан сияқты. Мысалы: Қазақстанда тұратындар сөйлеу тілінде «пака», «йшо», «вапше», «так», «конешна, «уже»..... сияқты

сөздерді құдды қазақ тілі сияқты қолданады екен, бұдан сырт «негізі», «жанағы», «кәдімгідей» сияқты сөздерді сөйлеу тілінде өте көп айтады, әрине күнделікті бұйымдардың көп сандысын орысша айтуды айтпайақ қойайын..... байқаймын қазақ тілі жанаша бір бағытқа беталып барады-ау деймін..... атау терминдерді бірлікке келтіреміз деп айғай сала бергенше, алдымен дұрыс сөйлеуді қалыпқа түсіруге міндетті сияқтымыз..... тағы да тақырыптан алшақтап кеттім-ау..... иә, жеке сөздер емес, тіркестерге келейікші, жәй сөз тіркестерін әр алуан қолдану, тілдік құрлысымыздың өзгеруі емей немене, біздің мақтана айтағын, дүниенің төрт бұрышындағы қазақтар бір-бірін түсіне береді деп, бұл бағытта кете берсек, қазақ пен қазаққа аудармашы қажет болады-ау, болашақта.

Ал біздегі қазақтар болса тікелей қытай тілінен қабылдамай, мүмкіндігінше қазақша айтады, алайда бейнелеуде тікелей аударманың тәсірінен түрлі тіркестер пайда болады, әрі ауыздан ауызға дереу таралады тіл дағдысына айналып кетеді, содан барып біздің ана тіліміздің құрлысына өзгеріс ене бастайды, бейне сіздердің «саған тауға бару керек», «сүтпен шәй», «етпен самса», «туылған күніңмен», «жалың қалай», «күлкен рақмет», «қалып қойады», «менде бәрі дұрыс», «саған көп оқу керек» сияқты тіректер бізде де бар. Мысалы, біздегі қазақтар «телефон ұру» дейді, бұлай айтудағы себебі қытай тілінен тікелей аударған, сонымен бірге «сабақтан тұсу», «телефон ойнау», «қарбалассың ба» сияқты тіркестер де қытай тілінен тікелей алынған.

Бұлардан сырт, тағы көптеген тіркестер ұқсас емес, мысалы, «міндетті түрде» бізде көп айтылмайды, орнына «сөзсіз»-ді көп айтады, «үй жұмысы»-ның орнына «тапсырма»-ны қолданады, «суретке түсу» дегенді «рәсімге түсу» десе, «көлік жүргізу»-ді «машина айдау» дейді, «кешке қарай» дегенді көбінде «кешке таман» деп қолданады, «ертең бір шара бар» дегенді «ертең бір қыймыл бар» деп айтамыз, «бұл дәрі көмектеспейді» дегенді «бұл дәрінің пайдасы жоқ» дейміз, «лифттен көтерілу»-ді «лифтке шығу» десек, «мен жұмыстамын» дегенді «мен қызыметтемін» дейміз, «кішкене қыйын болды»-ның орнына «быраз қыйын болды» десек, «ақша құйу» дегенді «ақша салу немесе ақша кіргізу» десек, «сыйлық алу»-дың орнына «сауға алу» дейміз..... Әрине ұқсас бір қазақ тілімізде ұқсамайтын тіркестер толып жатыр, сансыздаған жеке сөздермен атау-терминдерді қоспағанда.....

Әрине, әр қандай тіл жеке-дара өз алдына өмір сүрмейді, бірге жасасқан тілдерден кірме сөздерді қабылдап үздіксіз дамып отырады, алайда бұндай сөздердің қағары молайған сайын тілдің тазалығына әсер көрсетеді де, тіл дамып келе шұбар тілге айналады, өзге тілдің тіркестерін қабылдасақ, тілдің табиғи құрлымын өзгертеді, жалпы көзсіз қабылдай берудің пайдасынан зияны көп.

Жоғарыдағы мысалдар, менің қысқа ғана уақытта байқағандарым, мен естімеген сөздер, тіркестер әлі де көп болуы әбден мүмкін. Сондықтан тілшілер бір теорияның соңында жүре бермей, тіліміздің даму беталысына, болашағына назар аударуы керек деп ойлаймын.

М.И. Игілік

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті мен А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының 2 курс магистранты

КӘСІБИ ТІЛДІК ТҰЛҒА КАТЕГОРИЯСЫ

Аннотация: Тіл білімі саласында «тілдік тұлға» термині жиі айтылып, жан-жақты зерттелгенімен, соның ішіндегі кәсіби тілдік тұлға мәселесі әлі де түпкілікті зерттелмей келе жатқандығы белгілі. Осыған орай кәсіби тілдік тұлға категориясы жайында сөз болады. Мақалада осыған дейін зерттеген ғалымдардың тілдік тұлға жайындағы пікірлері басшылыққа алынады.

Тірек сөздер: когнитивтік, коммуникация, дискурс, тілдік тұлға.

М.И. Игилік

Магистрант 2 курса Казахского национального университета им. Аль-Фараби и Института языкознания им. А. Байтұрсынова

КАТЕГОРИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ

Аннотация: Как известно, хотя в языкознании термин «языковая личность» часто произносится и всесторонне изучается проблема профессиональной языковой личности до сих пор основательно не изучена. В этой связи речь пойдет о категории профессиональной языковой личности. В статье мы руководствуемся мнениями ученых, ранее изучавших этот вопрос, о языковой личности.

Ключевые слова: когнитивный, коммуникация, дискурс, языковая личность.

M.I. Igilik

2 year master student of Al-Farabi Kazakh National University and the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov

CATEGORY OF PROFESSIONAL LINGUISTIC PERSONALITY

Abstract: As it is known, although in linguistics the term «linguistic personality» is often spoken and studied universally, the problem of professional linguistic personality is not studied thoroughly. In this connection, the speech will go about the category of professional language personality. The article considers the views of scholars on language personality, studied earlier, as well as on the category of professional linguistic personality.

Keywords: cognitive, communication, discourse, linguistic personality

Қазіргі заманғы тіл біліміндегі «жеке тұлғаның сөйлеу қызметінің» аса танымал әрі жалпыға түсінікті моделі тілдік тұлға теориясы болып табылады. Тілдік тұлға түсінігі соңғы кезде тіл зерттеудегі барлық аспектілерге бойлап енуде. «Тілдің аясынан тыс шығып, оның туындатушы, сол тілде сөйлейтін, қолданатын адамға, нақты тілдік тұлғаға оралмай, тілді тану мүмкін емес» [1,7].

Тілдік тұлғаның практикалық зерттеулері қазіргі уақытта маңызы ерекше лингвистикалық міндеттердің қатарында. Бүгінде тілдік тұлға лингвистикалық теория нысаны ретінде функционалдык стилистика, сөйлеу мәдениеті, риторика, прагмалингвистика, когнитивтік лингвистика, әлеуметтік лингвистика, лингвистикалық мәдениеттану, мәтін лингвистикасы, этнолингвистика сияқты көптеген жеке ғылыми сөйлеу тану пәндері үшін маңызды, себебі адамды тілсіз тану мүмкін еместігі тәрізді, тілді де адамнан бөле-жара зерттеуге болмайды. Зерттеушілердің пікірінше, «тұлғалық парадигманы» құру әлемнің тілдік тұрпатын бейнелеп көрсетуде біріктіруші рөл атқаруы қажет. Жекелеген тұлғаның сөйлеу дағдысы адамның өзіне ғана тән, тұрақты, түсінікке саятын және эмоционалдык тұрғыда орынды жағдайын жеткізеді. Тілдік тұлға түсінігі деп тілдік қабілеттердің, ептіліктің, сөйлеу туындыларын жасай алатын және қабылдай алатын көпқатпарлы, көпкомпонентті, құрылымдық жағынан ретті қызметтердің жиынтығын айтамыз (Г. И. Богин, И.Н.Горелов, К. Ф. Седов, Ю. Н. Караулов). В.А.Маслова: «Тілдік тұлға – бұл сөйлеуші тұлғалардың көпқабатты және көпсыңарлы парадигмасы. Соның ішіндегі сөйлеуші тұлға – бұл болмыстағы, нақты тілдесуде парадигмасындағы тілдік тұлға», – деп көрсетеді [6,119].

Тілдік тұлға әрқашан «аса маңызды» және көп өлшемді, ол тілдік дағдыны түрлендіруге дайындығын – өзіндік, түрлі сөйлеу рөлдерін үнемі іске асырылатын дағдының орындалуы ретінде оңай көрсетеді. Сөйлеу рөлдері тілдесудің нақты жағдаяттарында пайдаланылатын түрлі стильдегі тілдік құралдардан құрылады. Бұл ретте сөйлеп тұрған адамның өзіне тән тілдік кейіптеуі өзіне қалай әсер етсе, тыңдаушылары да оны солай қабылдайды, яғни сөйлеуші өзін тыңдаушы қалпында даярлауы керек, серіктесінің сөйлеу стратегиясына сай өзінің сөйлеу мәнерін икемдеуі қажет. Тұлғаның интеллектуалдық мінездемесі әдетінше ең алдыңғы қатарға шығады. «Интеллект тіл негізінде аса жіті байқалады және тіл арқылы зерттеледі»[1,36]. Әрбір тілдік тұлға дәл өзіне тән өмірлік ұстанымы мен өзінің өмірлік доминантасын тандайды және сонысымен анықталатын тілдік құралдарды иемденеді [1,53].

Тілдік тұлға өзін дүние туралы танымы, бағалау пайымы, тілдік техниканы игеруі және болмысты құрылымдау ерекшеліктері негізіндегі туындайтын дискурс арқылы танытады. Мұндай сәттер бір жағынан тілдік тұлғаның индивид ретіндегі ерекшеліктерімен, екінші жағынан – тұлғаның қандай да бір социумға жатағындығымен түсіндіріліп, сондай-ақ өмір сүретін кезеңімен, жалпы мәдени деңгейімен, идеологиялық ұстанымдарымен, индивидтің белгілі бір кәсіп түріне тиесілігімен анықталуы мүмкін. Тілдік тұлға нақты әлеуметтік-мәдени ортада қалыптасады. Ю. Н. Караулов пікірінше, тұлғаның үш құрылымдық деңгейі болуы тиіс: вербалдық-грамматикалық деңгей, когнитивті деңгей және прагматикалық деңгей. Вербалдық-грамматикалық деңгейде тілдік тұлға қарапайым сөйлеу тілін меңгеру дәрежесін көрсетеді, сөз тіркесі мен сөйлемнің тілдік жүйедегі қалыптасқан үлгісінен тұрады; екіншісі – әр адамның танымында, шығармашылығында ұғым, идея, тұжырым бірліктерінен құралатын когнитивтік деңгей, прагматикалық деңгей тілдік тұлғаның сөйлеу тілін, мәтін жасалымын түзуге себеп болатын мақсат, уәж, мүдде мен нұсқауын қамтыған уәждік деңгейі, тұлғаның сөйлеу тілін, мәтін жасалымын түзуге себеп болып тұрған уәждер, мүдделер, мәндер мен құндылықтар сөйлеушінің тілдік моделінде көрініс табады [1,154-155].

Дискурстың механизмі таңбалық қызметтің когнитивті механизмі болып табылады – адам санасындағы дүние бейнесі концептілердің көмегімен сөз арқылы таңбаланып, жарыққа шығады, вербалданады, оның құрылымын орталық нүктесі, яғни өзегі бар және сол өзек маңына топтасқан білімдер (тұжырымдар, түсініктер мен ұғымдар), ойлардан тұратын өріс түрінде елестетуге болады. Басқаша айтқанда, дискурстың когнитивті механизмі дегеніміз – тұлғаның қызмет барысында даму механизмі, яғни тұлғаның өзін-өзі

тану процесі барысындағы бейімделу және даралануындағы толықтырушы механизмі. Жалпылама алғанда тұлғаның дамуы адамның жаңа әлеуметтік салаға кіріп, сол процесс кезінде біріктірілуі түрінде байқалуы мүмкін.

Бірінші фазада (бейімделу) тұлға қолданыстағы құндылықтар мен тәртіптерге икемделіп, сәйкесінше қызмет құралдары мен формаларын игереді, осы арқылы сол әлеуметтік қауымның басқа да мүшелеріне белгілі бір деңгейде ұқсамақ боп бағады. Екінші фазада (даралану) «басқалар сияқты болу» және индивидтің барынша дербестену қажеттілігі арасындағы асқынған шиеленіс түрінде, өзінің даралығын ерекшелейтін құралдар мен амал-тәсілдерді іздеумен сипатталады. Үшінші фазада (сіңісу) индивид өзінің асқан ерекшеліктерін танытып, сонымен қатар басқалардың осы ерекшеліктерін қабылдауына, қолдауына және тәнті еткізуге ұмтылады.

Индивидтің түрлі топтарға ену кезіндегі бейімделу, даралану және сіңісу жағдайлары әрдайым қайталана отырып, әр жаңа жағдайда оның тұлғасы жаналана береді, нәтижесінде тұлғаның тұрақты құрылымы қалыптасады.

Тілдік тұлға өзі туындататын дискурстар көзқарасы негізінде сипатталуы мүмкін. Тілдік тұлғаны елеулі тұрғыда қайта таныстырушы – оның коммуникациялық рөлін айқындайтын кәсіби қызметі барысындағы дискурс, оның дискурсивті сипаттамалары тілдік тұлғаның маңызды ерекшелігі болып табылады. Кәсіби дискурс туындаға отырып, тілдік тұлға, бір жағынан алғанда, оның өне бойында жеке қасиеттерін ерекшелейді. Ал екінші жағынан, кәсіби қызмет саласы – нақты белгіленген коммуникативтік жағдаят, ұйымдасу және араласу шарттары аясындағы әрекеттер – тілдік тұлғадан дәл осы салада сәтті коммуникация талабы болып табылатын коммуникациялық стратегия жасауды және қатаң белгіленген тілдік құралдарды пайдалануға талап етеді, ал оның сыртында тілдік тұлғаның даралығы «кәсіби қажеттілік үшін маңызын жояды» [2,64]. Нәтижесінде, нақты тілдік тұлғаның әдеттегі және даралайтын сипаттарын қамтитын бірегей кәсіби дискурс пайда бола береді. Бұл дискурстың ерекшеліктері тілдік тұлға мен кәсіби органын өзара ықпалдасу нәтижесіндегі сипаттармен түсіндіріледі.

Кәсіби коммуникация жағдайында тілдік тұлғаның ерекше түрі – кәсіби тілдік тұлға қалыптаса бастайды, яғни «өзі туындататын тілдік бірліктер мен тұтас мәтіндер ерекшеліктері негізінде ашыла бастайды» [3,263].

Кәсіби тілдік тұлғаға деген қызығушылық қазіргі уақыттағы халықаралық, этносаралық, тұлғааралық, тілаларлық байланыстардың кеңейтілуі және мәдениетаралық коммуникация теориясы мен практикасын жасау қажеттілігі, сондай-ақ кәсіби тілдік тұлға құзыреттілігінің деңгейлері мен компоненттері туралы лингвистикалық түсініктер жүйесін қалыптастыру қажеттілігімен түсіндіріледі. Жалпы лингвистикалық қырынан алып қарағанда, бұл – белгі мен мазмұнның өзара байланысы туралы түсініктердің кеңейтілуі, ойдың тілдік жазықтыққа түсіп, мазмұнның заттандырылуын қайта түсіндіру жолдарын іздеу, сөйлеудің фактуралық байлығының қазіргі замандағы жағдайы туралы ұғым қалыптастыру, әлемнің ұлттық-мәдени ерекшелігі туралы түсінікті молайту.

Кәсіби тілдік тұлға әлемнің ғылыми тілдің картинасында құрылымданған білім деңгейіне сүйенеді. Әлемнің ғылыми бейнесі туралы зерттеушілердің айтқан сөздерін жинақтай келе, қысқаша талдама шолуын жасаған О. А. Корнилов мынандай түсініктемесін ұсынады: «Әлемнің ғылыми бейнесі (ӘҒБ) ұғымы арқылы біз қазіргі адамзат дамуы кезеңіндегі жекелеген ғылыми пәндер дүние туралы жасап шыққан ілім-білімді атайтын боламыз» [4,9].

Зерттеушінің пікірінше, әлемнің ғылыми картинасы – үнемі өзгеріске ұшырайтын құбылыс: «ӘҒБ үнемі дамып отырады. Әу баста адамдардың өз санасы мен қиялында табиғаттың қандай да бір нұсқасын қалыптастырмақ мақсатында пайда болған соң, ол адамзат дамуындағы әр кезеңде жаңа білім жинақталып және қоршаған әлем туралы

түсінігі молайғаны арқасында түрі өзгере берді, яғни ӘҒБ дүниені тани түскен сайын дами береді. ӘҒБ-сі дүниетанудың парадигмасы деп айтуға болады. Парадигмалардың алмасуы – дүние туралы танымның түпкілікті өзгеріске ұшырауының белгісі, яғни ғылыми революция болып табылады. Қазіргі заманғы ӘҒБ – адамзаттың дүние мен заңдылықтарды танудағы келесі сағысы ғана»[4,1].

О.А.Корнилов тұжырымы бойынша, «әлемнің шынайы бейнесінің рөлін ӘҒБ орындайды, оны шын мәнісінде дәл, бірақ ол қандай да бір тілге қатысы жоқ. ӘҒБ – адамзаттың танымдық қызметінің жемісі, осы күнгі қоғамның дүние туралы танымы. Әлем бейнесінің тілі болса, керісінше, субъективті». Ол «нақты этностың қазіргі заманғы емес, бастапқы, аңғал, ғылымды игергенге дейінгі дүниені танып, қабылдау түйсігін, ұғынуы және түсінуді жазып алады. Ұрпақтан-ұрпаққа түрлі тілдік қауымдастықтарға жатағын балалар алдымен дүниені өзінің этносының ерекше тілдік санасы тұрғысынан тани бастайды (яғни, аңғал, ғылыми емес, тілінің «көзқарастық» деңгейі тұрғысында), ал кейін, өмірінің барысында дүние туралы білімі ғылыми фрагменттерді игерген сайын молая береді. Фрагменттер дейтініміздің себебі – ӘҒБ толығымен еш адам өз санасында сақтай алмайды. ӘҒБ – ғылыми білімдердің ғаламдық ақпараттық қайнары, әсте де бүкіл тілдердің ұмтылуы тиіс ТҒК эталоны емес»[4,15].

Терминологияда (сол сияқты жалпы қазіргі заман лингвистикасында) антропоцентризм қағидасын тұжырымдау терминологиялық процестердің адаммен, оның қызметі және түйсігі тұрғысынан байланыстырып қарауды, нәтижесінде зерттеу нысаны айтарлықтай кеңейіп, жаңа әдістемені қолдануды талап етті.

Терминдердің әрбір жүйесі адам білімінің немесе әрекет ететін алуан түрлі саласының когнитивті-логикалық моделін көрсетеді. Қандай да бір салада қызмет ететін мамандар тілдесетін терминдер болмысында ерекше когнитивті фрейм-құрылымдар жатыр, олар адамнан сәйкесінше мінез-құлықты талап етеді. Ғалымның назарына ділдік таныстырылымның ішкі бейнесі, адамның нақты тәжірибесінің құрылымдық ерекшеліктері ілігеді. Сондықтан терминологиялық аталым негізінде нақты қандай концептілер (құрылымдық жағынан, мазмұндық тұрғыда және нақтылану деңгейіне қарай) жатқандығын және ғылыми білімді тиянақтау, сақтау және жеткізуде концептілердің маңызы қандай екендігін анықтау аса маңызды (Манерко Л. А., Новодранова В. Ф., Шелов С. Д. және т.б.).

Бұл ретте термин жасау мамандардың кәсіби қызмет, әлеуметтік-мәдени өзара ықпалдастығының негізінде іске асатын, тілдік тұлғаны қалыптастыруға, сондай-ақ тілдік белгілерді дамытуға бағытталған семиотикалық процесс екендігін ескерген жөн. Басқаша айтқанда, термин жасауды басқа қызмет түріне қосылатын коммуникативтік процесс (әлеуметтік-мәдени ықпалдастық) ретінде, оны когнитивті процестермен байланыстыра отырып зерттеу керек.

Тілдік тұлға үш деңгейлі санаттан тұрады, онда тілдің барлық үш негізі қамтылған: тіл – мәтін – тілді тасымалдаушының сөйлеу қызметінің нәтижесі болып табылатын барлық мәтіндердің жиынтығы; тіл – жүйе – тілдің барлық деңгейлері мен бірліктерінің жиынтығы; тіл – дүние – тұлғаның дүниесі, тіл тасымалдаушының құзыреті [1,55].

Терминологияны зерттеу үшін жай ғана «тілдік тұлға» түсінігі ғана емес, қандай да бір ғылыми білім саласында кәсіби мәліметтерді иеленген тілдік тұлға маңызды. Кәсіби тілдік тұлғаның ерекше сипаттарына мына нәрселер жағады:

1) арнайы (кәсіби) саладағы қызмет: бұл қызмет әлемнің ғылыми картинасын меңгере берген сайын осы қызметтегі түрлі қиындық деңгейлерінен бірте-бірте «өту» (әлеуметтену); нәтижесінде тілді тасымалдаушы кез келген күрделілік деңгейіндегі қызмет түрінде жұмыс істей алады (даралану);

2) әлеуметтік жартылай функционалдық, ол бірнеше әлеуметтік рөлді алып жүре алатын қабілетімен сипатталады; әдетте мұндай рөлдердің басым көпшілігі үшін қалыпты

түйсік деңгейі жеткілікті, алайда әлеуметтік рөлдер репертуарында тілді тасымалдаушы түйсігінде әлемнің ғылыми картинасын жасау арқылы іске асағын кәсіби рөл бар;

3) әлемнің ғылыми картинасының білім алу (оқу) процесі кезінде жасалуы; әлемнің ғылыми картинасының жасалу процесі аңғал дүниетанымынан әлемнің ғылыми картинасына қарай бірте-бірте өтетін континууммен бейнеленеді, оны тілді тасымалдаушының түйсігінің көпөлшемділігі айшықтайды.

Когнитивті терминтану аясында кәсіби тілдік тұлғаны оның кәсіби қызметі формаларының әр алуандығы арқылы танып зерттеу мүмкіндігі пайда болады, оның дамуының ерекшеліктерін көрсететін әлеуметтік рөлдері де алуан түрлі. Кәсіби тілдік тұлғаның дәл осы сипаттамасы біз үшін аса маңызды, себебі ол бір жағынан дихотомиялық диалектілік қарым-қатынасын тану арқылы дәстүрлі терминтануға тән «қарапайым»/ «ғылыми» түсініктерінің оппозициясын алып тастап, екінші жағынан, терминтануды антропоцентристік парадигмаға кіргізіп, оған когнитивті ғылым статусын беруге мүмкіндік береді.

«Кәсіби тілдік тұлғаның дискурста дамуы терминологиялаудағы когнитивті механизм болып табылады. Дискурс дамуындағы негізгі бағыттарды және соған сәйкес кәсіби тілдік тұлғаның даму ерекшеліктерін анықтау тілдік белгілердің дамуындағы негізгі үрдістерді анықтауға және дискурстың түрлі типтеріндегі терминологиялау ерекшеліктерін зерттеуге мүмкіндік береді»[5,53].

Терминологиялау моделінің болмысында дискурстағы тілдік белгінің даму моделі қамтылған, сондай-ақ ол әлеуметтік (металингвистикалық дараланған) және жеке-дара термин жасалу мен термин белгілеудің, қызметтің ішкі және сыртқы қалыптарының, когнитивті және коммуникациялықтың, әрекет пен өнімнің, процесс пен нәтиженің біріккен түрі ретінде таныстырылады.

Терминологиялаудың ұсынылған моделіне сүйене отырып, «белгі, метабелгі, мәтін, белгілік қызметті бөле-жара қарастыруға әсте болмайды, себебі олар біріккен күрделі әлеуметтік-мәдени феномен болып саналады» [5,54]. Дискурстың әрбір компонентінде белгінің түрлі көрінісі бар екендігін ескере отырып, дискурстың болмысын неғұрлым терең зерттеу үшін түрлі парадигмалардың әдістерін қолдану қажет, алайда бұл ретте алынған нәтижелердің сәйкестігін де назардан тыс қалдырмаған жөн.

Кәсіби тілдік тұлғаны типтендіру кәсіби субстандарттың екінші деңгейдегі нормаларының тілдік бірліктерінің және кәсіби мәдениеттің үлгі болатын мәтіндерінің негізінде жасалады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. –М.: Наука, 1987. – 56 с.
- [2] Гарнаева Л.П. Языковая личность как междисциплинарный предмет исследования // Сибирский педагогический журнал: Научно-практическое издание. – Новосибирск, 2008. – 64 с.
- [3] Голованова Е.И. Базовые когнитивные понятия и развитие терминоведения // Вестник Удмуртского университета. История и филология. –М., 2010. – 34 с.
- [4] Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. –М., 2003. – 135 с.
- [5] Мишланова С.Л. Термин в медицинском дискурсе: Образование, функционирование, развитие: дисс... докт. филол. наук. –М., 2003. – 85 с.
- [6] Маслова В.А. Когнитивная лингвистика.–Минск, 2004. – 96 с.

К.Ә.Шынәділова

ҚазМемҚызПУ оқытушы, филология ғылымдарының магистранты

«ҚАРҒА» КОНЦЕПТІСІ

Аннотация: «Қарға» символикалық мәні зор, халықтыңысын кең танытатын, фольклорлық туындылардың барлық жанрларында мейлінше жиі өрнектелген бейнелердің бірі. Бұл бейненің поэтикалық астарын ашу, көркемдік айшықтарының өрнектелу ерекшеліктерін белгілеу керек. Қарға – халықтың дүниетанымын танытатын, аллегориялық астарда бірде жағымды, бірде жағымсыз бейне болып табылады. Қарғаның киелі Тәңірдің елшісі екеніне де көз жеткіздік. «Қарға» концептісі қарастырылған. Себебі қарға – түркі халықтарының тотемі, адамдар мен аспан арасындағы жалғастырушы күш болып ертеден бағаланған.

Тірек сөздер: қарға, концепт, тотем, символ, поэтика.

К.А.Шынадилова

Преподаватель КазГосЖенПУ, магистрант филологических наук

КОНЦЕПТ «ВОРОНА»

Аннотация: «Ворона» имеет символическое значение, является одним из наиболее часто выраженных образов во всех жанрах фольклорных произведений. Необходимо раскрыть поэтический смысл этого образа, обозначить особенности выражения художественных образов. Ворона - это одновременно и положительный, и отрицательный образ на аллегорическом фоне, отражающий мировоззрение народа. Также мы убедились, что ворона является посланником Бога. Рассмотрен концепт «ворона». Потому что ворона - тотем тюркских народов, она издавна ценилась как связывающая связующая сила между людьми и небесами.

Ключевые слова: ворона, концепт, тотем, символ, поэтика

К.А.Shynadilova

Lecturer at Kazakh National Women's teacher training university,
master student of philological sciences

CONCEPT «CROW»

Abstract: The concept «crow» is analyzed in the article, because Turkic people considered a crow as an intermediary between the people and heaven. The article discusses the concept of «crow», since among the Turkic peoples, the crow is perceived as an intermediary between people and heaven. «The crow» has a symbolic meaning, is one of the most frequently expressed images in all genres of folklore works. It is necessary to reveal the poetic background of this image, to indicate the features of the expression of artistic patterns. Unfortunately, this is not the case. We made sure that the carnival is the messenger of the Holy God. The concept of «crow» is provided. Because the crow is the totem of the Turkic peoples, a continuing force between people and heaven.

Keywords: crow, concept, totem, symbol, poetics.

Концепт – жалпы әлем туралы білім жүйесінің (әлемнің концептуалды бейнесіні) бір бөлшегі, үзіндісі, яғни индивидтің объективті шындық туралы өз танымындағы тірек ұғымдары.

В.А. Маслованың анықтауынша, концепт – эмоционалдық, экспрессивтік, бағалаушылық мәнге де ие болатын тілдік бірлік. Концепт – оперативті есте сақтау бірлігі, әлемнің адам психикасында көрніс табуы. Концептілер – сөз және экстралингвистикалық шындықтың арасындағы дәнекерлер. Негізінен концептілер ретінде адамзат өмірінде маңызды рөл атқаратын тірек ұғымдар алынады. Осындай тірек ұғымдардың бірі – «қарға» концептісі.

Қарға – түркі халықтарының тотемі, адамдар мен аспан арасындағы жалғастырушы күш.

Қазақ халқында күні бүгінге дейін жақсы көрген перзентін, жасы кіші баланы «қарғам», «қарғатайым» дейді. Ару қызды «қарғашым» деп әспеттейді. Ғашықтық тақырыбындағы халық әндерінің көбінде «қарғам-ау», «қарғаш-ау», «қарғам-ай», «қарғатай» деп келетін қаратпа арнау сөздер қолданылады. Сондай-ақ «қарғадай болып», «қарғадай көзінен», «біздің де қолымызға қарға тышар», «қарға бойлы», халықтық өлшемдерде «қарға адым», «қарға қарғаның көзін шұқымайды», «қарға жүнді қаттас, үйрек жүнді оттас» деп аталатын тұрақты тіркестер де қолданылады. Әсіресе «қарға тамырлы қазақ» деген тіркес күні бүгінгі дейін қолданылады.

«Қарға» символикалық мәні зор, халық тынысын кең танытатын, фольклорлық туындылардың барлық жанрларында мейлінше жиі өрнектелген бейнелердің бірі. Бұл бейненің поэтикалық астарын ашу, көркемдік айшықтарының өрнектелу ерекшеліктерін белгілеу керек.

Батырлар жыры және лирикалық жырлар сонау ата - бабаларымыз мирас етіп қалдырған құндылықтарымыздың бірі. Қарға бейнесінің жырларда көрініс табуы. Қарға көбінде ауыспалы және тура мағынада қолданылады. Мысалы, «Қыз Жібек» жырында:

Атаңа нәлет, Бекежан
Аяп едім өзінді.
Жау да болсаң Бекежан
Жасыра кет жүзімді.
Осыдан мен өліп кетсем,
Қарғалар шұқыр көзімді.

Жалғыз ағаң зар жылап,
Тулап жатыр дегейсің.
Мың сауысқан, жүз қарға
Қызыл қанға таласып,
Қунап жатыр, дегейсің.

Бұл өлең жолдарында қарға бейнесі тура мағынасында, яғни құзғын, азғын-дығын көрсетеді. Енді осы өлең жолдарына қарсы «Қобыланды батыр» жырынан үзінді келтірейік:

«Бірге туып, бірге өскен
Кіндігімді бір кескен,
Қарға жүнді қаттасым,
Үйрек жүнді оттасым...
Бірге туған тектесім,

Қысылған жерде демдесім» жолдары жоғарыдағы жаман пікірді жоққа шығарғандай. «Қарға жүнді қаттасым, үйрек жүнді оттасым» деген тұрақты тіркес өкшелес бауыр, туматуысты айтады.

Енді «қарға» концептісінің мақал-мәтелдерде кездесуіне келсек, «қарға мақтанып, сұңқар болмас, есек мақтанып, тұлпар болмас», «лашын орнына тырна, бұлбұл орнына қарға» деген мақал-мәтелдерде тақырыптық жағынан еңбек, туған жер, достық т.б. туралы мақал-мәтелдер.

Әр халықтың мақал-мәтелдерінен оның және рухани деңгейі ғана емес, географиялық, астрономиялық бедері де айқын көрінеді. Мысалы,

Қарға қарқылдаса, қысты шақырады,

Қаз қаңқылдаса, жазды шақырады, – деген қазақ мақалы болса, «Қаз келсе, жаз келер, қарға келсе, қағқақ болар» әзербайжан мақалы.

Ертедегі адамдардың дүниетанымында құс – жоғары әлемнің бейнесі. Аспан тәңірімен тілдесіп тұратын, көк пен жерді байланыстыратын күш ретінде қарастырады. Қарға бейнесі мифте де, ертегіде де, эпостық жырлар мен халық әндерінде, жоктауларда, мақал-мәтелдерде түрлі қырынан көрінеді.

Қарға көптеген халықтардың (Солтүстік Америка, Солтүстік Азия) аңыздарында негізгі персонаж болып табылады. Солтүстік - батыс үндістерде қарға туралы топан су басқан кезеңмен байланысты аңыз бар. Яғни сол кезде қарғаны тамақ іздеуге жібергенде қарға қайтып оралмай, осынысы үшін оның түсі қара болған екен.

Сондай-ақ, грек тілінде қарға ашықауыздықпен байланысты айтылады. Мысалы, «перестань шуметь» тіркесі «вынь ворону» мақалымен сәйкес келеді. Ал римдіктердің танымы бойынша, қарға – әңгімешіл, қырағылық деген түсінік. Мысалы, «вырвать у вороны глаз» фразеологизмі сенімсіз әйелге көз салмау деген мағынады қолданылып тұр.

Қырғыз халқының дәстүрі бойынша қарға құрметті орынға қойылады. Ала қарғаны атынан чакырат – қарғаны атын атап шақырады;

Бұл өрдөндө эркен қарға жалғыз сен эмессін – бұл жерде (долина) сен жалғыз қарға емессін;

Жалғыз қарға бокко тойбойт – жалғыз қарға көңге тоймайды (яғни, көп түкірсе көл);

Менин колума да қарға чычаар – менде де бір күні қуаныш болар.

Бұл тіркестерде қырғыз халқының танымы бойынша қарға – батырлық, көпшілдік, бақыт әкелуші деген ұғымдарды білдіреді.

Этнография ғылымының негізін салушы америкалық әйгілі ғалым Л.Г.Морган өзінің «Байырғы қоғам» атты еңбегінде үндістердің тотемі ретінде қасқыр, жолбарыс, аю, бұғы, қабылан, балық, сұңқар, құтан сияқты аң-құстардың қатарында қарғаны да атайды. Солтүстік Америкадағы атапаск, тлинкит тайпалардың арасында кең тараған кейіпкердің есімі Ел деп аталса, мұның өзі сол тайпалардың тілінде Қарға деген сөз. Сол Ел – Қарғаны атапаск және тлинкт тайпалары жарық нұрды, тұщы суды, қара жерді, қызулы отты т.б. игілікті жаратушы деп есептеп, жақсылықтың нышаны ретінде кие тұтады [2, 252]. Дәл сол сияқты саха (якут) мифологиясының кейіпкері Елей (Элей) де ұдайы жақсылықтың басында жүреді. Фольклоршы ғалым Е.Тұрсынов сахалардың арасындағы Елей мен атапаск – тлинкиттер арасындағы Елдің өзара байланысы бар екенін, ол байланыстың тек-тамыры палеолит-мезолит замандарынан бастау алатынын жазған. (Е.Тұрсынов. Генезис казахской бытовой сказки). Соңғы кездегі зерттеу қорытындылары мұндай ой-тұжырымдарды орнықтыра түседі.

Алтай тілдік жүйесіндегі тұңғыс тілі тобына жататын эвени халықтарының Тәңірі туралы аңызында «қарға тамырдың адамзатты жаратқандағы көмекшісі» екені айтылады. Моңғолдар қарға қарқылдап өтсе: «жаман тілінді ары қыл , жақсы тілінді бері қыл»- деп айғайлайды. Қарға моңғолдар ұғымында жақсылық пен жамандықты қатар алып жүретін киелі құс. Қарғаның бір түрі құзғын « хон хэрээ» туралы моңғолдар: « Құзғын ат ағашқа келіп қонса, ат жүйрік болады», – деп ырымдайды. Оның себебі құзғынның ұзақ жасайтын

және биікке не алысқа ұша беретін ерекшелігіне байланысты болса керек (Моңғол Халық Республикасының этнографиясы. 1987. I том).

Түркі халықтарының бірі саналатын якуттарда сахалар қарға тотем болумен қатар жаһан құсы дейтін ұғым орын алған. Олар қарға 300 жыл өмір сүретін, көріп келдігі бар, адам тағдырын билейтін құс деп сенеді. Үндістанда қарға өлім хабаршысы ретінде, Италияда қайғы әкелетін құс ретінде, ал Грецияда жаман жаңалықтар және ұзақ өмір жасайтын бейне ретінде түсіндіріледі. Римляндар қарғаны көп сөйлеушінің, қырағылықтың символы ретінде түсіндіреді. Қарғаға бағылдықтың, достықтың, бақыт әкелетін құс ретінде бағаланады. Еврейлердің салт-дәстүрі бойынша, қарға – өлім символы, ажал мен тасталқан болу және алдауды білдіреді. Ал митрайзмде – өмірдің алғашқы сатысы, ұлы күннің құлы деп саналады. Скандинавтар мен ежелгі немістер иықтарына Одина - Вотаны (Құдайды) екі қарғаның бейнесі қып Хутин (ой) және Мунин (ес, жады) таңбалап алады, олар бүкіл әлемді шарлап не көргендерін айтып ұшып жүреді. Қарға – Дания халқы мен викинг ұлтының елтаңбасы. Бұл сияқты мысалдарды түркі - моңғол фольклоры мен этнографиясынан көптеп кездестіруге болады. Ұшқанда қанатынан күн тұтылатын қарға, адам жегішке қарсы тұратын қарға, батыр бейнесіне енген қарға мәңгілік өмір мен дәулеттің иесі қарға, өлілер дүниесінің әміршісі қарға т.б. түрінде айтылатын миф- аңыз мотивтері жиі ұшырасады. Ондай миф-аңыздардың таралым аясы мейлінше кең және байырғы заманнан бастау алатыны айқын аңғарылады.

Қарға – халықтың дүниетанымын танытатын, аллегориялық астарда бірде жағымды, бірде жағымсыз бейне болып табылады. Қарғаның киелі Тәңірдің елшісі екеніне де көз жеткіздік.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Қасым Б. Когнитивті лингвистиканың теориялық негіздері // Қазақ тілі мен әдебиеті және инновация мәселелері. – Алматы, 2008. 5-9-бб.

[2] Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. – Минск: Тетра Сист., 2004. 55 с.

[3] Исаева Ж. Дүниенің паремиологиялық бейнесі: филол. ғыл. кан. дисс. автореф. – Алматы, 2007. 127 б.

N.B.Ospangazyeva

Al-Farabi Kazakh National University and
Institute of Linguistics named after A.Baitursynov,
Almaty, Kazakhstan

PHONOLOGICAL FEATURES OF THE TURKIC-SPEAKING PEOPLE

Abstract: Linguists distinguish four main groups among the Turkic languages: North-West (Kipchak), South-West (Oguz), South-East (Karluk) and North-East (Siberian). Representatives of these groups speak Turkic languages, and their geographical location extends from Europe to Asia. Regardless of the common Turkic roots, the languages have their own phonological features. Turkic languages are spoken over a large geographical area in Europe and Asia. As it is known, there are Azerbaijani, Turkmen, Tatar, Uzbek, Baskurt, Nogai, Kyrgyz, Kazakh, Yakut, Kuvass and other dialects. Turkic languages are widespread in the vast territory from Eastern Europe to Eastern Siberia and China. Their main range is in Central Asia (Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, Uzbekistan and Xinjiang in China), where they spread to the west of northern Iran and the South Caucasus, Turkey and parts of the Balkans, and in the north of Asia - in Europe. crosses the Volga, Ob and Yenisei rivers, reaching the north-east of Siberia and the Northern Ice Ocean. Among the Turkic languages linguists distinguish four main groups: north-western (Kipchak), south-western (Oguz), south-eastern (Karluks) and north-eastern (Siberian). They speak Turkic languages, and their geographical position extends from Europe to Asia. Regardless of the common Turkic roots, the languages have their own phonological features.

Keywords: language, phonology, Turkic languages, phonological peculiarities.

Н.Б.Оспангазыева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті және
А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Алматы, Қазақстан

ТҮРКІТІЛДЕС ХАЛЫҚТАРДЫҢ ФОНОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация: Түркі тілдерін төрт негізгі топтар арасында қарауға болады: Солтүстік-Батыс (Қыпшақ), Оңтүстік-Батыс (Оғыз), Оңтүстік-Шығыс (Қарлұқ) және Солтүстік-Шығыс (Сібір). Олар түркі тілдерінде сөйлейді, кең географиялық аймағы Еуропа мен Азияға созылып жатыр. Түркі тілдерінде сөйлейтін халықтардың сөйлеу тілі бір болғанымен, олардың өзара фонологиялық ерекшеліктері болады. Түркі тілдерінде Еуропа мен Азиядағы үлкен географиялық аумақта сөйлейді. Әзірбайжан, түркмен, татар, өзбек, башқұрт, ноғай, қырғыз, қазақ, якут, куvas және басқа да диалектілер бар екені белгілі. Түркі тілдері Шығыс Еуропадан Шығыс Сібір мен Қытайға дейін кең таралған. Олардың негізгі ауқымы Орталық Азияда (Қазақстан, Қырғызстан, Түркіменстан, Өзбекстан және Қытайдағы Шыңжаң), олар батысқа қарай солтүстік Иран мен Оңтүстік Кавказға, Түркияға және Балқанның бір бөлігіне, ал солтүстікке қарай Ресейдің еуропалық және азиялық бөлігіне таралды. Еділ, Обь және Енисей өзендерін кесіп өтіп, Сібір мен Солтүстік Мұзды мұхиттың солтүстік-шығысына жетеді.

Тірек сөздер: тіл, фонология, түркі тілдері, фонологиялық ерекшеліктер.

Н.Б.Оспангазиева

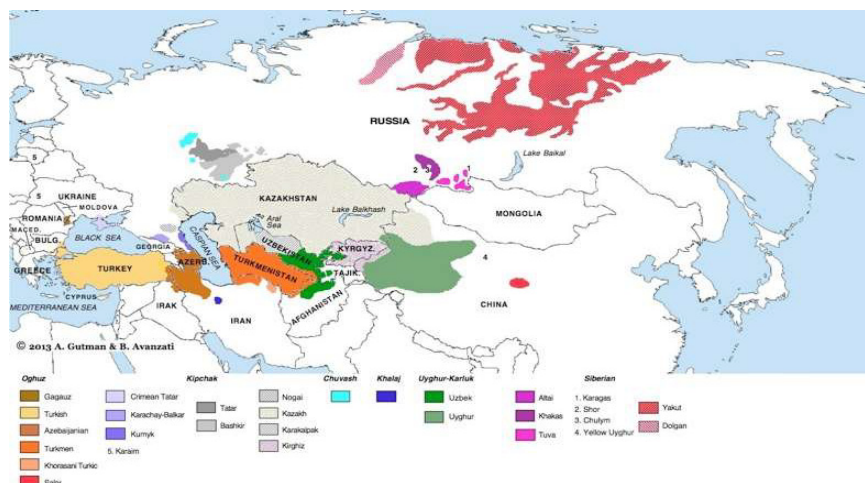
Казахский национальный университет им.Аль-Фараби и
Институт языкознания имени А.Байтұрсынұлы,
Алматы, Казахстан

ФОНОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ НАРОДОВ

Аннотация: Лингвисты различают четыре основные группы среди тюркских языков: Северо-Западная (Кипчак), Юго-Западная (Огуз), Юго-Восточная (Карлук) и Северо-Восточная (Сибирская). Представители этих групп разговаривают на тюркских языках, и их обширная географическое простирается от Европы до Азии. Несмотря на общие тюркские корни, языки тюркоговорящих народов имеют свои фонологические особенности. На тюркских языках говорят на большой географической территории в Европе и Азии. Как известно, существуют азербайджанский, туркменский, татарский, узбекский, башкирский, ногайский, киргизский, казахский, якутский, кувасский и другие диалекты. Тюркские языки распространены на огромной территории от Восточной Европы до Восточной Сибири и Китая. Их основной ареал находится в Центральной Азии (Казахстан, Кыргызстан, Туркменистан, Узбекистан и Синьцзян в Китае), откуда они распространились на запад до северного Ирана и Южного Кавказа, Турцию и часть Балкан, а на севере - в на европейскую и азиатскую часть России. Пересекает реки Волга, Обь и Енисей, достигая северо-востока Сибири и Северного Ледовитого океана.

Ключевые слова: язык, фонология, тюркские языки, фонологические особенности.

The Turkic languages are spoken over a large geographical area in Europe and Asia. As we know, there are the Azeri, the Türkmen, the Tartar, the Uzbek, the Baskurti, the Nogay, the Kyrgyz, the Kazakh, the Yakuti, the Cuvass and other dialects. Turkic languages are distributed over a vast territory ranging from eastern Europe to east Siberia and China. Their core area is in Central Asia (Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, Uzbekistan, and Xinjiang in China) from where they spread west to northern Iran and the South Caucasus, Turkey and part of the Balkans, and to the north into European and Asiatic Russia straddling the Volga, Ob and Yenisei rivers reaching northeast Siberia and the Arctic Ocean.

The total number of Turkic speakers is close to 164 million. Linguists distinguish four main groups among Turkic languages: North Western (Kipchak), South Western (Oghuz), South Eastern (Karluk) and North Eastern (Siberian), the latter being a special case. As a matter of fact, the northwestern, or Kipchak, branch comprises three groups. The South Kipchak group (NWs) consists of Kazakh (spoken in Kazakhstan, Xinjiang, and so on), its close relative Karakalpak (mainly Karakalpakstan), Nogay (Circassia, Dagestan), and Kyrgyz (Kyrgyzstan, China). The North Kipchak group (NWn) consists of Tatar (Tatarstan, Russia; China; Romania; Bulgaria; and so on), Bashkir (Bashkortostan, Russia), and West Siberian dialects (Tepter, Tobol, Irtysh, and so on). The West Kipchak group (NWw) today consists of small, partly endangered languages, Kumyk (Dagestan), Karachay and Balkar (North Caucasus), Crimean Tatar, and Karaim. The Karachay and Balkars and Crimean Tatars were deported during World War II; the latter were allowed to resettle in Crimea only after the collapse of the Soviet Union in the 1990s. Karaim is preserved in Lithuania and Ukraine. The languages of the Pechenegs and the Kuman are antecedents of modern West Kipchak. The southeastern, or Uighur-Chagatai, branch comprises two groups. The western group (SEw) consists of Uzbek (spoken in Uzbekistan, Tajikistan, Xinjiang, Karakalpakstan, Turkmenistan, Kazakhstan, and Afghanistan). An eastern group (SEe) comprises Uighur and Eastern Turki dialects (Xinjiang, China; Uzbekistan; Kazakhstan; Kyrgyzstan). Eastern Turki oasis dialects are spoken in the Chinese cities of Kashgar, Yarkand, Ho-T'ien (Khotan), A-k'o-su (Aksu), Turfan, and so on; Taranchi in the Ili valley. Yellow Uighur (spoken in Kansu, China) and Salar (mainly Tsinghai), the latter of Oghuz origin, are small and deviant languages. Old Uighur and Chagatai are antecedents of the modern SE branch.

The northeastern, or Siberian, branch comprises two groups. The North Siberian group (NEn) consists of Sakha and Dolgan (spoken in Sakha republic [Yakutia]), differing considerably from mainstream Turkic owing to long geographic isolation. The heterogeneous South Siberian group -comprises three types. One is represented by Khakas and Shor (both written) and dialects such as Sagay, Kacha, Koybal, Kyzyl, Küerik, and Chulym (spoken in the Abakan River area). The second type is represented by Tyvan (Tuva; spoken in Tyva [Tuva] republic of Russia and in western Mongolia) and Tofa (northern Sayan region), both written languages. The third type includes dialects such as Altay (a written language), Kumanda, Lebed, Tuba, Teleut, Teleng, Tölös, and others (northern Altai, Baraba Steppe), some being rather similar to Kyrgyz.

The Turkic languages are clearly interrelated, showing close similarities in phonology, morphology, and syntax. According to this we can say that they have differences in their phonology. -Syllable structure. Most syllables have a (C)V(C) structure, i.e. they contain a vowel that may be preceded by an initial consonant and/or followed by a final consonant. Initial consonant clusters are avoided as well as vowel hiatus (two adjacent vowels in different syllables). Many Turkic languages (Turkish among them) have a completely symmetrical vowel system regarding height (4 high and 4 low vowels), frontness (4 front and 4 back), and roundness (4 unrounded and 4 rounded):

	Front		Back	
	<i>unrounded</i>	<i>rounded</i>	<i>unrounded</i>	<i>rounded</i>
High	i	ü [y]	ĩ [ɯ]	u
Low	e	ö [œ]	a	o

The symbols are those current in writing, when they differ from those of the International Phonetic Alphabet, the latter are indicated between brackets. Most Turkic languages have a contrast between voiceless and voiced stops and fricatives, though a few others. The most general type is intrasyllabic affecting the vowel and consonant(s) of a given syllable. The whole syllable is classified as front or back; in front syllables only front vowels and front consonants are allowed; in back syllables the opposite is true. There is also an intersyllabic type of harmony in which words tend to consist of syllables produced with either a back or a front tongue position.

In some languages, like Kazakh and Kirghiz, harmony may be extended to vowel roundness. I want to show you one example according to the phonology. The word “A bear” in a different Turkic language:

Azeri: ayı

Ancient Türk: ayıg

Gagauz: ayı

Kazak: аю (ayu)

Crimean Tatar: ayuv

Uzbek: ayiq

Tatar: ayu

Türkmen: aýy

Uyгур:

As a Kazakh, I can read Kyrgyz news from internet but I can only understand like 20 percent when my Kyrgyz friend speaks. The main difference is in pronunciation rather than grammar and writing as I observe. Summarize all of this I can say with a little practice, most Turkic languages could be intelligible.

М.К.Исаев

Алматы халықаралық ақпараттық технологиялар университеті

ҚАЗАҚСТАНДА БОЛАШАҚ ФОНЕТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ ТУРАЛЫ

Аннотация: Қазақстанның ғылым саласындағы жетістіктері, оның ішінде лингвистика маңызды ғылым саласындағы жетістіктері де жақсы танымал. Елдегі лингвистикалық зерттеулер, әсіресе Қазақ тілі негізіндегі зерттеулер туралы айтқанда, Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясына қарасты А.Байтұрсынов атындағы тіл білімі институтын атап өтуге болмайды. Ғылыми-зерттеу орталығының ғалымдары қазақ тіл білімінің барлық бағыттары бойынша көптеген жарияланымдарымен еліміздің мәдени қорына үлкен үлес қосты, көптеген кандидаттық және докторлық диссертациялар ұсынды, ел ішінде және шетелде көптеген ғылыми мекемелермен бірлескен зерттеулер жүргізді. Алайда фонетика мен фонологияның көптеген өзекті мәселелері: балалар мен жасөспірімдердің сөйлеуі, қазақ мәдениет қайраткерлерінің сөйлеуі, сахналық сөйлеу, қазақ диаспорасының сөйлеу фонетикасы және т. б. әлі де қарастыруды қажет етеді.

Тірек сөздер: фонетика, артикуляция, физиология, акцент, корреляция, лингвистика, монолингвистика.

М.К.Исаев

Алматинский международный университет информационных технологий

О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ БУДУЩИХ ФОНЕТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация: Достижения Казахстана в области науки хорошо известны, в том числе в такой важной области науки, как лингвистика. Говоря о лингвистических исследованиях в стране, особенно исследованиях на основе казахского языка, нельзя не упомянуть Институт языкознания им. А.Байтұрсынова. Национальной академии наук Республики Казахстан. Ученые научно-исследовательского центра внесли большой вклад в культурный фонд страны своими многочисленными публикациями практически по всем направлениям казахского языкознания, представили большое количество кандидатских и докторских диссертаций, провели совместные исследования с со многими научными учреждениями внутри страны и за рубежом. Однако многие актуальные проблемы фонетики и фонологии ждут своего изучения: детская и юношеская речь, речь деятелей казахской культуры, сценическая речь, фонетика речи казахской диаспоры и др.

Ключевые слова: фонетика, артикуляция, физиология, акцент, корреляция, лингвистика, монолингвистика.

M.K. Issayev

Almaty International University of Information Technology

SOME ASPECTS OF FUTURE PHONETIC RESEARCH IN KAZAKHSTAN

Abstract: The achievements of Kazakhstan in the field of science are well-known, including such an important sphere of science as linguistics. When speaking about linguistic research in the country, especially investigations on the basis of the Kazakh language, we cannot help mentioning the Baitursin Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. The scholars of the scientific-research centre have made a great contribution into the cultural fund of the country by their multitude publications practically in all branches of Kazakh linguistic study, presented a great number of candidate and doctoral dissertations, carried out so many joined researches with many scientific institutions within the country and abroad. The article notes significant achievements of Kazakh linguistic science. However, many actual problems of phonetics and phonology await their study: children's and youth speech, speech of Kazakh culture figures, stage speech, phonetics of Kazakh diaspora speech, etc.

Keywords: Phonetics, articulation, physiology, accent, correlation, linguistics, monolinguistics.

The achievements of Kazakhstan in the field of science are well-known, including such an important sphere of science as linguistics. When speaking about linguistic research in the country, especially investigations on the basis of the Kazakh language, we can not help mentioning the Baitursin Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan.

The scholars of the scientific-research centre have made a great contribution into the cultural fund of the country by their multitude publications practically in all branches of Kazakh linguistic study, presented a great number of candidate and doctoral dissertations, carried out so many joined researches with many scientific institutions within the country and abroad.

The names of Academician A. Kaidarov, R. Syzdykova, O. Aitbaev, professors T. Zhanuzakov, A. Dzhunisbek, K. Khusainov and others are the pride of contemporary Kazakhstan. It is a pleasure to witness that this long list of outstanding people of Kazakhstan is being widened by one more name just today. I mean Professor, Doctor of Philological Sciences Bazarbayeva Zeynep Muslimovna, whose 60th anniversary we, linguists of Kazakhstan, are celebrating. I greet her on this occasion and hope she will continue gaining success and glory in future.

Zeynep Muslimovna has become one of the leading researchers in Kazakh phonetics. It is remarkable that this very phonetic science conference is devoted to professor Bazarbayeva. Taking into consideration this favourable opportunity on the one hand and the presence in this auditorium of many people who are very interested in phonetics and phonology I would like to share with some ideas concerning the future development of our linguistics with the accent on phonetics and phonology.

First and foremost I must warn that no directions or strict trends will be sounded by me. It will be too pretentious on my side. What concerns me like, I do hope, many of my colleagues in this country is further effective development of the field of science which is the starting point of linguistic science and Philology as a whole. Figuratively speaking, phonetics is the level where such giants as linguistics is given birth. In human life a new-born child starting with first minutes of its life provides phoneticians with a very fascinating material for experimental-phonetic investigation. It is its cry! The latter phenomena was the subject of productive study of some phoneticians in the past. For example, Georgian researchers on the basis of fundamental experimental study of all acoustic characteristics came to the conclusion that the features of the child's cry are determined by the national origin of a child. This type of experimental study might be scientifically and socially relevant for polyethnic country as Kazakhstan. It may be recognized as valuable from pure theoretical point of view as well as from applied one. Evidently during first weeks, months of the child's life the formation of the articulatory basis takes place. In the course of coming years the articulation basis becomes more and more stable, influencing the production of a sound, combination of sounds and finally determining and differentiating all the physiological

articulatory features of human speech. The degree of stability and uniformity of the articulation basis of a monolingual speaker should be taken into consideration when beginning the second language acquisition. If the child grows in a monolingual context up to the age, for instance, of 6-10 years, its articulation basis, habits are likely to get stabilized and may remain so for the whole life. At this age acquiring the articulation of a second language meets strong resistance of the articulation habits of the first language, as a result, a foreign accent in pronunciation is perceived. The earlier the child appears in a bilingual or polylingual situation the sooner his/her native articulation basis gets more mobile and flexible. The resistance of the 1st language basis is weaker, therefore the 2nd language speech of this type of a speaker within a short time gets rid of the native accent. Things like these are relevant when teaching and learning second and third languages. These are just some introductory views on the issue of the native and second languages correlation.

One more remark. Today in the kindergartens it would be more correct and effective, so to speak, not to divide children into pure Kazakh and Russian groups. It is very artificial and useless. It is better to have one stream of children divided into groups. The working situation is more natural, both languages function at a time, both languages are mastered by every child. What is very interesting – practically all children are Kazakhs with very rare exceptions. People of other nationalities will never object, I'm sure. There is a good foreign experience. On Monday all speak Kazakh, say, on Tuesday – Russian and so on. As we know, all kindergarten personnel are Kazakhs. The Kazakh children who grow in the Russian groups in most cases never acquire Kazakh properly, some neglect it at all. Joint education in a bilingual cultural context, with the additional English at the age, say, of 4 and 6, will give unprecedented results.

Back to the phonetic studies, but with the children and teenagers in mind. As far as I know, so far no serious phonetic investigations were carried out on the basis of speech characteristics of children and teenagers. No need to prove its value, theoretical or applied. This category of the population today is to a certain extent different from that of the Soviet times in all respects. A great deal of scientific topics are expecting their researchers.

Very few sources can be mentioned in the field of Kazakh regional phonetic investigations. We have to continue all kinds of studies, especially nowadays when so many cardinal changes are taking place in all spheres of life, especially in its cultural side. Massive migration characteristic of our life during last twenty years has brought a lot of innovation to the way of life of the common people. We, scholars, being active and creative members of the society, have to feel the pulse of the regional life, at least in its language development sense.

On the background of significant achievements of Kazakhstan linguistics we have to state the fact of some periphery fate of more or less complex investigations of the peculiarities of speech culture, high speech skills, so to speak, of so many celebrities of Kazakh culture – writers, actors, other outstanding public figures of the past and the present.

The importance and the value of this sort of study lie in the fact that future generations of Kazakh language investigators and generally every educated bearer of the language will be able to judge and to analyse, to use as a model the patterns of speech of the previous generations. So the historical, cultural and especially scientific value of such data is of utmost interest.

In connection with the above mentioned special attention must be paid to the experimental-phonetic study of the speech of Kazakh stage, of Kazakh drama actors of all epochs. In this field much has been lost by the phoneticians because there were in Kazakhstan many actors whose skills were outstanding, and nobody specially recorded them. Thanks Heaven, today we have a lot of excellent model drama actors.

At present very modest are the linguistic findings on the specific features of Kazakh speech of the bearers of this language outside Kazakhstan, the so called Kazakh diaspora.

The phonetic characteristics of the Russian speech of the Russians of Kazakhstan, of Russian-

speaking Kazakhs were studied during the Soviet period. These problems do not lose actuality today. On the contrary, this field of scientific investigations is full of innovations, we expect many significant discoveries. No doubt Russian studies may be considered as a very interesting layer of the Kazakhstan culture, linguistics including. We can be proud of the fact that the Russian speech of the Kazakhs is recognized by many representatives of the Russian culture of Russia as brilliant, as a model, sometimes even better than the Russian speech of the Russians of today's Russia.

One more point. As a result of loose connections of our linguists with researchers representing medicine, informational technology, law, physiology, mathematics, etc. we cannot boast of any serious works in, say, forensic phonetics, joint experimental studies with speech pathologists and physiologists and so on. Works of this kind are very popular abroad.

One of the most outstanding British linguists of the 20th century professor Firth strongly recommended his colleagues and followers from time to time to come back to the most interesting, unsolved or controversial themes of the past and reinvestigate them again using contemporary methodology, new technique and fresh up-to-date ideas. We must recognize that British investigators closely follow the recommendations of their teacher and have done a lot of research which is the reinterpretation of the findings of the previous times. In most cases they sound very modern and useful for the new generations of students and young researchers. Let's take as an example publications of phonetic and phonological character. In the 1960s one could find in bookshops and libraries very few books of some 2-3 authors. Today there are dozens of authors of books in English phonetics and phonology. If you read them you'll find in many cases serious theoretical information and new ideas. At the same time many publications do not change much their content so often. For instance, the second edition comes out in five years with almost no changes. What is positive here? Many authors write books on one and the same topic, so there are many alternative approaches, methodology, etc.

Next positive thing. The number of scholarly journals in linguistics, phonetics and phonology including, is very impressive. I have found more than 30 journals in linguistics, mostly on the basis of the English language, in Great Britain and the USA.

British and American linguists specializing in phonetics and phonology are very ardent followers of Prof. Firth's recommendations. The thing is that by having reconsidered many phonetic and phonological theories they by now have developed absolutely new branches of phonetics and phonology, such as linear phonetics, nonlinear phonetics, autosegmental phonetics, metrical phonetics, atomistic phonetics, lexical phonetics, dependency phonetics, optimality phonetics. These are all in addition to the branches which are well known to us, in our country. I doubt that all English linguists admit all these branches. In the attempt to further develop phonetics and phonology of English some advanced theoreticians have written books and even manuals on too abstract level. The impression is that the practical use and value of such writings are doubtful.

Speaking about English and American linguistics, though very schematically and very briefly, I can't help saying a few words on Corpus Linguistics in these countries. Corpora studies, Corpora centers have been established in many Western countries, primarily in Great Britain and the USA. These centers are defined in books as enterprises, which means how huge and how technically well-equipped they all are, that many people work in them, linguists, engineers, computer programmers, etc. Corpora are large and systematic enterprises: whole texts or extracts from books, articles, journals, newspapers, lectures, broadcasts may be included. The corpus as a collection of linguistic data can stand as a reasonable representative sample of the language as a whole.

To be short, it is a national collection of linguistic data and as such Corpus must be developed and constructed in every country. Of course, it is very expensive. It is not an archive. Being a collection of linguistic data it is supposed to be used for getting linguistic data for investigation and description.

Kazakhstan as a highly developed state is able to establish at least one Corpus center, National Corpus of the Kazakh Language. This will be the cultural event of great importance.

БІЗДІҢ АВТОРЛАР

Каримов Б.Р. – доктор философских наук, профессор, академик МАИ, Узбекистан, Ташкент, Национальный университет Узбекистана

Дыбо А.В. – доктор филологических наук, профессор, член корр. Академии наук России (Москва, Россия)

Ермекова Т.Н. – филология ғылымдарының докторы, профессор

Есенова Қ. – филология ғылымдарының докторы

Сиразитдинов З.А. – филология ғылымдарының кандидаты, аға ғылыми қызметкер, РҒА УҒО лингвистика және ақпараттық технология институтының меңгерушісі

Амирбекова А. – кандидат филологических наук, старший научный сотрудник Института языкознания им. А.Байтұрсынова

Нуриева Ф.Ш. – Казань, Казанский (Приволжский) федеральный университет

Садьков Т. – Кыргызстан, К.Карасаев атындағы Бишкек гуманитардык университети

Изол М. – Сулейман Демирел университетінің оқытушысы

Алдаш А. – филология ғылымдарының докторы, профессор

Қалиев Б. – филология ғылымдарының докторы, профессор

Қасым Б. – Абай атындағы ҚазҰПУ, Мемлекеттік тіл кафедрасының меңгерушісі, филология ғылымдарының докторы, профессор

Әміржанова Н. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Тіл мәдениеті бөлімінің ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты

Бәйімбетова Ә. – филология ғылымдарының кандидаты, Дулати атындағы Тараз мемлекеттік Университеті

Берикболова А. – С.Аманжолов атындағы ШҚМУ-дың Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасына оқытушысы, филология ғылымдарының кандидаты

Дінғазықызы А. – ҚХР Орталық Ұлттар университеті, Тіл ғылымының докторанты

Игілік М.И. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті мен А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының 2 курс магистранты

Шыңәділова К.Ә. – ҚазМемҚызПУ оқытушы, филология ғылымдарының магистранты

Ospangazieva N.B. – Al-Farabi Kazakh National University and Institute of linguistics named after A.Baitursynuly, Kazakhstan

Issayev M. – Almaty International University of Information Technology

МАЗМҰНЫ

<i>Каримов Б.Р.</i> Стереотипы языкового консерватизма и концепции языка ортаторк, усредненных языков, среднемирового языка и единой системы письменности человечества.....	3
<i>Дыбо А.В.</i> Рефлексы «первичных» долгот в тюркских языках.....	10
<i>Ермекова Т.Н.</i> Интонация – коммуникативтік маңызды компонент.....	22
<i>Есенова Қ.</i> Саяси дискурстағы прагматикалық контекстің ролі.....	27
<i>Сиразитдинов З.А.</i> Асқар Құдайбергелұлы Жұбанов – ғалым және тәлімгер.....	32
<i>Амирбекова А.Б.</i> Когнитивно-матричный анализ репрезентации метафизических концептов в казахских дискурсах.....	38
<i>Нуриева Ф.Ш.</i> Смешанность тюркоязычных памятников: фонетико-графические соответствия.....	43
<i>Садыков Т., Изол М.</i> Түрк жана кыргыз тилдеріндегі үндүүлөрдүн айрымөзгөчөлүктөрү.....	49
<i>Алдаш А.</i> Интерференция құбылысы және оның аудармаға қатысы.....	55
<i>Қалиев Б.</i> Түркі тілдеріндегі түбіршек түбірлер мен түпкі түбірлер.....	61
<i>Қасым Б.</i> Түркі тілдеріндегі күрделі етістіктер туралы көзқарастар.....	66
<i>Әміржанова Н.</i> Академик І.Кенесбаев: жазу мәдениетінің даму жолдары.....	72
<i>Бәйімбетова Ә.</i> Қазақ тілінің көмескі Н(-Н») [ñ(-ñ»)] дауыссызының фонетика-сингармо(но)логиялық мәртебесі.....	80
<i>Берикболова А.Ж.</i> Функционалды стиль мәтінін түзудегі просодикалық тәсіл – қарқынның ерекшеліктері.....	85
<i>Дінгазықызы А.</i> Жүңго, Қазақстан елдеріндегі қазақ тілінің ұқсамастықтары туралы.....	91
<i>Игілік М.И.</i> Кәсіби тілдік тұлға категориясы.....	94
<i>Шынәділова К.Ә.</i> «Қарға» концептісі.....	99
<i>Ospangazieva N.B.</i> History of phonology of the Turkic-speaking people.....	103
<i>Issayevm.K.</i> On some aspects of future phonetic research in Kazakhstan.....	107

Редакторы: Ш. Жамықаева
Техникалық редакторы әрі
беттеген: Е.Б. Бесіров

ИБ № 831

Теруге берілді 15.07.2016. Басуға қол қойылды 15.08.2016.
Пішімі 70x100 1/16. Офсеттік басылым. Шартты баспа табағы 7
Есепке алынатын баспа табағы 7,25
Таралымы 200. Тапсырыс №26.

Редакцияның мекенжайы:
050010, Алматы қ. Құрманғазы көшесі, 29
ҚР БЖҒМ ҒК А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Тел./факс: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Адрес редакции:
050010. Алматы, ул.Курмангазы, 29
Институт языкознания им.А.Байтұрсынова КН МОН РК
Тел: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61